

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ (Π.Τ.Δ.Ε.)

Α΄ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΙΟΥΛΙΑ

***“ΤΑ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ
ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ
(1898-1913)”***

***Μεταπτυχιακή Διατριβή
στα πλαίσια του
Α΄ Κύκλου Μεταπτυχιακών Σπουδών***

Επιστημονική Επιτροπή:
Δαμανάκης Μιχάλης
Παπαδογιαννάκης Νικόλαος
Χουρδάκης Αντώνιος

ΡΕΘΥΜΝΟ 2003

Εφημερίδα: «Nebelspalter», Ζυρίχη, 13 Μαρτίου 1897

Στο καζάνι του Ανατολικού Ζητήματος, η Ρωσία ψήνει το χοιρομέρι της Τουρκίας. Η Γερμανία περιμένει υπομονετικά, ο Άγγλος γλύφει τα δάχτυλά του, ο Αυστριακός παίζει ανυπόμονος τα δικά του και η Γαλλία είναι έτοιμη, πίσω από τον Ρώσο, να πάρει τη μερίδα της. Ο Τούρκος απλώνει εναγωνίως τα χέρια, ενώ ο μικρός Έλληνας ετοιμάζεται να βάλει ένα ακόμη «ξύλο» στη φωτιά, την Κρήτη (Grand-Carteret, 1996, σ. 157).

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Προλογικό Σημείωμα.....	3
Περιεχόμενα Πινάκων.....	4
Εισαγωγή	5
1. Καθορισμός του Αντικειμένου της έρευνας	
1.1. Οριοθέτηση του Αντικειμένου.....	7
1.2. Σκοπιμότητα της έρευνας	8
2. Η μεθοδολογία της έρευνας	
2.1. Στοχοθεσία της έρευνας	9
2.2. Ερευνητικά ερωτήματα.....	10
2.3. Ερευνητικά εργαλεία και τεχνικές ανάλυσης.....	11
2.4. Δυσκολίες και πηγές άντλησης του υλικού	12
3. Το ιστορικό συγκείμενο	
3.1. Η κατάκτηση του νησιού από τους Τούρκους	14
3.2. Οι αγώνες των υπόδουλων Κρητών για ελευθερία και ανεξαρτησία	19
3.3. Η ζωή στην Αυτόνομη Κρήτη	25
4. Συζήτηση βασικών όρων	
4.1. Η «ταυτότητα» της νεόκοπης πολιτείας	28
4.2. «Κρητική Πολιτεία».....	28
4.3. «Δίγλωσσία» – «Διπολιτισμικότητα»	28
5. Η εκπαίδευση στην Κρητική Πολιτεία	
5.1. Τα θεσμικά κείμενα	34
5.1.1. Το Σύνταγμα της νέας Πολιτείας.....	34
5.2. «Δίγλωσση εκπαίδευση» στην Κρητική Πολιτεία.....	37
5.3. Επισκόπηση των πηγών και της σχετικής βιβλιογραφίας	37
6. Η εκπαίδευση των Μουσουλμάνων στην Κρητική Πολιτεία	
6.1. Τα Μουσουλμανικά Σχολεία	57
6.2. Οι ιδεολογικές τους ρίζες	58
6.3. Το νομικό πλαίσιο ίδρυσης και λειτουργίας τους	61
6.4. Αντιστοιχία του Συντάγματος και των επίσημων νομικών κειμένων που ρυθμίζουν την εκπαίδευση των Μουσουλμάνων.....	69

7.	Διαπιστώσεις	72
8.	Η μελέτη του αρχαιακού υλικού ως προς την εκπαιδευτική πράξη	
8.1.	Η καταγραφή των δεδομένων.....	76
8.2.	Η ανάλυση των δεδομένων	83
8.2.1.	Αναγκαιότητα ίδρυσης Μουσουλμανικών Σχολείων.....	83
8.2.2.	Υλικοτεχνική υποδομή-Λειτουργικά προβλήματα	83
8.2.3.	Μαθητικό δυναμικό	88
8.2.4.	Σχολικά εγχειρίδια	90
8.2.5.	Ωρολόγιο Πρόγραμμα.....	93
8.2.6.	Προφίλ εκπαιδευτικού προσωπικού.....	102
8.2.7.	Μουσουλμανικά Σχολεία-Επίσημες θρησκευτικές γιορτές των Μουσουλμάνων.....	117
8.2.8.	Διεύθυνση Σχολείων και Μουσουλμανική Δημογεροντία	120
8.2.9.	Διεύθυνση Μουσουλμανικών Σχολείων	123
9.	Η περίπτωση του Ρεθύμνου	125
9.1.	Η επεξεργασία των πληροφοριών του διασωζόμενου υλικού	126
9.1.1.	Το Τούρκικο Σχολείο της πόλης	126
9.1.2.	Η Μουσουλμανική Νυχτερινή Σχολή του Ρεθύμνου.....	128
10.	Συμπεράσματα-Ερμηνεία των αποτελεσμάτων.....	130
	Βιβλιογραφία	138

Προλογικό Σημείωμα

Η εργασία αυτή εκπονήθηκε στα πλαίσια του πρώτου κύκλου μεταπτυχιακών σπουδών στο παιδαγωγικό τμήμα του Πανεπιστημίου Ρεθύμνου, στον τομέα: «Διαπολιτισμική Παιδαγωγική».

Η επιλογή μου να μελετηθεί η εκπαίδευση των Μουσουλμάνων κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας έγινε αφενός μεν εξαιτίας του ενδιαφέροντος που παρουσιάζει το θέμα αυτό καθώς ο όγκος του αρχαιακού υλικού που υπάρχει για την προσπάθεια οργάνωσης της εκπαίδευσης των ετεροθρήσκων κατά την περίοδο της κρητικής αυτονομίας δείχνει τη συστηματική προσπάθεια που αυτή κατέβαλε για πρόοδο και ευημερία, αφετέρου δε γιατί η μελέτη αρχαιακού υλικού εμπίπτει στα άμεσα ενδιαφέροντα της ερευνητριάς: το ζωντανέμα μιας ολόκληρης εποχής μέσα από έγγραφα, είναι αναμφίβολα μια διαδικασία μοναδική σε συγκινήσεις καθώς βλέπεις να ξετυλίγονται μπροστά σου ιδέες, στάσεις, αξίες, που επηρέασαν με το δικό τους τρόπο και τη δική σου ιστορική πραγματικότητα.

Η ολοκλήρωση αυτής της μελέτης της δε θα ήταν δυνατή χωρίς την αμέριστη βοήθεια του επιβλέποντα καθηγητή κ. Δαμανάκη Μιχάλη, ο οποίος σε όλη τη διάρκεια των σπουδών μου, στάθηκε δίπλα μου καθοδηγώντας με σε κάθε μου βήμα. Οι διορθωτικές του παρεμβάσεις έδωσαν στην παρούσα μελέτη την τελική της μορφή. Τον ευχαριστώ πολύ για την υπομονή που έδειξε και για το ενδιαφέρον με το οποίο αγκάλιασε αυτή μου την προσπάθεια.

Ευχαριστώ επίσης τους καθηγητές κ. Παπαδογιαννάκη Νικόλαο και κ. Χουρδάκη Αντώνιο για την ουσιαστική τους βοήθεια. Οι υποδείξεις τους τόσο για το περιεχόμενο όσο και για την βιβλιογραφία που όφειλα να λάβω υπ' όψιν κατά την εκπόνηση της παρούσας εργασίας, ήταν καθοριστικές.

Η ολοκλήρωση αυτής της Μεταπτυχιακής μελέτης, δε θα ήταν δυνατή χωρίς την άδεια της προϊσταμένης του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης, κας Σημαδηράκη αλλά και του Δ/ντή του 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Ρεθύμνου, για να μελετήσω το σχετικό με το θέμα αρχαιακό υλικό που φιλοξενείται στο χώρο τους. Τους ευχαριστώ.

Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω τον κ. Κασσωτάκη Ζ., δάσκαλο, που χρημάτισε διευθυντής στο Τούρκικο Σχολείο του Ρεθύμνου και που με μεγάλη προθυμία μου παρείχε πολύτιμες πληροφορίες για τη λειτουργία του συγκεκριμένου σχολείου κατά την Κρητική Πολιτεία. Μου εμπιστεύθηκε και δύο άρθρα που δημοσίευσε στο περιοδικό «Διαδρομές», το πρώτο με θέμα την εκπαίδευση στο Ρέθυμνο επί Τουρκοκρατίας και το δεύτερο με θέμα την πορεία της εκπαίδευσης στην Ελλάδα από την απελευθέρωση ως σήμερα, τα οποία αποτέλεσαν μέρος της βιβλιογραφίας (των δευτερογενών πηγών που μελετήθηκαν).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΠΙΝΑΚΩΝ¹

Πίνακας 4.1.: Οι τέσσερις γλωσσικές επικοινωνιακές καταστάσεις κατά τον Fishman.....	30
Πίνακας 4.2.: Ασθενείς μορφές εκπαίδευσης για τη διγλωσσία (Baker,2001,σ. 222-223).....	31
Πίνακας 4.3.: Ισχυρές μορφές εκπαίδευσης για τη διγλωσσία και το δίγλωσσο Αλφαριθμητισμό (Baker,2001,σ. 222-223)	32
Πίνακας 5.4.: Στοιχεία για τη δημόσια εκπαίδευση στην Κρήτη κατά τα έτη 1899-1902 (Κασσιμάτης,1953,σ.76).....	34
Πίνακας 5.5.: Χριστιανικά και Μουσουλμανικά Σχολεία (1899-1904).....	55
Πίνακας 6.6.: Αντιστοιχία δημοκρατικού πνεύματος του Συντάγματος - επίσημων εκπαιδευτικών προθέσεων σχετικά με την εκπαίδευση των ετεροθρήσκων	69-71
Πίνακας 8.7.: Σύνολο Εγγράφων κατά Εκπαιδευτικές Περιφέρειες	79
Πίνακας 8.8.: Σύνολο εκπαιδευτικών Εγγράφων κατά έτος.....	80
Πίνακας 8.9.: Σύνολο Εγγράφων κατά κατηγορία ταξινόμησης.....	82
Πίνακας 8.10.: Σύνολο Μουσουλμανικών Σχολείων κατά περιοχή και κατά χρονολογία	88
Πίνακας 8.11.: Εγγραφέντες (Μουσουλμάνοι) μαθητές κατά περιοχή και κατά έτος.....	88
Πίνακας 8.12.: Συγκριτική παρουσίαση Μουσουλμανικών-Χριστιανικών Σχολείων κατά περιοχή και κατά έτος	89
Πίνακας 8.13.: Ωρολόγιο Πρόγραμμα Μουσουλμανικών Σχολείων και Παρθεναγωγείων (Χουρδάκης,2002,σ.579).....	94
Πίνακας 8.14.: Ωρολόγιο Πρόγραμμα Α΄ Τάξης Μουσουλμανικών Σχολείων (αρχειακό υλικό)	98
Πίνακας 8.15.: Η Τουρκική και η Ελληνική Γλώσσα ως αντικείμενο/μέσο διδασκαλίας (αρχειακό υλικό)	100
Πίνακας 9.16.: Επάγγελμα πατέρα των μαθητών του Τούρκικου σχολείου Ρεθύμνης κατά το σχολικό έτος 1911-1912.....	127

¹ Ο πρώτος απ' τους δύο αριθμούς που συνοδεύει κάθε πίνακα αναφέρεται στο αντίστοιχο κεφάλαιο της εργασίας ενώ ο δεύτερος στον αύξοντα αριθμό του πίνακα

Εισαγωγή

Με την ανακήρυξη της Κρήτης το 1898 σε Αυτόνομη Πολιτεία υπό την προστασία των μεγάλων Δυνάμεων έκλεισε μια μεγάλη περίοδος αγώνων για την αποτίναξη του Τουρκικού ζυγού και άρχισε η ανασυγκρότησή της. Στον τομέα της οργάνωσης της Εκπαίδευσης η προσπάθεια που έγινε ήταν εκπληκτική. Το δείχνουν τόσο η πληθώρα των εκπαιδευτικών Νόμων και Διαταγμάτων αυτής της περιόδου όσο και ο πλούτος των στοιχείων που κρύβονται στο αρχειακό υλικό του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης σχετικά με αυτό το θέμα. Και ενώ η οργάνωση της Χριστιανικής εκπαίδευσης αυτής της περιόδου έχει μελετηθεί διεξοδικά, (βλ. εργασίες των Χουρδάκη-Παπαδογιαννάκη (1998), Χουρδάκη (2002), Παπαδογιαννάκη (2002)) δεν έχουν γίνει συστηματικές έρευνες γύρω από το θέμα της εκπαίδευσης των Μουσουλμανοπαίδων αυτής της περιόδου. Η παρούσα εργασία, «φιλοδοξεί», να συμβάλλει στην προώθηση της ιστορικής έρευνας γύρω από εκπαιδευτικά θέματα σε τοπικό επίπεδο.

Διαρθρώνεται σε δέκα κεφάλαια:

Στο πρώτο (σ.7-8), καθορίζεται και οριοθετείται με ακρίβεια το Αντικείμενο της έρευνας και παρουσιάζεται η σκοπιμότητά της.

Στο δεύτερο (σ.9-13), παρουσιάζεται η μεθοδολογία μας: καθορίζονται οι στόχοι, θέτονται τα βασικά αλλά και τα επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα, αναλύονται τα ερευνητικά εργαλεία και οι αντίστοιχες τεχνικές και παρουσιάζονται οι πηγές μας (πρωτογενείς και δευτερογενείς) καθώς και οι δυσκολίες που συναντήσαμε κατά τη συλλογή τους.

Στη συνέχεια (κεφάλαιο τρίτο,σ.14-27), γίνεται μια συνοπτική παρουσίαση του ιστορικού συγκείμενου. Παρουσιάζονται τα γεγονότα που οδήγησαν στην κατάκτηση του νησιού από τους Τούρκους, οι αγώνες των υπόδουλων Κρητών για ελευθερία και ανεξαρτησία αλλά και οι συνθήκες ζωής στην Αυτόνομη Κρήτη.

Ακολουθεί η συζήτηση των βασικών όρων αυτής της εργασίας (σ.28-33): Διερευνάται η ταυτότητα της νεόκοπης Πολιτείας και οι όροι «διγλωσσία»- «διπολιτισμικότητα», μια που αυτά τα χαρακτηριστικά θα αναζητηθούν στον ιδιαίτερο αυτό τύπο Σχολείων (Μουσουλμανικά Σχολεία).

Στο πέμπτο κεφάλαιο (σ.34-56), αναλύονται τα θεσμικά κείμενα της εποχής (Σύνταγμα Κρητικής Πολιτείας) και αναζητούνται μορφές «διγλωσσης εκπαίδευσης» σε αυτήν την ιστορική περίοδο. Τέλος, γίνεται μια αναλυτική επισκόπηση των πηγών και της σχετικής βιβλιογραφίας.

Στο έκτο κεφάλαιο, (σ.57-71), γίνεται μια αναλυτική παρουσίαση της εκπαίδευσης των Μουσουλμάνων σε θεσμικό κατ' αρχήν επίπεδο και αναζητείται η πιθανή αντιστοιχία ανάμεσα στα διάφορα επίπεδα της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Αναζητείται η ευθυγράμμιση ή αναντιστοιχία που υπάρχει ανάμεσά τους. Εξετάζονται οι εκπαιδευτικές προθέσεις, όπως καταγράφονται στα επίσημα νομικά κείμενα της εποχής αυτής (1898-1913) και διερευνάται σε ποιο βαθμό μετατρέπονται και μετασχηματίζονται σε διδάξιμη γνώση από τα εκπαιδευτικά μέσα και τις εσωτερικές λειτουργίες του σχολείου.

Για το σκοπό αυτό, εξετάζονται οι ιδεολογικές ρίζες των Μουσουλμανικών Σχολείων, το νομικό πλαίσιο ίδρυσης και λειτουργίας τους καθώς και η αντιστοιχία Συντάγματος-επίσημων νομικών κειμένων που ρυθμίζουν την εκπαίδευση της μειονοτικής αυτής ομάδας.

Ακολουθούν οι πρώτες διαπιστώσεις (κεφάλαιο 7,σ.72-75).

Στα δύο επόμενα κεφάλαια (8-9,σ.76-129) παρουσιάζεται και εξετάζεται αναλυτικά το σχετικό με το θέμα μας αρχειακό υλικό. Αναζητείται η πιθανή αντιστοιχία ανάμεσα στα διάφορα επίπεδα της εκπαιδευτικής διαδικασίας καθώς και η ευθυγράμμιση ή αναντιστοιχία που υπάρχει ανάμεσά τους. Εξετάζεται κατά πόσο και με ποιο τρόπο οι

επίσημες εκπαιδευτικές προθέσεις μετασχηματίστηκαν σε διδάξιμη γνώση από τα εκπαιδευτικά μέσα και τις εσωτερικές λειτουργίες των Μουσουλμανικών Σχολείων. Για τον σκοπό αυτό καταγράφονται και αναλύονται τα δεδομένα και παρουσιάζονται λεπτομερώς οι κατηγορίες που προέκυψαν:

- Αναγκαιότητα ίδρυσης των Μουσουλμανικών Σχολείων.
- Υλικοτεχνική υποδομή-Λειτουργικά προβλήματα.
- Μαθητικό δυναμικό.
- Σχολικά εγχειρίδια.
- Ωρολόγιο Πρόγραμμα.
- Προφίλ εκπαιδευτικού προσωπικού.
- Μουσουλμανικά Σχολεία-Επίσημες θρησκευτικές γιορτές των Μουσουλμάνων.
- Διεύθυνση Σχολείων και Μουσουλμανική Δημογεροντία.
- Διεύθυνση Μουσουλμανικών Σχολείων.

Η περίπτωση του Ρεθύμνου αναλύεται σε ξεχωριστό κεφάλαιο (κεφ.9,σ.125-129) για να λειτουργήσει ως παράδειγμα που θα δια φωτίσει ακόμα περισσότερο το υπό έρευνα θέμα μας.

Γίνεται επεξεργασία των πληροφοριών του διασωζόμενου υλικού αναφορικά με τη λειτουργία του Τούρκικου Σχολείου και της Μουσουλμανικής Σχολής της πόλης. Για την υποστήριξη των θέσεών μας παρουσιάζουμε, όπου αυτό είναι δυνατό, πίνακες και έγγραφα από τις πηγές μας.

Στο τέλος, (σ.130-137) παρατίθενται και ερμηνεύονται τα συμπεράσματα της εργασίας αυτής.

Ακολουθεί η παρουσίαση της βιβλιογραφίας (σ.138-144).

ΤΑ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ (1898-1913)

1. Καθορισμός του Αντικειμένου της έρευνας

1.1. Η οριοθέτηση του Αντικειμένου

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η μελέτη των Μουσουλμανικών Σχολείων της Κρητικής Πολιτείας.

Για να επιτευχθεί αυτός ο σκοπός πρέπει κατ' αρχήν να διερευνήσουμε τις ιστορικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες στην Κρήτη των ετών 1898-1913 (Κρητική Πολιτεία). Κι αυτό, γιατί το σχολείο αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της πραγματικότητας που το «γεννά».

Η Κρητική Πολιτεία «γεννιέται» το 1898 ύστερα από μακροχρόνιους αγώνες τόσο στο πεδίο των μαχών, όσο και στο διπλωματικό τομέα (βλ.κεφ.3.2.,σ.19-25).

Περιλαμβάνει στους κόλπους της περισσότερες από μία πολιτισμικές, θρησκευτικές, κοινότητες (Χριστιανούς, Μουσουλμάνους, Εβραίους και ειδικότερα Αρμένιους) που αγωνίζονται να επιβιώσουν ιστορικά (Χουρδάκης,2002,σ.41). Απ' αυτή την άποψη και σύμφωνα με τον ορισμό του Taylor, η κοινωνία της Κρητικής Πολιτείας μπορεί να χαρακτηριστεί ως πολυπολιτισμική (Taylor,1993,σ.56).

Μια πολυπολιτισμική κοινωνία, που χαρακτηρίζεται από μακροχρόνιες εντάσεις και αναταραχές (βλ.κεφ.3.2.,σ.19-25). Πρωταρχικό μέλημα αυτής της νέας πολιτικής οντότητας είναι η ψήφιση Συντάγματος. Αυτό, δημοσιεύεται στις 16-4-1889 (Κουτσοεράκης,1902,σ.26).

Σε μια τόσο ευαίσθητη πολιτική και ιστορική περίοδο, που οι ισορροπίες είναι εύθραυστες, η «παρουσία» συγκεκριμένων μορφών εκπαίδευσης για τους πολιτισμικά ετερογενείς πληθυσμούς (όπως είναι τα Μουσουλμανικά Σχολεία), δεν μπορεί να είναι τυχαία και για το λόγο αυτό προκαλεί το ενδιαφέρον του ερευνητή:

Η νεοσύστατη Πολιτεία όχι μόνο δεν αδιαφορεί για τους ετερόθρησκους (Μουσουλμάνους) που ζουν στους κόλπους της αλλά οργανώνει και την εκπαίδευσή τους. Αναρωτιόμαστε «γιατί» και επιθυμούμε να ανακαλύψουμε το «πώς», «φιλοδοξώντας» να συμβάλλουμε στην ιστορική έρευνα γύρω από εκπαιδευτικά θέματα.

Η διερεύνηση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας των Μουσουλμανικών Σχολείων αυτής της περιόδου, θα γίνει μέσα απ' την αναζήτηση της αντιστοιχίας (επαλληλίας) σε δύο επίπεδα:

1. *Αντιστοιχία των Μουσουλμανικών Σχολείων με τους εκπαιδευτικούς σκοπούς και στόχους της Κρητικής Πολιτείας* όπως αυτοί εκφράζονται:
 - ◆ στα επίσημα νομικά κείμενα της εποχής.
 - ◆ στα επίσημα εκπαιδευτικά κείμενα της εποχής (πρωτογενές αρχειακό υλικό).
2. *Αντιστοιχία των Μουσουλμανικών Σχολείων με τα μέσα επίτευξης των παραπάνω στόχων και σκοπών* (δομή του εκπαιδευτικού συστήματος).

Σ' αυτό το σημείο θα μελετηθούν:

- ◆ Η σύνθεση και το προφίλ του διδακτικού προσωπικού. Αυτό απαιτεί διερεύνηση της σχολικής βιογραφίας τους καθώς και των αντίστοιχων οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών, που τους ώθησαν στις συγκεκριμένες επιλογές (σχολείου-επαγγέλματος).

Η αναζήτηση αυτών των πληροφοριών θα περιοριστεί στα επίσημα εκπαιδευτικά κείμενα της εποχής που συγκεντρώσαμε από το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης που εδρεύει στα Χανιά.

- ◆ Η χρηματοδότηση των σχολείων αυτών
- ◆ Η προσφερόμενη σχολική γνώση (ποια μαθήματα διδάσκονται και σε ποια γλώσσα)
- ◆ Ο τρόπος ελέγχου της αποτελεσματικότητας των σχολείων αυτών
- ◆ Το Αναλυτικό και Ωρολόγιο Πρόγραμμά τους

Πρέπει να τονιστεί, ότι οι πληροφορίες που θα προκύψουν σχετικά με τα παραπάνω, εξαρτώνται από την ποιότητα και ποσότητα του αντίστοιχου διασωζόμενου αρχειακού υλικού, όπως θα δείξουμε και παρακάτω (βλ.κεφ.2.4.,σ.12-13).

1.2. Σκοπιμότητα της έρευνας

Επιχειρώντας μια ιστορική-ερμηνευτική προσέγγιση πρωτογενούς αρχειακού υλικού και νομικών κειμένων, έχουμε στόχο τη διερεύνηση του εκπαιδευτικού γίνεσθαι των Μουσουλμανικών Σχολείων στην Κρητική Πολιτεία. Το γεγονός ότι το θέμα δεν έχει μέχρι σήμερα διερευνηθεί, αποτελεί έναν ισχυρό λόγο που τεκμηριώνει την αναγκαιότητα και νομιμοποιεί την παρούσα έρευνα.

Η σημερινή πολυπολιτισμική και πολυγλωσσική πραγματικότητα της Κρήτης, μας θέτει μπροστά σε μεγάλα ερωτήματα. Σε ότι αφορά τον τομέα της εκπαίδευσης αναρωτιόμαστε αν θα μπορούσαμε να αντλήσουμε εμπειρία και γνώση από το παρελθόν (Κρητική Πολιτεία), που θα λειτουργήσουν και στο παρόν ως πολύτιμοι σύμβουλοι.

Εύλογα, μπορεί κανείς ασκώντας κριτική σ' αυτήν την προσπάθεια να χαρακτηρίσει αυθαίρετη την μεταφορά των συμπερασμάτων που θα προκύψουν από τη μελέτη της εκπαιδευτικής πραγματικότητας της Κρητικής Πολιτείας, στη σημερινή Κρήτη και τα προβλήματα που αναδύονται στα σχολεία της από την πολυπολιτισμική σύνθεση του μαθητικού της πληθυσμού. Πράγματι, η σημερινή Κρήτη δεν τελεί υπό καθεστώς αυτονομίας στο οποίο οι διαφορετικές πολιτισμικά πληθυσμιακές ομάδες, «αναγκάζονται» να συμβιώσουν. Το νησί, αποτελεί άλλη μια επαρχία της ελεύθερης Ελλάδας και η παρουσία σ' αυτό αλλοεθνών, παλιννοστούντων Ελλήνων από αναπτυγμένες χώρες, ομογενών Ελλήνων από την πρώην Σοβιετική Ένωση, αποτελούν προϊόντα κανονικής μετανάστευσης, ή λαθρομετανάστευσης ή προσφυγιάς (Πετρινώτη,1993,σ.11-16).

Κοινό στοιχείο όμως των δύο αυτών διαφορετικών χρονικών και πολιτικών περιόδων στην Κρήτη αποτελεί η συνάντηση διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων. Ο τρόπος που η Κρητική Πολιτεία επέλεξε να «διαχειριστεί» αυτή τη συνάντηση στο χώρο της εκπαίδευσης, στα πλαίσια μιας πολυπολιτισμικής, πολυθρησκευτικής και πολυγλωσσικής κοινωνικής πραγματικότητας των ετών 1898-1913, «προκαλεί» τον ερευνητή να προχωρήσει σε μια «τολμηρή» αναζήτηση, τα αποτελέσματα της οποίας θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ανατροφοδοτικά στο σύγχρονο προβληματισμό σε ό,τι αφορά στην εκπαίδευση πολιτισμικά ετερογενών εθνοτικών ομάδων που αναγκάζονται να συμβιώσουν στους κόλπους της ίδιας κοινωνίας. Μια συμβίωση που δεν είναι κατ' ανάγκη πάντα ειρηνική.

2. Η μεθοδολογία της έρευνας

Κάτω απ' τον όρο μεθοδολογία, αντιλαμβανόμαστε:

- Τη στοχοθεσία της έρευνας.
- Τα ερευνητικά ερωτήματα.
- Τα ερευνητικά εργαλεία.
- Τις πηγές και τις τεχνικές ανάλυσης και ερμηνείας των δεδομένων μας.

2.1. Στοχοθεσία της έρευνας

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, κεντρικός στόχος της παρούσας εργασίας, είναι η περιγραφή και μελέτη των Μουσουλμανικών Σχολείων που λειτουργούσαν στην Κρήτη κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, έτσι όπως αυτή μας «αποκαλύπτεται» μέσα από τα επίσημα νομικά και εκπαιδευτικά έγγραφα της εποχής αυτής, χωρίς να ξεχνάμε πως η εκπαίδευση, δεν μπορεί να είναι αποκομμένη απ' το συγκείμενό της. Εκπαίδευση και κοινωνική, οικονομική, πολιτική και πολιτισμική πραγματικότητα, βρίσκονται σε μια διαρκή σχέση αλληλεπίδρασης και οι έχοντες την (εκπαιδευτική) εξουσία, είναι εκείνοι που κάθε φορά αποφασίζουν ποιο ρόλο θέλουν να διαδραματίσει το σχολείο: της διατήρησης και μετάδοσης των «παραδεδομένων» ή της κοινωνικοπολιτισμικής προόδου και ανανέωσης (Ξωχέλλης, 1994, σ.21).

Η Κρήτη των ετών 1898-1913, βρίσκεται σε μια μεταβατική περίοδο. Άφησε πίσω της την Τουρκική κατοχή και όδευε προς την τελική απελευθέρωση (ένωση).

Η μελέτη της μορφής και η ποιότητα της εκπαίδευσης που παρέχεται στις διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες που ζουν στους κόλπους της, μπορεί λοιπόν να οδηγήσει σε πολύτιμα συμπεράσματα.

Το 1^ο Δημοτικό Σχολείο Ρεθύμνου και η Μουσουλμανική Σχολή της πόλης, θα λειτουργήσουν ως παραδείγματα και θα μελετηθούν διεξοδικά, για να φωτίσουν το προς διερεύνηση αντικείμενο (στο βαθμό βέβαια που το αρχειακό μας υλικό, το επιτρέπει).

Τελικός μας στόχος θα είναι η αναζήτηση στοιχείων «διπολιτισμικής» και «διγλωσσικής» εκπαίδευσης στα Μουσουλμανικά Σχολεία αυτής της περιόδου (βλ. κεφ.4.3., σ.28-33).

Συγκεκριμένα θα διερευνήσουμε κατά πόσο η εκπαίδευση των Μουσουλμανοπαίδων (της δεύτερης μεγάλης σε πληθυσμό ομάδας μετά τους Χριστιανούς):

- Χαρακτηρίζεται από «διπολιτισμικότητα» (αν δηλαδή επιδιώκει να ευαισθητοποιήσει τους μαθητές στους οποίους απευθύνεται, έτσι ώστε να κυριαρχεί μεταξύ τους μια αμοιβαία ανοχή, κατανόηση, αναγνώριση και αποδοχή).
- Χαρακτηρίζεται από διγλωσσία.
- Λειτουργεί ως γέφυρα ή απομονωτικά και διαχωριστικά ανάμεσα σε Χριστιανούς και Μουσουλμάνους.
- Λειτουργεί στο πνεύμα μιας ισοπολιτείας, ισονομίας και αμοιβαιότητας ή είναι περιθωριακή.

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά, εφόσον διαπιστωθούν, θα μπορούσαν να είναι χρήσιμα και σήμερα, με την έννοια πως μας παρέχουν πληροφορίες για το πώς, κάτω από συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνικοπολιτισμικές συνθήκες, αντιμετωπίστηκαν τα ζητήματα που προκύπτουν στα πλαίσια μιας συνάντησης -όχι κατ' ανάγκην ειρηνικής- διαφορετικών πολιτισμών.

2.2. Ερευνητικά Ερωτήματα

Η πολυπολιτισμικότητα της κοινωνίας της Κρητικής Πολιτείας και η θέσπιση σχολείων για Μουσουλμάνους δεν μπορεί να έχει συγκεκριμένες ιδεολογικές ρίζες και σαφείς εκπαιδευτικούς στόχους.

Η ανάδειξη των παραπάνω θα επιχειρηθεί μέσα από την αναζήτηση συγκεκριμένων απαντήσεων που θα προκύψουν από την απάντηση στα παρακάτω βασικά ερωτήματα:

1. Η ύπαρξη χωριστών σχολείων σημαίνει ότι διαφέρει και η παρεχόμενη προς τους μαθητές εκπαίδευση καθώς και η παροχή εκπαιδευτικών ευκαιριών σ' αυτούς;
2. Το ότι για τους Μουσουλμάνους μαθητές θεσπίστηκαν ξεχωριστά σχολεία, σημαίνει ότι η «ετερότητά» τους έτυχε σεβασμού από την Κρητική Πολιτεία;
3. Χαρακτηρίζονται τα Μουσουλμανικά Σχολεία από «διπολιτισμικότητα» και «διγλωσσία»;
4. Οι διαφοροποιημένοι τύποι σχολείων στην Κρητική Πολιτεία (σχολεία για Χριστιανούς, σχολεία για Μουσουλμάνους) λειτούργησαν τελικά θετικά προς την κατεύθυνση της πολιτισμικής συνύπαρξης και συνάντησης των δύο εθνοτικών ομάδων;

Επιμέρους ερωτήματα:

Η απάντηση των παραπάνω γενικών ερωτημάτων, θα επιχειρηθεί μέσα από την απάντηση των ακόλουθων συγκεκριμένων ερωτημάτων:

- ⇒ Ποια η στοχοθεσία, το περιεχόμενο, η μεθοδολογία των εκπαιδευτικών προγραμμάτων των Μουσουλμανικών Σχολείων;
- ⇒ Ποιοι ήταν οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί και το περιεχόμενο αυτών των Σχολείων;
- ⇒ Ποια ήταν η σύνθεση και το προφίλ του διδακτικού προσωπικού;
- ⇒ Ποιοι ήταν οι χρηματοδότες των σχολείων;
- ⇒ Πόσο αναγκαίος και πρωτοπόρος αποδείχθηκε τελικά ο θεσμός των Μουσουλμανικών Σχολείων;

2.3. Ερευνητικά εργαλεία και τεχνικές ανάλυσης

Η μέθοδος που επιλέξαμε στα πλαίσια της παρούσας έρευνας προκειμένου να μπορέσουμε να απαντήσουμε στα ερευνητικά μας ερωτήματα, είναι προϊόν σύζευξης μιας σειράς μεθοδολογικών κατευθύνσεων και τεχνικών επεξεργασίας, ταξινόμησης, κωδικοποίησης, ανάλυσης και ερμηνείας πληροφοριακού υλικού.

Αφού συγκεντρώσαμε το πρωτογενές και δευτερογενές υλικό μας, επιχειρήσαμε μια πρώτη μορφή κατανόησης των κειμένων. Ακολούθησαν και άλλες, επαναληπτικές προσπάθειες, ώσπου φτάσαμε στη βαθύτερη κατανόησή τους και προχωρήσαμε στη συνέχεια στη συστηματική τους ανάλυση. Η Ανάλυση Περιεχομένου που ενδείκνυται στην περίπτωση μας, μελετά τον κόσμο των λέξεων ή των σημείων δυναμικά, μέσα από τις κοινωνικές τους διαστάσεις αδιαχώρητα από το υλικό τους πλαίσιο (Εκο,1994,σ.462-466). Σύμφωνα με τον B. Berelson, η επιτυχία της Ανάλυσης Περιεχομένου εξαρτάται από τις κατηγορίες που διαμορφώνονται. Κάποιες συγκεκριμένες μελέτες υπήρξαν αποτελεσματικές εφόσον οι κατηγορίες διατυπώθηκαν με σαφήνεια και ήταν κατάλληλες για το συγκεκριμένο πρόβλημα και περιεχόμενο. Δεδομένου ότι οι κατηγορίες περικλείουν την ουσία της έρευνας, η Ανάλυση Περιεχομένου αξιολογείται με βάση το σύστημα των κατηγοριών της (Berelson,1952,σ.147).

Είναι η μέθοδος εκείνη που επιτρέπει τη μετατροπή υλικού ποιοτικής φύσης σε μορφή ποσοτικών δεδομένων (Κυριαζή,2001,σ.283). Σύμφωνα με τον Robert Weber, είναι η ερευνητική μέθοδος που χρησιμοποιεί συγκεκριμένους κανόνες, για την εξαγωγή έγκυρων συμπερασμάτων (Κυριαζή,2001,σ.284).

Προχωρεί πέρα απ' την απλή ανάγνωση του κειμένου επιτρέποντας τη συστηματική διερεύνησή του καθώς αυτό εξετάζεται στην ολότητά του και όχι επιλεκτικά, ορίζονται με σαφήνεια οι κατηγορίες που χρησιμοποιούνται για την ταξινόμηση των δεδομένων έτσι ώστε να είναι δυνατή η επανάληψη και ο έλεγχος της διαδικασίας από άλλους ερευνητές, ποσοτικοποιούνται τα χαρακτηριστικά που εμφανίζονται στο κείμενο, ώστε να μπορεί να διαπιστωθεί η σημασία που φέρουν στο ίδιο το κείμενο αλλά και σε σύγκριση με άλλα (Κυριαζή,2001,σ.284).

Εφόσον διατυπώθηκαν με σαφήνεια τα βασικά (αλλά και επιμέρους) ερωτήματα που θέτει η παρούσα έρευνα (βλ.κεφ.2.2.,σ.10) μένει να προσδιοριστεί και η βασική μονάδα καταγραφής των δεδομένων, που μπορεί να είναι η λέξη, η πρόταση, η παράγραφος, το θέμα, το πρόσωπο, το συνολικό κείμενο (άρθρο, βιβλίο κ.λ.π) ή το γενικό θέμα (κυρίως σε μελέτες που επικεντρώνονται στη διερεύνηση των αξιών, των στάσεων ή των απόψεων που απεικονίζονται σε ένα κείμενο (Κυριαζή,2001,σ.289,291). Στην παρούσα εργασία, ως βασική μονάδα καταγραφής ορίστηκε το γενικό θέμα. Η επιλογή αυτή δεν έγινε αυθαίρετα, αλλά υπαγορεύτηκε από την ίδια τη φύση των επίσημων εγγράφων που συλλέξαμε (βλ.κεφ.8.1.,σ.76-82).

Αφού ορίστηκαν οι κατηγορίες, προχωρήσαμε στην ταξινόμηση των δεδομένων των πρωτογενών πηγών μας. Κι αυτό γιατί ανάλογα με το πόσο κατάλληλες αποδεικνύονται οι κατηγορίες στην πράξη, τροποποιούνται ή οριστικοποιούνται καθώς η τελική τους μορφή είναι τελικά αποτέλεσμα συνεχούς διαπλοκής θεωρίας και δεδομένων (Κυριαζή,2001,σ.292).

Αφού οριστικοποιήσαμε τα κριτήρια ταξινόμησης και ανάλυσης του εμπειρικού μας υλικού (κατηγορίες), προχωρήσαμε στην παρουσίαση των υπό έρευνα χαρακτηριστικών, (όπως αυτά αναδεικνύονται μέσα από το υλικό μας) και με τη μορφή γραφικών παραστάσεων.

Δεν εγκλωβιστήκαμε όμως στα ποσοστά προκειμένου να ερμηνεύσουμε τα δεδομένα μας, αλλά έχοντας ως αφετηρία το θεωρητικό μας πλαίσιο και ξεκινώντας με διάθεση αντικειμενικότητας -όσο αυτό είναι δυνατό- προσπαθήσαμε μετά την «ανατομία» των

κειμένων (κατηγοριοποίηση) να ανασυνθέσουμε το όλο και να το ερμηνεύσουμε σε συνάρτηση με το συγκείμενό του (Χουρδάκης, πανεπιστημιακές σημειώσεις, 2001). Τη θέση αυτή ενισχύει και η άποψη του Holsti, πως η λεγόμενη «ανάγνωση πίσω από τις γραμμές» θα πρέπει να γίνεται στο ερμηνευτικό στάδιο, οπότε ο ερευνητής θα είναι ελεύθερος να χρησιμοποιήσει όλη του τη φαντασία και τη διαίσθηση για να εξαγάγει από τα στοιχεία τα κατάλληλα συμπεράσματα (Κυριαζή, 2001, σ.293). Δηλαδή, μετά το πέρας της κωδικοποίησης, στα γενικά συμπεράσματα συμβάλλουν όχι μόνο τα έκδηλα, μετρήσιμα μηνύματα, αλλά και τα λανθάνοντα νοήματα που συνάγει ο ερευνητής, μέσα βέβαια από έναν γενικότερο ερευνητικό σχεδιασμό που του επιτρέπει την ανεξάρτητη επιβεβαίωση αυτών των νοημάτων με συμπληρωματικά στοιχεία. Άλλωστε η ανάλυση και ερμηνεία προϋποθέτει μια αυτό-εμπλοκή του ερευνητή, καθώς συνίσταται στην επανεργοποίηση της παρελθούσας σκέψης μέσα στην παρούσα σκέψη του. Η διεργασία αυτή λαμβάνει χώρα τη στιγμή που ο ερευνητής επιχειρεί, μέσω της ερμηνείας, να ανακαλύψει το «αυθεντικό νόημα που εκφράζεται και πιθανόν κρύβεται» μέσα στις εκφράσεις ζωής του παρελθόντος (Κυριαζή, 2001, σ.293).

Η ανάδειξη της εικόνας του «όλου», που αποτελεί και τον κεντρικό στόχο της έρευνάς μας, επιτυγχάνεται μόνο με μια μεθοδολογικά ευέλικτη προσέγγισή του. Το θεωρητικό μέρος που έχει προηγηθεί επιχειρεί να συμβάλει σε αυτό ακριβώς το σκοπό: να προσδώσει στην παρούσα έρευνα την απαραίτητη μεθοδολογική ευελιξία.

Η συνεχής διαπλοκή θεωρίας και ερευνητικών δεδομένων κρίνεται απαραίτητη.

Η συχνή αναδρομή στη βιβλιογραφία και στο θεωρητικό πλαίσιο, όσο και στα ήδη επεξεργασμένα δεδομένα αποτελεί τη δική μας εκδοχή του ερμηνευτικού κύκλου και αυτήν επιχειρήσαμε να ακολουθήσουμε και στην παρούσα έρευνα, μη παραγνωρίζοντας μια θεμελιώδη αλήθεια της ιστορίας: «ακόμα και το καταγεγραμμένο παρελθόν αλλάζει στο φως της ιστορίας που ακολουθεί» (Παπαδάκης, 2001, σ.128).

2.4. Δυσκολίες και πηγές άντλησης του υλικού

Για να αντλήσουμε το σχετικό με την παρούσα εργασία πληροφοριακό υλικό ανατρέξαμε σε πρωτογενείς αλλά και δευτερογενείς πηγές. Συγκεντρώσαμε τα σχετικά με το θέμα μας επίσημα νομικά κείμενα, άρθρα και εργασίες που μας παρέχουν πληροφορίες για τα κοινωνικά, οικονομικά πολιτικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά της Κρητικής Πολιτείας (βλ. κεφ. 5.3., σ.37-56). Χρειάστηκε να επισκεφθούμε πολλές φορές τη Δημόσια Βιβλιοθήκη Ρεθύμνου, τη βιβλιοθήκη του πανεπιστημίου της ίδιας πόλης, τη βιβλιοθήκη του Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ.² Ρεθύμνου, τη Βικελαία Βιβλιοθήκη Ηρακλείου και αυτή του Ιστορικού Μουσείου Ηρακλείου.

Επισκεφθήκαμε το 1^ο Δημοτικό Σχολείο Ρεθύμνου, όπου διασώζεται μέρος του πολύτιμου αρχείου του «Τούρκικου Σχολείου» της πόλης, υλικό που συγκεντρώσαμε.

Παράλληλα και για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα (περίπου ένα χρόνο), επισκεπτόμαστε το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης στα Χανιά όπου συγκεντρώναμε το πρωτογενές υλικό μας, επίσημα δηλαδή εκπαιδευτικά έγγραφα, η ταξινόμηση και ανάλυση των οποίων άφησε να διαφανεί η δομή αλλά και ο τρόπος λειτουργίας των Μουσουλμανικών Σχολείων της υπό μελέτης περιόδου. Μελετήσαμε όλο το διασωζόμενο σχετικά με την Κρητική Πολιτεία αρχειακό υλικό, εργασία επίπονη και εξαιρετικά χρονοβόρα καθώς το σύνολο σχεδόν των εγγράφων είναι εξαιρετικά δυσανάγνωστο. Επιπλέον οι υπεύθυνοι του Ιστορικού Αρχείου δεν επιτρέπουν στους ενδιαφερόμενους μελετητές να αναπαράγουν (φωτοτυπήσουν) τα έγγραφα που τους ενδιαφέρουν, στο σύνολό τους (επικαλούμενοι λόγους προστασίας των ίδιων των

² Εργαστήριο Διαπολιτισμικών και Μεταναστευτικών Μελετών

εγγράφων). Έτσι αναγκαστήκαμε να αντιγράψουμε το μεγαλύτερο μέρος των κειμένων αυτών.

Η συνεχής μετακίνηση μεταξύ των τριών πόλεων, Ηρακλείου, Ρεθύμνου και Χανίων, σε συνδυασμό με την απροθυμία των διοικητικών μας προϊσταμένων (Α/θμιας Εκπ/σης) να διευκολύνουν το έργο μας χορηγώντας μας άδεια απουσίας από την υπηρεσία μας, αποτέλεσαν δυο ακόμα εμπόδια που έπρεπε να προσπελάσουμε.

Αφού μελετήθηκε το ιστορικό συγκείμενο της Κρητικής Πολιτείας, προχωρήσαμε στη συζήτηση των βασικών όρων αυτής της μελέτης. Στη συνέχεια μελετήθηκε διεξοδικά ο θεσμός των Μουσουλμανικών Σχολείων σε επίπεδο θεσμικών κειμένων αλλά και στην ίδια την εκπαιδευτική πράξη. Τα συγκεκριμένα Σχολεία, δεν μπορούσαν να εξεταστούν ανεξάρτητα από το επίσημο Σύνταγμα της νεοσύστατης Πολιτείας.

Η παρουσίαση της εκπαίδευσης των Μουσουλμανοπαίδων στην πόλη του Ρεθύμνου, κινήθηκε σε δύο άξονες:

- Στο 1^ο Δημοτικό Σχολείο της πόλης (γνωστό ως Τούρκικο).
- Στη Μουσουλμανική Σχολή της πόλης.

Η επιλογή της πόλης του Ρεθύμνου δεν ήταν τυχαία:

Στο «Τούρκικο» σχολείο της πόλης διασώζεται μέρος του πολύτιμου αρχείου του.

Πρόκειται για ένα υλικό που αναδεικνύει την ποιότητα της προσφερόμενης εκπ/σης στη συγκεκριμένη πόλη, επί Κρητικής Πολιτείας.

Δυστυχώς όμως το μεγαλύτερο μέρος του αρχείου αυτού καταστράφηκε (κάηκε) κατά την περίοδο της Δικτατορίας.

Πιστεύουμε όμως ότι η ποιοτική και ποσοτική ανάλυση (όπου αυτή επιβάλλεται) των πληροφοριών του, μας οδήγησε σε πολύτιμα συμπεράσματα.

Σύμφωνα με τον Κασσωτάκη (Κασσωτάκης,1992,σ.48) κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας η εκπαίδευση στο Ρέθυμνο, άρχισε να αναπτύσσεται σ' όλες τις βαθμίδες συστηματικά και έγινε μια εκπληκτικά μελετημένη εκπαιδευτική οργάνωση και δομή, με ένα σύστημα στηριγμένο σε Ευρωπαϊκά πρότυπα, ανώτερα σε σύγκριση με αυτό της Ελεύθερης Ελλάδας. Σύμφωνα με τον ίδιο ερευνητή, ιδρύθηκαν και λειτούργησαν στο Ρέθυμνο το 1899, δύο Δημοτικά Σχολεία: το 1^ο Δ. Σ. και το 2^ο Δ.Σ.

Επίσης το 1911, (βλ. εφημερίδα της κυβέρνησης 11-11-1911) ιδρύθηκε στο Ρέθυμνο μια ιδιωτική Νυχτερινή Μουσουλμανική Σχολή με σκοπό την *«παιδαγώγηση των εκ τοις διάφοροις επαγγέλμασι υπηρετούντων μουσουλμανοπαίδων και η εις αυτά διδασκαλία των θρησκευτικών τους υποχρεώσεων»*.

Όπως γίνεται φανερό από τα παραπάνω -στην παρούσα εργασία- έγινε μια αναλυτική περιγραφή του υπό μελέτη φαινομένου, δίνοντας προσοχή στη λεπτομέρεια και στην πολυπλοκότητα που το διέπει.

3. Το ιστορικό συγκείμενο

Τις πληροφορίες μας, για την πολιτική αυτή οντότητα, αντλήσαμε από πέντε εργασίες που κατά τη γνώμη μας παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Αναφερόμαστε στα έργα των: Ψιλάκη Β. (1909), Σβολόπουλου Κ. (1983), Δετοράκη Θ. (1990), Παναγιωτάκη Γ. (1991) και Ξυριτάκη Δ. (2001).

Πριν εξετάσουμε όμως την «ταυτότητα» της Κρητικής Πολιτείας, θεωρούμε σκόπιμο να αναφερθούμε συνοπτικά, στα γεγονότα που προηγήθηκαν και οδήγησαν στη γέννησή της:

- Την κατάκτηση του νησιού από τους Τούρκους.
- Τους αγώνες των υπόδουλων Κρητών για ελευθερία και ανεξαρτησία.

3.1. Η κατάκτηση του νησιού από τους Τούρκους

Η Τουρκική κατάκτηση, διέκοψε απότομα και οριστικά την πλούσια και ελπιδοφόρα ανθοφορία της Κρητικής αναγέννησης. Ο πληθυσμός ελαττώθηκε σημαντικά με τις δοκιμασίες του μακροχρόνιου Κρητικού πολέμου, την αβάσταχτη φορολογία, τα απερίγραπτα δεινοπαθήματα, τον ομαδικό εκπατρισμό απ' τα αστικά κέντρα και τους αθρούς εξισλαμισμούς. Χαρακτηριστική είναι η έκφραση που χρησιμοποίησε ο Γάλλος περιηγητής Tounefort, για να περιγράψει το Χάνδακα 30 μόλις χρόνια μετά την κατάκτησή του: «λείψανο πόλεως» (Δετοράκης, 1990, σ.271). Οι κατακτητές, σύντομα επιδόθηκαν στην διοικητική και στρατιωτική οργάνωση της κτήσης τους, δημιουργώντας το εγιαλέτι της Κρήτης που χωρίζονταν σε τρία διαμερίσματα: του Χάνδακα (που συνενώθηκε με εκείνο της Σητείας), του Ρεθύμνου και των Χανίων. Ως διοικητικό κέντρο ορίστηκε ο Χάνδακας.

Κάθε διαμέρισμα διοικούνταν από έναν πασά (σαντζάκ βέη), διοριζόμενο από το σουλτάνο με τον τίτλο του σερασκέρη (αρχιστράτηγου) της Κρήτης.

Οι αρμοδιότητες των πασάδων (που ήταν τυπικά οι φορείς της σουλτανικής εξουσίας στην Κρήτη) περιελάμβαναν:

- Την εκτέλεση των διαταγμάτων.
- Την τήρηση της εφαρμογής του ιερού νόμου των Μουσουλμάνων.
- Την είσπραξη των φόρων.
- Την ασφαλή αποστολή των φόρων στην Κων/πολη.
- Την διατήρηση ετοιμοπόλεμου στρατού στο νησί για την εσωτερική και εξωτερική ασφάλεια.

Κάθε πασάς είχε ιδιαίτερο συμβούλιο, το διβάνιο, που συνεδρίαζε τακτικά (κάθε εβδομάδα) και έκτακτα (όταν το απαιτούσαν οι περιστάσεις).

Σ' αυτό μετείχαν:

- Ο πασάς (ως πρόεδρος).
- Ο καδής (ιεροδικαστής).
- Ο μουφτής (ερμηνευτής του νόμου).
- Ο αρχηγός των γενιτσάρων (γενιτσάρ αγασί).
- Ο αρχηγός των στρατιωτικών ταγμάτων (των ορτάδων).

Στο διβάνιο, διαβάζονταν και ερμηνεύονταν οι σουλτανικές διαταγές (φερμάνια, μπεράτια) και λαμβάνονταν αποφάσεις για τα τοπικά ζητήματα (διοικητικά, οικονομικά, στρατιωτικά, αστυνομικά κ.λ.π.). Την ευθύνη για την εκτέλεση των αποφάσεων είχε ο αρχιαστυνόμος (σέρτουρνας) (Δετοράκης, 1990, σ.272-275).

Τον Τουρκικό στρατό της Κρήτης, αποτελούσαν δύο κυρίως τάξεις γενιτσάρων, οι αυτοκρατορικοί γενίτσαροι (Καρυ-Κυλού), ο αρχηγός των οποίων έφερε τον τίτλο του «Γενιτσάρ αγασί» και οι ντόπιοι γενίτσαροι, οι λεγόμενοι γερλήδες (Yerli Yeniceri), που προέρχονταν από τους εξισλαμισμένους Κρητικούς, τους φοβερούς Τουρκοκρήτες, ο αρχηγός των οποίων είχε τον τίτλο του «Γερλή-αγασί». Στα Χανιά και στο Χάνδακα, υπήρχαν πέντε (5) τάγματα ή ορτάδες αυτοκρατορικών γενιτσάρων που το καθένα είχε δύναμη 5.000 ανδρών και είκοσι οχτώ (28) αντζάκια (στρατώνες) γερλήδων γενιτσάρων. Η κατάσταση αυτή διατηρήθηκε σχεδόν αμετάβλητη ως το 1826, όταν ο σουλτάνος Μαχμούτ διέλυσε τα γενιτσαρικά τάγματα σε όλη την αυτοκρατορία του.

Οι γενίτσαροι «διακρίθηκαν» για τις αυθαιρεσίες και την ασυδοσία τους και με την πάροδο του χρόνου κατάντησαν αληθινή μάλιστα ακόμα και για την ίδια την Τουρκική Διοίκηση (Δετοράκης, 1990, σ.276).

Στον τομέα της δικαιοσύνης, εφαρμόστηκε το ισλαμικό δίκαιο, που στηρίζεται στον ιερό νόμο των Μουσουλμάνων (κοράνιο). Σημαντικότερα δικαστήρια ήταν τα ιεροδικεία (mehkeme), ένα στην πρωτεύουσα κάθε διαμερίσματος.

Ο ιεροδίκης (καδής), που διορίζονταν από τον ανώτατο δικαστή του οθωμανικού κράτους, τον Σείχ-Ουλ-Ισλαμί, εκδίκασε υποθέσεις ποινικού, αστικού, κληρονομικού και εμπράγματου δικαίου.

Ακόμη, στις έδρες των επαρχιών (κανδιλικιών), λειτουργούσαν μικρότερα δικαστήρια, που επέλυαν επί τόπου μικρές και ασήμαντες διαφορές, με προϊσταμένους τους Ναΐπες.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο όρκος ήταν αναντίρρητα αποδεκτός από τους δικαστές και τους διαδίκους: Οι Χριστιανοί ορκίζονταν στο Ευαγγέλιο, στο όνομα του Ιησού, οι Τούρκοι στο Κοράνιο και οι Εβραίοι στο Τεβρούτ (Δετοράκης, 1990, σ.276-278).

Για τον πληθυσμό του νησιού αξιόλογες είναι οι πληροφορίες ξένων περιηγητών:

Ενώ ο Άγγλος Randolph δίνει εξωπραγματικούς αριθμούς, γράφοντας πως η Κρήτη το 1687 (Δετοράκης, 1990, σ.284) είχε 50.000 Χριστιανούς και 30.000 Μουσουλμάνους κατοίκους, εντούτοις τα στοιχεία αυτά είναι ενδεικτικά για το πόσο αραιός ήταν την εποχή αυτή ο κρητικός πληθυσμός.

Ο Γάλλος περιηγητής Tournefort γράφει πως στα τέλη του 17^{ου} αι. στα Χανιά κατοικούν 2.000 Έλληνες, 1.500 Τούρκοι, 12 Γάλλοι έμποροι και δυο καθολικοί μοναχοί του τάγματος των Καπουτσίνων ενώ στο Χάνδακα ζούσαν 2.000 Τούρκοι, 800 Έλληνες και 100 Εβραίοι.

Στο τέλος του 18^{ου} αι. ο πληθυσμός του νησιού υπολογίζεται σε 350.000 από τους οποίους οι 200.000 ήταν Έλληνες και 150.000 Τούρκοι. Οι Ελληνικές πηγές δίνουν, μικρότερους αριθμούς για την αμέσως πριν απ' την επανάσταση του 1821 περίοδο: 113.000 Χριστιανοί και 99.764 Τούρκοι (Δετοράκης, 1990, σ.285-287).

Μεγάλη μάλιστα της εποχής ήταν οι εξισλαμισμοί, ατομικοί ή ομαδικοί. Στους ατομικούς, εντάσσονται οι μικτοί γάμοι. Οι Τούρκοι, δεν έφερναν μαζί τους γυναίκες. Έπαιρναν Χριστιανές, παρόλο που αυτό απαγορευόταν επισήμως, και η σύζυγος έπρεπε να ασπαστεί τον ισλαμισμό. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι ο εξισλαμισμός ενός μέλους της οικογένειας δεν επέβαλε τον εξισλαμισμό άλλων μελών. Σοβαρότερο όμως κοινωνικό και εθνικό πρόβλημα δημιουργήθηκε με τους ομαδικούς εξισλαμισμούς. Ολόκληρα χωριά εξώμοσαν, πολλές φορές με τον ιερέα τους.

Ο περιηγητής Tournefort, αναφέρει ότι πάνω από 60.000 Κρητικοί είχαν εξισλαμιστεί ως το 1699.

Με τους εξισλαμισμούς, δημιουργήθηκαν οι περιβόητοι Τουρκοκρήτες, ένας πληθυσμός κρητικός στην καταγωγή, τη γλώσσα και τα ήθη, αλλά μουσουλμανικός στο θρήσκευμα. Μερικοί Κρήτες όμως, δέχθηκαν φανερά τον ισλαμισμό αλλά διατήρησαν κρυφά την χριστιανική τους πίστη. Αυτοί ήταν οι λεγόμενοι κρυπτοχριστιανοί που στη λαϊκή γλώσσα λέγονταν «λινοβάμβακοι» ή «κρυφοί» (Δετοράκης, 1990, σ.287-290).

Όσον αφορά στην κοινοτική οργάνωση των Χριστιανών της Κρήτης, ο θεσμός της τοπικής αυτοδιοίκησης, που ίσχυσε στις τουρκοκρατούμενες ελληνικές περιοχές και αποδείχθηκε εξαιρετικά ωφέλιμος στην ανασυγκρότηση των ελληνικών δυνάμεων, δεν φαίνεται να λειτούργησε ποτέ στην Κρήτη, κυρίως κατά την πρώτη τουρκοκρατία. Αντ' αυτού καθιερώθηκε και διατηρήθηκε ως τα τέλη του 18^{ου} αι., ο θεσμός του «προέδρου» της επαρχίας, του λεγόμενου «κετχουντά», ο οποίος εκλεγόταν και αναλάμβανε τη διεκπεραίωση όλων των σχετικών με τους Χριστιανούς της επαρχίας υποθέσεων. Ήταν κάτι ανάλογο με τον Κοντζάμπαση άλλων περιοχών, αλλά σε επίπεδο επαρχίας και όχι κοινότητας. Αυτοί, εξέλεγαν στην αρχή και τους δραγουμάνους, τους Γραμματικούς της Πόρτας όπως ονομάζονταν οι ντόπιοι τουρκομαθείς, που διορίζονταν ως επίσημοι διερμηνείς των πασάδων και ήταν πρόσωπα της απόλυτης εμπιστοσύνης τους. Εκτός απ' την υπεύθυνη υπηρεσία του διερμηνέα είχαν την ευθύνη για την εξεύρεση του προσωπικού των αγγαρειών των Τούρκων αξιωματούχων καθώς και για την είσπραξη του φόρου της δεκάτης. Οι περισσότεροι ήταν άνθρωποι με μειωμένη εθνική και χριστιανική συνείδηση, φιλοχρήματοι και αδίστακτοι (Δετοράκης, 1990, σ.290-293).

Η κρητική οικονομία υποχώρησε σε υποτυπώδεις μορφές. Ο γενικός χαρακτήρας της ήταν γεωργικός και ποιμενικός. Ως τις αρχές του 18^{ου} αι. παράγονταν πολλά σιτηρά, ενώ μετά η σιτοκαλλιέργεια υποχώρησε καθώς η ανάπτυξη της σαπωνοποιίας έστρεψε το ενδιαφέρον των κατοίκων στην ελαιοκαλλιέργεια.

Παράγονταν ακόμη αμύγδαλα, κάστανα, μέλι, κερύ, μαλλιά, σταφίδες, μετάξι, φαρμακευτικά και αρωματικά βότανα, κρασί, ρύζι, βαμβάκι, λινάρι. Εισάγονταν ζάχαρη, καφές, ρύζι, δέρματα, υφάσματα, παστά ψάρια, είδη ξυλείας, σιδηρικά. Η ακμαία ναυτιλία των περασμένων καιρών είχε λησμονηθεί και μόνο στα Σφακιά στα μέσα του 18^{ου} αι. υπήρχε αξιόλογη ναυτική δραστηριότητα. Όμως η ελπιδοφόρα αυτή κίνηση καταστράφηκε εντελώς με την επανάσταση του Δασκαλογιάννη (Δετοράκης, 1990, σ.294-296).

Τα επαγγέλματα που κυριαρχούσαν, εκτός απ' του γεωργού, ήταν -στα αστικά κυρίως κέντρα και στα μεγάλα χωριά της υπαίθρου- αυτά του κτίστη, του σιδηρουργού, του κεραμοποιού, του ράφτη, του τσαγκάρη, του μαραγκού, του βαφέα, του αρτοποιού.

Μετά το 1850, παρουσιάστηκαν στην Κρήτη, ισχυρές συντεχνιακές οργανώσεις με προστάτη άγιο και ιδιαίτερα εμβλήματα. Κάτω από τις άθλιες συνθήκες ζωής ήταν φυσικό να παρατηρηθεί έκλυση των ηθών. Αυτή εκφράστηκε με τη ζωοκλοπή (αληθινή μάστιγα της υπαίθρου) αλλά και την πορνεία (στα αστικά κέντρα). Μεγάλο ήταν και το πρόβλημα που δημιουργήθηκε από τα νόθα παιδιά, που αποκτούσαν οι Μουσουλμάνοι με τις «καπατμά», Χριστιανές κόρες που τις έπαιρναν στα σπίτια τους και αποκτούσαν μαζί τους παιδιά, τα οποία στη συνέχεια εξέθεταν στις πόρτες των χαμαμιών και τεμένων (Δετοράκης, 1990, σ.296-299).

Η πνευματική ζωή διακόπηκε. Οι λόγιοι, όσοι σώθηκαν εκπατρίστηκαν, παίρνοντας μαζί τους βιβλία και χειρόγραφα. Οι σπουδαίες βιβλιοθήκες (ιδιωτικές ή μοναστηριακές) καταστράφηκαν.

Ως τα 1700, οι Κρήτες της διασποράς συνέχιζαν τη λαμπρή πνευματική παράδοση της νήσου. Τα έργα των Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή (1681), Φραγκίσκου Σκουφού (1681), Γεράσιμου Βλάχου (1679), Αγάπιου Λάνδου «φώτιζαν» το σκοτάδι της σκλαβιάς. Ο 18^{ος} αι. όμως ήταν για το νησί εποχή πλήρους πνευματικού σκότους (Δετοράκης, 1990, σ.313-314).

Η πνευματική ζωή περιορίστηκε σε ελάχιστα «κολλυβογράμματα» που δίδασκαν ολιγογράμματοι μοναχοί στα σχολεία των μοναστηριών. Σε ορισμένες μόνο περιοχές, όπως στα Σφακιά, λόγω ευνοϊκών συνθηκών, άρχισαν να λειτουργούν στα μέσα του 18^{ου} αι. στοιχειώδη σχολεία με δασκάλους εγγράμματους Σφακιανούς όπως ο γνωστός Δασκαλογιάννης (Δετοράκης, 1990, σ.314-315). Από τα τέλη όμως του 18^{ου} αι. άρχισε να

παρουσιάζεται κάποια εκπαιδευτική κίνηση. Ιδρύθηκαν σχολεία όπου καλούνταν να διδάξουν ονομαστοί δάσκαλοι από άλλα μέρη. Ο Αυστριακός περιηγητής F.W. Sieber, που περιηγήθηκε την Κρήτη το 1817, μας πληροφορεί ότι το αρχαιότερο σχολείο στο νησί ιδρύθηκε στα Χανιά 50 περίπου χρόνια νωρίτερα (Δετοράκης,1990,σ.315-316). Απ' τον ίδιο περιηγητή έχουμε και την πρώτη μαρτυρία για την ίδρυση σχολείου στο Ρέθυμνο, αλλά και πληροφορίες για τον σχολάρχη τον Ζαχαρία Πρακτικίδη, επιφανή λόγιο και δάσκαλο που γύρω στα 1820 εγκαταστάθηκε στα Σφακιά όπου ίδρυσε Ελληνική Σχολή στη μικρή μονή της Παναγίας της Θυμανής και δίδαξε ως τις παραμονές της Επανάστασης (Δετοράκης,1990,σ.315-316).

Πριν την επανάσταση του 1821, λειτουργούσε στο Ρέθυμνο, αλληλοδιδασκτικό σχολείο με διευθυντή τον Σίφνιο Γεώργιο Βάιο αλλά και Ελληνικό (σχολείο), για την οργάνωση του οποίου ο περιηγητής εκφράζεται με θαυμασμό: Γράφει πως ήταν άριστα οργανωμένο με 14 μαθητές και διδασκόμενα μαθήματα τα εξής: Χρηστοθήεια, Αισώπειοι μύθοι, Πλούταρχος, Πλάτων, Όμηρος, αριθμητική, γεωμετρία, άλγεβρα, ιστορία και φιλοσοφία (Δετοράκης,1990,σ.316).

Απ' το 1834 ιδρύθηκε εκ νέου σχολείο στην πόλη, ενώ μετά το 1842 λειτουργούσαν 26 σχολεία σε όλη την επαρχία Ρεθύμνου (Δρανδάκης,1950,σ 26-31).

Το δρόμο του πνευματικού μαρασμού, ακολούθησε και η τέχνη, καθώς τα μεγάλα καλλιτεχνικά εργαστήρια της Κρήτης διαλύθηκαν και η λαμπρή παράδοση της Κρητικής Σχολής της ζωγραφικής διακόπηκε. Οι περισσότεροι ζωγράφοι ακολούθησαν το γενικότερο ρεύμα της φυγής και της διασποράς στα Επτάνησα και σε άλλες περιοχές.

Αξίζει να σημειωθούν εδώ τα ονόματα των Μακαρίου Σκορδίλη, Γεώργιο Στάη και Γεωργίου ή Τζώρτζη Καστροφύλακα, του οποίου εικόνες μεγάλης καλλιτεχνικής αξίας βρίσκονται σήμερα στο Μουσείο της Αγίας Αικατερίνης στο Ηράκλειο, ζωγράφων που εργάστηκαν στην Κρήτη κατά τη σκοτεινή αυτή περίοδο (Δετοράκης,1990,σ.318).

Υπάρχουν ενδείξεις ότι λειτουργούσαν σχολές ζωγραφικής στις μεγάλες πόλεις της Κρήτης καθώς και στα μοναστήρια (Δετοράκης,1990,σ.318).

Μια από τις πρώτες παραχωρήσεις (προνόμια) των Τούρκων ήταν η ανασύσταση της ορθόδοξης μητρόπολης και των υποκειμένων σ' αυτήν επισκοπών και η αποκατάσταση της ορθόδοξης ιεραρχίας στην Κρητική Εκκλησία. Η πάγια αυτή θρησκευτική πολιτική του σουλτάνου αποσκοπούσε στον ψυχολογικό επηρεασμό των υπόδουλων ορθόδοξων (Δετοράκης,1990,σ.413).

Η αρχαιότερη πληροφορία για την ύπαρξη ορθόδοξων επισκοπών στην τουρκοκρατούμενη Κρήτη, βρίσκεται σε χειρόγραφο του 1659 (Δετοράκης,1990,σ.413), σύμφωνα με το οποίο, υπήρχαν τότε στην Κρήτη 12 επισκοπές. Τα προνόμια των αρχιερέων, πνευματικά, διοικητικά, δικαστικά και οικονομικά, κατοχυρώνονταν με το διοριστήριο έγγραφο της Υψηλής Πύλης (μπεράτι) και έπρεπε να είναι σεβαστά και από τους Μουσουλμάνους. Οι τουρκικές αρχές δεν είχαν το δικαίωμα να επεμβαίνουν στο έργο των αρχιερέων και των κατώτερων κληρικών (Δετοράκης,1990,σ.415).

Το οικογενειακό δίκαιο των Χριστιανών της Κρήτης, ρυθμιζόταν σύμφωνα με τους κανόνες της Ορθόδοξης Εκκλησίας και όχι σύμφωνα με τους μουσουλμανικούς νόμους. Τα πρόσωπα των αρχιερέων και των κληρικών γενικότερα ήταν απαραβίαστα κατά την άσκηση των καθηκόντων τους. Τα παραπάνω δεν εμπόδιζαν όμως τις βιαιοπραγίες των γενιτσάρων εναντίον ιερωμένων που αναγκάζονταν να εξαγοράζουν με χρήματα και δώρα την ασφάλειά τους (Δετοράκης,1990,σ.415).

Ο φόρος που επιβλήθηκε στη μητρόπολη της Κρήτης ήταν 66.000 τουρκικά άσπρα ετησίως για το κρατικό ταμείο της νήσου και άλλα 10.000 άσπρα ως δώρο για το αυτοκρατορικό ταμείο της Κων/πολης. Ανάλογος και ισόποσος ήταν ο πατριαρχικός φόρος που επιβλήθηκε επίσης και κατοχυρώθηκε με σουλτανικό φερμάνι. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι η πολιτική του Οικουμενικού Πατριαρχείου έναντι της κρητικής

Εκκλησίας ήταν αυταρχική και πειστική, γεγονός που ήταν φυσικό να δημιουργήσει αντιδράσεις που τις υποδαύλιζαν οι ντόπιοι Μουσουλμάνοι (Δετοράκης,1990,σ.415-416).

Έτσι, κατά την περίοδο αυτή, πολλές εκκλησίες μετατράπηκαν σε τζαμιά, βάλανεια, αποθήκες, στρατώνες, ακόμα και σε δημόσια ουρητήρια, ή καταστράφηκαν ακόμα και από τους ίδιους τους Χριστιανούς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η Εκκλησία των Ταξιαρχών που κατόρθωσε με πολλούς κόπους να ανακαινίσει ο μητροπολίτης Άνθιμος ο Καλλιπολίτης στα 1688 και την οποία κατεδάφισαν οι σιναΐτες την παραμονή των εγκαινίων της (Δετοράκης,1990,σ.419).

Την ίδια τύχη με τις Εκκλησίες είχαν και τα μοναστήρια. Ελάχιστα σώθηκαν και η ίδρυση νέων απαγορευόταν από τον ιερό νόμο των Μουσουλμάνων (Σεριάτ). Όσο για τις επισκευές των παλαιών, ήταν απαραίτητη η χορήγηση ειδικής άδειας, που στοίχιζε πολλαπλάσια απ' την ίδια τη δαπάνη. Επικράτησε δε η συνήθεια να έχει το κάθε μοναστήρι, ως επίτροπο, έναν ισχυρό Τούρκο αγά, τον «μουτεβελή» ή «μοναστηραγασί» που αναλάμβανε να προστατεύει το μοναστήρι από τις λεηλασίες των γενίτσαρων. Πολλά μοναστήρια «σώθηκαν» καθώς το Οικουμενικό Πατριαρχείο, κάνοντας χρήση των προνομίων του τα έθεσε υπό την προστασία του, ανακηρύσσοντάς τα ως σταυροπηγιάκα (π.χ. Αρκαδίου, Χρυσοπηγής Χανίων κ.α.) (Δετοράκης,1990,σ.420-424).

Μετά το 1750, με το πρόσχημα της ανάγκης να εκπαιδεύονται εκκλησιαστικά στελέχη, ιδρύθηκαν και λειτούργησαν σε πολλά μοναστήρια, σχολεία. Τα μοναστήρια ξαναγίνονταν σιγά-σιγά κέντρα στοιχειώδους παιδείας και τέχνης.

Οι περισσότεροι ιεράρχες της Κρήτης είχαν μνηθεί στα μυστικά της Φιλικής Εταιρείας και κατά την έκρηξη της επανάστασης στην Κρήτη υπηρέτησαν την υπόθεση της ελευθερίας ως μαχητές, ως στρατιωτικοί ηγέτες, ως πολιτικοί και διπλωμάτες. Αυτοί ήταν και τα πρώτα θύματα των τουρκικών αντεκδικήσεων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του επισκόπου Κισάμου Μελχισεδέκ Δεσποτάκη που απαγχονίστηκε στις 15-6-1821 (Δετοράκης,1990,σ.426-427).

Πολλοί απαγχονίστηκαν για να μη παραβιάζουν τους εκκλησιαστικούς κανόνες πολεμώντας με τα ράσα, όπως ο Ζαχαρίας Πρακτικίδης ή ο ήρωας της μονής της Οδηγήτριας Ιωάσαφ Ξωπατέρας ή Ξέπαπας. Επίσης, πολύτιμα αντικείμενα των μοναστηριών διατέθηκαν για τις ανάγκες του αγώνα. Ηγετικό ρόλο στη διαχείριση του Κρητικού Ζητήματος διαδραμάτισαν κληρικοί όπως ο Παρθένιος Περίδης, που χρημάτισε πρόεδρος της Γενικής Συνέλευσης των Κρητών (1866) και ο μαθητής του, ο Παρθένιος Κελαϊδής ή «καπετάν παπάς» όπως αποκαλούνταν, καθώς και ο επίσκοπος Κισάμου Δωρόθεος Κλωνάρης, πρόεδρος της Επαναστατικής Συνέλευσης των Κρητών κατά την τελευταία Επανάσταση του 1897 (Δετοράκης,1990,σ.428-429).

Οι μεγάλες επαναστάσεις της Κρήτης οδήγησαν βαθμιαία στην κατάργηση πολλών απαγορεύσεων σε θέματα θρησκευτικής ελευθερίας, η οποία κατοχυρώθηκε με το Χάτι Χουμαγιούν (1856) και διευρύνθηκε με τον Οργανικό Νόμο (1868) καθώς και με την απαγόρευση του μουσουλμανικού νόμου (σεριάτ) για την ίδρυση νέων Χριστιανικών ναών (Δετοράκης,1990,σ.431).

3. 2. Οι αγώνες των υπόδουλων Κρητών για ελευθερία και ανεξαρτησία

Η Κρήτη; Οι Κρήτες;
Χώρα λαμπρά, κατοικουμένη από διαβόλους.
Λαός πολύ δύσκολος και φύσει δυσδιοίκητος.
ΕΤΕΜ ΠΑΣΑΣ
(Παναγιωτάκης, 1991, σ.213)

Μόλις λίγα χρόνια πριν, το 1889, η άδοξη και άσκοπη κινητοποίηση των Κρητικών, οδήγησε τους ντόπιους Μουσουλμάνους νικητές, σ' έναν αγώνα για ηθική και υλική καταρράκωση των Χριστιανών αντιπάλων τους (Γρυντάκης, 1998, σ.169).

Ακολούθησε η επανάσταση του 1895, που ανάγκασε την Τουρκία να παραχωρήσει νέο οργανικό νόμο που προέβλεπε την επαναφορά και ανανέωση των προνομίων που ανακλήθηκαν μετά το 1889. Αυτός, παρείχε για πρώτη φορά στις Μεγάλες Δυνάμεις της Ευρώπης το δικαίωμα να επεμβαίνουν στην Κρήτη ενεργώς, για την προστασία του άμαχου πληθυσμού (Δετοράκης, 1998, σ.9). Η αντίδραση των ντόπιων Μουσουλμάνων εκδηλώθηκε με νέες βιαιοπραγίες, που οδήγησαν και σε αντίποινα, με χαρακτηριστικότερη περίπτωση αυτή της Σητείας, όπου στις 27 Ιανουαρίου 1897 οι επαναστάτες κατέσφαξαν τα γυναικόπαιδα των Τούρκων (Δετοράκης, 1998, σ.10). Οι διώξεις και οι σφαγές εκατέρωθεν, επηρέασαν όπως είναι λογικό και τη σύνθεση του πληθυσμού: Τουρκοκρήτες μετέφεραν τις οικογένειές τους στα μεγάλα φρούρια για ασφάλεια ενώ πολλοί Χριστιανοί έφυγαν και κρύφτηκαν στα βουνά (Δετοράκης, 1998, σ.10-11).

Το επαναστατικό ψήφισμα των πληρεξουσίων των Χανίων στο Ακρωτήρι με το οποίο κηρύχτηκε η κατάλυση της Τουρκικής κατοχής και η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, όξυνε το ήδη τεταμένο πολιτικό κλίμα και τις σχέσεις Χριστιανών και Μουσουλμάνων.

Όμως στις 9-12-1898, έφθασε στα Χανιά ο πρίγκιπας Γεώργιος και η Κρητική Πολιτεία ήταν πια γεγονός.

Η Επανάσταση του Δασκαλογιάννη το 1770, ήταν το πρώτο σκίρτημα ελευθερίας στην Τουρκοκρατούμενη Κρήτη. Ο Ιωάννης Βλάχος, ο γνωστός Δασκαλογιάννης, πλούσιος πλοιοκτήτης της επαρχίας των Σφακίων είχε πεισθεί για την ειλικρίνεια των ρωσικών υποσχέσεων για στήριξη της Ελληνικής επανάστασης και έτσι το Πάσχα του 1770, 2.000 άνδρες των Σφακίων προσέβαλαν πρώτα τις πλησιόχωρες περιοχές των επαρχιών Κυδωνίας, Αποκορώνου και Αγίου Βασιλείου και ανάγκασαν τους Τούρκους των περιοχών αυτών να φύγουν έντρομοι στα Χανιά. Η Τουρκική όμως αντίδραση ήταν φοβερή: 15.000 Τούρκοι κατέπνιξαν την επανάσταση και επέβαλαν σκληρότατους όρους, που περιλαμβάνονται σε ιεροδικαστικό έγγραφο της 18^{ης} Μαρτίου 1771 (Δετοράκης, 1990, σ.309). Ο αρχηγός του κινήματος, μπροστά στη φοβερή τροπή των πραγμάτων και ασφαλώς κάτω από το βάρος της γενικής κατακραυγής για την αποτυχία του κινήματός του, αποφάσισε να παραδοθεί, με την ελπίδα ότι θα ελαφρύνει έτσι τη θέση των συμπατριωτών του αλλά ο πασάς του Χάνδακα διέταξε και τον έγδαραν ζωντανό στις 17-6-1771. Ανάγκασαν μάλιστα τον αδερφό του, Νικόλαο Σγουρομάλλη να παρακολουθήσει αυτό το μαρτύριο και σύμφωνα με την παράδοση, έχασε τα λογικά του και πέθανε τρελός (Δετοράκης, 1990, σ.311-312).

Η έκρηξη της επανάστασης στην Κρήτη αμέσως μετά τον ξεσηκωμό της Πελοποννήσου το 1821, ήταν φαινομενικά αδύνατη για τρεις κυρίως λόγους:

- 1) Την παντελή έλλειψη όπλων και εφοδίων.
- 2) Τη μεγάλη αναλογία του τουρκικού πληθυσμού και την αγριότητά του.
- 3) Την άγρυπνη επιτήρηση των τουρκικών αρχών.

Οι πρώτες επαναστατικές κινητοποιήσεις άρχισαν και αυτή τη φορά στα Σφακιά.

Επίσημη ημέρα έναρξης του Κρητικού αγώνα θεωρείται η 14^η Ιουνίου 1821, ημέρα κατά την οποία σημειώθηκε η πρώτη νικηφόρα μάχη στο Λούλο Χανίων. Την ίδια ημερομηνία έχει και η πρώτη επίσημη προκήρυξη της Γενικής Συνελεύσεως των Κρητών: «Οι κάτοικοι της νήσου Κρήτης, πλήρεις από υψηλόν και ευγενές της ελευθερίας αίσθημα, έλαβον κατά της Οθωμανικής τυραννίας τα όπλα περί τας 14 του μηνός Ιουνίου εν έτει 1821...» (Δετοράκης,1990,σ.322). Σε λίγες μέρες οι συγκρούσεις γενικεύτηκαν και η Κρήτη μπήκε με τη σειρά της στον πανελλήνιο επαναστατικό χορό.

Η εκδίκηση των Τούρκων υπήρξε φοβερή. Στις 19 Ιουνίου απαγχονίστηκε ο επίσκοπος Κισσάμου Μελχισεδέκ Δεσποτάκης και ο επίσκοπος Κυδωνίας Καλλίνικος Σαρπάκης φυλακίστηκε με το διάκο του Αρτέμιο. Πολλοί ηγούμενοι σκοτώθηκαν.

Άγριες σφαγές σημειώθηκαν και στο Ρέθυμνο αλλά και στην Α. Κρήτη. Με τη νίκη των Ελλήνων στις 15 Ιουνίου 1821 στους Λάκκους της Κυδωνίας η επανάσταση στερεώθηκε στην περιοχή των Χανίων. Οι Τούρκοι γνώριζαν καλά ότι η κρητική επανάσταση δεν θα μπορούσε να κατασταλεί παρά μόνο με την καταστροφή των Σφακίων. Στις 29 Αυγούστου η επαρχία Σφακίων υπέστη φρικτή καταστροφή απ' τους Τούρκους. Εντούτοις, η επανάσταση δεν έσβησε (Δετοράκης,1990,σ.323-324).

Το Σεπτέμβριο και Οκτώβριο του 1821 οι επαναστάτες κατάφεραν να ανασυντάξουν τις δυνάμεις τους και να απωθήσουν τους Τούρκους από τον Αποκόρωνα και την Κυδωνία. Οι προσωπικές φιλοδοξίες και η ασυμφωνία των οπλαρχηγών, δημιουργούσαν πολλά προβλήματα. Τελικά οι Κρήτες απευθύνθηκαν στον Δ. Υψηλάντη και του ζήτησαν το διορισμό ενός Γενικού Αρχιστράτηγου Κρήτης (Δετοράκης,1990,σ.328). Έτσι ο Μιχαήλ Κομνηνός Αφεντούλης κατέβηκε στην Κρήτη το Νοέμβριο του 1821. Όμως η σωματική του δυσμορφία, η άμετρη υπεροψία του και το γεγονός ότι δεν ήταν Κρητικός τον έκαναν αντιπαθητικό. Παρόλο που επί των ημερών του μεγάλωσαν οι αντιθέσεις και οδηγήθηκε σε κρίση ο Κρητικός αγώνας, πρέπει να του αναγνωριστεί ότι είχε αναμφισβήτητες οργανωτικές ικανότητες. Υπό τις εντολές του, η επανάσταση στερεώθηκε σε όλο το νησί και ο ίδιος κάλεσε στην Κρήτη το φίλο του Πέτρο Ομηρίδη Σκυλίτση για να οργανώσει πολιτικά τον αγώνα (Δετοράκης,1990,σ.329-331).

Η Γενική Συνέλευση των Κρητών ψήφισε σχέδιο συντάγματος με τον τίτλο: «Προσωρινή Πολιτεία της νήσου Κρήτης» καθώς και ένα «Σχέδιον προσωρινής Διοικήσεως της νήσου Κρήτης». Όμως οι παραπάνω ρυθμίσεις δεν εφαρμόστηκαν ποτέ στο σύνολό τους. Ο Ομηρίδης Σκυλίτσης εγκατέλειψε το νησί μόλις έγινε γνωστή η απόβαση των αιγυπτιακών στρατευμάτων (τέλη Μαΐου 1822) ενώ ο Αφεντούλης έφυγε απ' το νησί, το Νοέμβριο του '22 (Δετοράκης,1990,σ.331-332).

Η παρουσία των Αιγυπτίων στην Κρήτη, έβαλε σε μεγάλο κίνδυνο την επανάσταση. Σ' αυτό συνέβαλε και η εσωτερική αναρχία που είχε κορυφωθεί.

Στις 21 Μαΐου του 1823, έφτασε στην Κρήτη ο Εμμ. Τομπάζης με τον τίτλο του Αρμοστή και οι ελπίδες του Κρητικού λαού αναπτερώθηκαν. Όμως η στρατηγική του δεν ακολούθησε τη σωστή κατεύθυνση. Κατηγορήθηκε ακόμη πως έχασε πολύτιμο χρόνο, ασχολούμενος με διοικητικά θέματα (Δετοράκης,1990,σ.336-339).

Στο μεταξύ, οι Τούρκοι ανασυντάχθηκαν και τοποθέτησαν στην Κρήτη νέο στρατηγό των τουρκοαιγυπτιακών δυνάμεων, τον Χουσεΐν Βέη, ο οποίος ακολούθησε ένα εφύες στρατηγικό σχέδιο που με εκπληκτική ταχύτητα διέλυσε και τις τελευταίες εστίες επανάστασης στη Δ. Κρήτη. Ο Αποκόρωνας, τα Σφακιά, το Σέλινο και η Κίσσαμος δέχτηκαν τη μανία του στρατού του.

Μπροστά σ' αυτές τις εξελίξεις ο Τομπάζης δεν είχε πια κανένα λόγο να παραμείνει στην Κρήτη. Αναχώρησε και ο Χουσεΐν δήλωσε ότι παραχωρεί γενική αμνηστία.

Ελάχιστοι έμειναν απροσκύνητοι. Αυτοί οργάνωσαν αντάρτικες ομάδες, τους «Καλησπέρηδες». Για να τους αντιμετωπίσουν οι Τούρκοι, οργάνωσαν τις «Ζουρίδες», ομάδες από φανατικούς γενιτσάρους. Ως τα τέλη Μαΐου του 1824, ο Χουσεΐν είχε

καταπνίξει την κρητική επανάσταση και η Κρήτη έγινε η μεγάλη βάση ανεφοδιασμού των εχθρών για τις επιχειρήσεις τους στην άλλη Ελλάδα (Δετοράκης,1990,σ.339-342).

Στις 9 Αυγούστου του 1825, ένα μικρό σώμα Κρητών Επαναστατών που είχαν καταφύγει στην Πελοπόννησο, κατέλαβαν το φρούριο της Γραμβούσας και η επανάσταση αναζωπυρώθηκε. Η συνθήκη του Λονδίνου (6 Ιουλίου 1827) επηρέασε και το Κρητικό Ζήτημα καθώς κατά τις εκτιμήσεις της εποχής, μόνο οι επαναστατημένες περιοχές θα εντάσσονταν στο μελλοντικό ελληνικό κράτος. Έτσι άρχισε η στρατολογία Κρητών από την Πελοπόννησο, τα νησιά, αλλά και εθελοντών (Δετοράκης,1990,σ.342-345).

Στις 5 Ιανουαρίου 1828 αποβιβάστηκε στη Γραμβούσα ο γενναίος Ηπειρώτης Χατζημιχάλης Νταλιάνης με μικρό στρατιωτικό σώμα. Και ενώ οι Σφακιανοί επέμεναν να αντιμετωπίσουν τον εχθρό στα ορεινά, ο Νταλιάνης δυστυχώς επέμενε να δοθεί η μάχη στο Φραγκοκάστελλο, όπως και έγινε. Ήταν μια από τις φονικότερες μάχες του Κρητικού Αγώνα (Δετοράκης,1990,σ.345-346).

Παρόλο που ο Καποδίστριας έκανε σύσταση στους Κρήτες να παύσουν τις εχθροπραξίες επειδή η στάση των Μ. Δυνάμεων ήταν δυσμενής, εκείνοι όχι μόνο δεν συμμορφώθηκαν, αλλά η επανάσταση εξαπλώθηκε και αναζωπυρώθηκε σχεδόν παντού.

Ολόκληρη σχεδόν η ύπαιθρος βρισκόταν στον έλεγχο των επαναστατών ενώ οι Τούρκοι είχαν απομονωθεί στα τρία μεγάλα φρούρια, των Χανίων, του Ρεθύμνου και του Ηρακλείου. Όμως το Πρωτόκολλο της 22^{ας} Ιανουαρίου 1830 άφησε την Κρήτη έξω από τα όρια του ελληνικού κράτους, στην απόλυτη δικαιοδοσία του σουλτάνου, μια λύση που επέβαλε η αγγλική διπλωματία και γέμισε τους Κρήτες με αγανάκτηση και οργή, όχι μόνο εναντίον των Μ. Δυνάμεων, αλλά και του Καποδίστρια (Δετοράκης,1990,σ.346-349).

Τον Ιούνιο του 1830 έφτασαν στο Παλαιόκαστρο πλοία των Μ. Δυνάμεων για να επιβάλλουν την ειρήνη στην περιοχή.

Αμέσως μετά η Κρήτη παραχωρήθηκε στον αντιβασιλέα της Αιγύπτου Μεχμέτ Αλή.

Είναι βέβαιο πως η αιγυπτιακή κατοχή υπήρξε σε πολλά σημεία ευεργετική και βοήθησε την ανασυγκρότηση του νησιού. Ένα ευρύ πρόγραμμα κοινωφελών έργων εφαρμόστηκε.

Οργανώθηκε η παιδεία καθώς ιδρύθηκαν και λειτούργησαν σχολεία για Χριστιανούς και Μουσουλμάνους. Ιδιαίτερη μέριμνα έλαβε η αιγυπτιακή διοίκηση για την δικαιοσύνη, την κοινωνική πρόνοια και τη δημόσια υγεία. Έγινε απογραφή πληθυσμού (1832-33) και εκδόθηκε για πρώτη φορά στην Κρήτη, δίγλωσση εφημερίδα, η «Κρητική εφημερίς» (1832) (Δετοράκης,1990,σ.350-352).

Όμως τα φορολογικά μέτρα ήταν τόσο σκληρά που προκάλεσαν το κίνημα των Μουρνιών του 1833, μια διαμαρτυρία επτά περίπου χιλιάδων άοπλων Χριστιανών που διαλύθηκαν βίαια.

Οι Κρήτες κατανόησαν πως η ελευθερία τους δεν θα μπορούσε να έλθει χωρίς την έγκριση των Μ. Δυνάμεων. Είχε γίνει πια φανερό πως το Κρητικό Ζήτημα βρισκόταν σε διαρκή συνάρτηση με το Ανατολικό, το ζήτημα που κυριάρχησε στη διπλωματία το 19^ο αι. Έτσι, διεκδικήσεις ή επαναστατικά κινήματα στην Κρήτη απηχούσαν τις κατά καιρούς κρίσεις του Ανατολικού ζητήματος (Δετοράκης,1990,σ.352-355).

Η επανάσταση του 1841 που ακολούθησε συνδέεται άμεσα με τον Τουρκοαιγυπτιακό πόλεμο του 1839-40. Το κίνημα του '41 δεν γενικεύθηκε στο νησί γιατί η εσωτερική κατάσταση δεν ευνοούσε κάτι τέτοιο.

Φονικές μάχες ακολούθησαν και ο αγώνας έληξε με την αθρόα φυγή των επαναστατών και πολλών αμάχων στην Ελλάδα. Με τη Συνθήκη των Παρισίων (1856), ο σουλτάνος υποχρεώθηκε να εκδώσει το περίφημο Χάτι Χουμαγιούν, με το οποίο παραχωρήθηκαν σημαντικά προνόμια στους Χριστιανούς όπως: ανεξιθρησκία, προσωπική ελευθερία, εξασφάλιση της τιμής και της ιδιοκτησίας. Το 1858 εκδηλώθηκε το πολιτικό κίνημα του

Μαυρογένη, με θετικά αποτελέσματα καθώς το υπόμνημα που υπέβαλε στους πρόξενους των Μ. Δυνάμεων και του σουλτάνου με αιτήματα των Κρητών αντιμετωπίστηκε με κατανόηση απ' τους απεσταλμένους του σουλτάνου. Με ειδικό φερμάνι, που εκδόθηκε στις 7 Ιουλίου 1858, παραχωρήθηκαν στους Κρητικούς προνόμια θρησκευτικά, φορολογικά, διοικητικά, δικαστικά (Δετοράκης,1990,σ.355-359).

Ιδιαίτερη σημασία είχε το δικαίωμα της οπλοφορίας των Χριστιανών, καθώς και η σύσταση των Δημογεροντιών στις έδρες των τριών διαμερισμάτων (Χανίων, Ρεθύμνου, Ηρακλείου), με σοβαρό ρόλο σε θέματα κοινωνικής πρόνοιας, κληρονομικού και οικογενειακού δικαίου και παιδείας. Αξίζει να σημειωθεί, ότι την περίοδο 1858-1866, παρατηρήθηκε στην Κρήτη μια κίνηση «αντεπαναστατών», που απέβλεπε στην καλλιέργεια της ιδέας για τη δημιουργία νησιωτικού ελληνικού κράτους, με αγγλική προστασία. Ψυχή της προσπάθειας ήταν η διδασκάλισσα Ελισάβετ Κονταξάκη ή Βασιλακοπούλα (Δετοράκης,1990,σ359).

Η Επανάσταση του 1866-69 αποτέλεσε την κορυφαία έκφραση του πόθου των Κρητών για ελευθερία και απέδειξε τον εθνικό χαρακτήρα του Κρητικού Ζητήματος (Δετοράκης,1990,σ.360-377).

Τα γεγονότα που την πυροδότησαν ήταν η επιβολή βαριάς φορολογίας σε βάρος των Χριστιανών του νησιού από την Τουρκική Διοίκηση και η σκανδαλώδης επέμβαση της τελευταίας στα εσωτερικά της Ελληνικής Εκκλησίας.

Οι Κρητικοί μπόρεσαν να παρατάξουν 20.000 άνδρες εναντίων 45.000 Τούρκων. Δεν μπόρεσαν όμως να συμφωνήσουν σε ενιαία διοίκηση.

Έτσι, στα Χανιά, Γενικός Διοικητής ήταν ο Ιωάννης Ζυμβρακάκης, στο Ρέθυμνο ο Πάνος Κορωνάιος και στις ανατολικές επαρχίες (Ηράκλειο, Λασιθί) ο Μιχαήλ Κόρακας.

Τη διοίκηση των έξι «ανατολικότερων περιοχών» είχε ο Κων/νος Σφακιανάκης. Η Επανάσταση αυτή, παρά τις τεράστιες απώλειες που προκάλεσε στον αντίπαλο, δεν είχε νικηφόρα κατάληξη. Η συγκίνηση όμως που προκάλεσε σε όλο τον κόσμο, με αποκορύφωμα το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου, είχε ως αποτέλεσμα να παραχωρήσει η Τουρκία τον «Οργανικό Νόμο» που τέθηκε σε εφαρμογή με αυτοκρατορικό διάταγμα της 8^{ης} Ιανουαρίου 1868.

Μ' αυτόν θεσπίστηκαν όργανα για την άσκηση διαφόρων εξουσιών στην Κρήτη. Για την άσκηση της νομοθετικής εξουσίας θεσπίστηκε η Γενική Συνέλευση, ένα είδος Βουλής, απαρτιζόμενη από εκλεγμένους εκπροσώπους και των δύο θρησκευμάτων με διετή θητεία. Καθήκοντα προέδρου ασκούσε ο εκάστοτε Γενικός Διοικητής της Κρήτης.

Ο Οργανικός Νόμος όμως δεν ήταν αρκετός για να εκτονώσει την οργή των επαναστατημένων Κρητών, που δεν μπορούσαν ν' ανεχθούν το γεγονός ότι το χριστιανικό στοιχείο του πληθυσμού που ανερχόταν σε 250.000 είχε 38 έδρες στη Γενική Συνέλευση, ενώ οι 70.000 μουσουλμάνοι, 36.

Ακολούθησε η Επανάσταση του 1878 (Δετοράκης,1990,σ.382-386), που πίεσε ακόμη περισσότερο την Υψηλή Πύλη. Μετά από εισήγηση του προέδρου της Παγκρήτιας Επαναστατικής Συνέλευσης, Αντώνιου Μιχελιδάκη, εγκρίθηκε Υπόμνημα προς το Συνέδριο του Βερολίνου (13 Ιουνίου έως 13 Ιουλίου του 1878), με στόχο την αναθεώρηση της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου. Το Υπόμνημα αυτό ψηφίστηκε στις 2 Ιουνίου 1878 και ο ίδιος ο Αντώνιος Μιχελιδάκης στάθηκε με ιδιαίτερη υπερηφάνεια σ' αυτό το σημείο της σταδιοδρομίας του, στο άρθρο που έγραψε με τίτλο: «ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΣΥΜΠΟΛΙΤΑΣ ΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΕΝ ΤΗ ΠΑΛΑΙΑ ΕΛΛΑΔΙ» (Ξυριτάκης,2001,σ.14), που δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά μετά το θάνατό του στην προσκείμενη σ' αυτόν ηρακλειώτικη εφημερίδα «ΙΔΗ» στις 10-2-1923.

«Εν μόνο αναφέρω εκ του πολιτικού μου βίου γεγονός, το οποίον θεωρώ άξιον μνείας ιδιαίτερας, ότι κατά την επανάστασιν του 1878 εκλεχθείς πρόεδρος της επαναστατικής Συνελεύσεως, ηξιώθην να υπογράψω το προς το Συνέδριον του Βερολίνου περί της

Ενώσεως της Κρήτης Υπόμνημα, αξιωθείσας της Κρήτης τον γνήσιον αυτόν πόθον να ανακοινώσει εις το επίσημον αυτό πανευρωπαϊκό συνέδριον» (Ξυριτάκης,2001,σ.17).

Τα αποτελέσματα του Υπομνήματος δεν άργησαν να φανούν: Στο άρθρο 23 της Συνθήκης του Βερολίνου αναφερόταν ότι «η Υψηλή Πύλη υποχρεούται να εφαρμόση αυστηρώς εις την νήσον Κρήτη τον Οργανικόν Κανονισμόν του 1868 μετά των τροποποιήσεων όσαι ήθελον κριθή αναγκαίαι» (Ξυριτάκης,2001,σ.17).

Η απόφαση αυτή υπήρξε σημαντική γιατί ανάγκασε την Υψηλή Πύλη να συρθεί σε μια ταπεινωτική γι' αυτήν διαπραγμάτευση που έλαβε χώρα τον Οκτώβριο του 1878 στη Χαλέπα των Χανίων και έμεινε στην ιστορία ως η «Σύμβαση της Χαλέπας». Αυτή αποτέλεσε σημαντικό ορόσημο στην κρητική ιστορία, γιατί με τις διατάξεις της, έθεσε τις βάσεις ενός καθεστώτος ημιαυτονομίας που προώθησε αποφασιστικά την υπόθεση της απελευθέρωσης της Κρήτης (Δετοράκης,1990,σ.385). Οι Τούρκοι υποχρεώθηκαν να δεχθούν ότι ο Γενικός Διοικητής μπορεί να είναι και Χριστιανός. Αν δεν ήταν όφειλε να έχει ως σύμβουλο ένα Χριστιανό. Πρώτος διοικητής ορίστηκε ο Χριστιανός Αλέξανδρος Καραθεοδωρής για λίγους μήνες και αμέσως μετά ο Ιωάννης Φωτιάδης, επίσης Χριστιανός, που διοίκησε μέχρι το 1885. Ακολούθησε η άτυχη επανάσταση του 1889 που ξέσπασε μετά την εκλογική νίκη των Ξυπόλυτων (Ξυριτάκης,2001,σ.35-36). Οι εκλογές όμως αυτές που έγιναν μέσα σε κλίμα νοθείας και παρανομίας, οδήγησαν το κόμμα των Καραβανάδων σε μία παράνομη και ευθέως επαναστατική πράξη: την κατάθεση ψηφίσματος στη Συνέλευση της 6^{ης} Μαΐου 1889 με το οποίο κήρυτταν την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα.

Η Τουρκία εκμεταλλεζόμενη την περίσταση, ανακάλεσε απ' το νησί το Γενικό Διοικητή και έστειλε το σκληροτράχηλο στρατιωτικό Σακέρ πασά που επέβαλε αμέσως το στρατιωτικό νόμο. Ο τουρκικός στρατός κατέλαβε τα επίκαιρα σημεία του νησιού και ο μουσουλμανικός όχλος επιδόθηκε πάλι σε βιαιοπραγίες. Η Τουρκία, με το πρόσχημα ότι οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί δεν απέδωσαν, ανακάλεσε τον χάρτη της Χαλέπας, χωρίς να ενημερώσει τις Μ. Δυνάμεις και επανέφερε την Κρήτη στην Τουρκοκρατία των περασμένων καιρών.

Το 1895, ο Σφακιανός Μανούσος Κούνδουρος, κινήθηκε προς την οργάνωση μιας Μεταπολιτευτικής Επιτροπής που θα προετοίμαζε νέα επανάσταση (Δετοράκης,1990,σ.390-394). Ανώτερος στόχος του η αυτονομία του νησιού που πίστευε πως θα ήταν το προστάδιο της ένωσης. Το υπόμνημα που συνέταξε εγκρίθηκε στις 3 Σεπτεμβρίου 1895 σε συνέλευση στο χωριό Κλήμα Αποκορώνου και στις 10 του ίδιου μήνα σε Γενική Συνέλευση στην Κράπη και υποβλήθηκε αμέσως στους Προξένους των Μ. Δυνάμεων. Οι βασικές αρχές ήταν:

- 1) Να ανακηρυχθεί η Κρήτη σε αυτόνομη Πολιτεία φόρου υποτελή στο σουλτάνο, έναντι 15.000 οθωμανικών λιρών ετησίως.
- 2) Να ασκείται η κυβέρνηση από Χριστιανό Διοικητή με πενταετή θητεία, χωρίς ο σουλτάνος να έχει το δικαίωμα της αντικατάστασής του.
- 3) Να επαναχορηγηθούν με βελτιώσεις τα προνόμια που παραχωρούσε ο χάρτης της Χαλέπας.

Όμως αυτή η ενέργεια θεωρήθηκε πράξη επαναστατική. Και ενώ ο Γενικός Διοικητής Αλ. Καραθεοδωρής διέταξε να συλληφθούν οι Μεταπολιτευτικοί, αυτό δεν κατέστη δυνατό και ο ίδιος αντικαταστάθηκε από τον Τουρχάν πασά που εξέδωσε φερμάνι για γενική αμνηστία, το οποίο οι Μεταπολιτευτικοί απέρριψαν.

Οι παλιές πολιτικές διενέξεις παραμερίστηκαν. Ο Κρητικός Αγώνας ισχυροποιήθηκε τώρα περισσότερο από ποτέ. Η νίκη των Μεταπολιτευτικών στον Βάμο (4-18 Μαΐου 1896), στερέωσε τον αγώνα και επηρέασε αποφασιστικά τις Μ. Δυνάμεις. Οι τουρκικές βιαιότητες που ακολούθησαν, ανάγκασαν τις Μ. Δυνάμεις να επέμβουν και να πιάσουν την Υψηλή Πύλη για νέες παραχωρήσεις. Πράγματι ο νέος Οργανισμός του 1896

(Δετοράκης,1990,σ.393-394), παραχωρούσε νέα προνόμια στους Κρήτες και έγινε αποδεκτός από την Επαναστατική Επιτροπή. Η Επανάσταση αυτή, που έληξε με επιτυχία τον Αύγουστο του 1896, έμεινε γνωστή ως «τυχερή» επανάσταση. Λίγο μετά, η κατάσταση άρχισε και πάλι να εκτροχιάζεται (Δετοράκης,1990,σ.395-398). Η συνεχής καταστρατήγηση των δικαιωμάτων του χριστιανικού πληθυσμού από την τουρκική διοίκηση και η φοβερή κλιμάκωση μιας σειράς τρομοκρατικών ενεργειών σε βάρος των Χριστιανών, όπως η δολοφονία του εισαγγελέα Κριάρη στα Χανιά, πυροδότησαν νέες εντάσεις.

Ενώ οι Μ. Δυνάμεις προσπαθούσαν να αποτρέψουν τη γενίκευση των ταραχών, η ελληνική κυβέρνηση του Δεληγιάννη αποφάσισε να επέμβει στην Κρήτη. Έστειλε πολεμικά πλοία υπό την αρχηγία του πρίγκιπα Γεωργίου για να εμποδίσουν τη μεταφορά τουρκικού στρατού και διέταξε 17 Κρήτες αξιωματικούς να παραιτηθούν και να οργανώσουν επαναστατικά σώματα για την Κρήτη.

Όταν στις 3 Φεβρουαρίου του 1897 οι Μ. Δυνάμεις αποφάσισαν να προβούν σε διεθνή κατοχή του νησιού, η ελληνική κυβέρνηση, θέλοντας να τους προλάβει, έστειλε τον συνταγματάρχη Τιμ. Βάσσο με 1.500 άνδρες να καταλάβει το νησί και να κηρύξει την ένωσή του με την Ελλάδα.

Αυτός αποβιβάστηκε στο Κολυμπάρι την 1^η Φεβρουαρίου και κήρυξε την Ένωση μέσα σε ατμόσφαιρα ενθουσιασμού. Η νέα επανάσταση εξαπλώθηκε και μάχες διεξάγονταν παντού (Δετοράκης,1990,σ.395-396).

Στις πρώτες μάχες που έγιναν στις Βουκολιές (7 Φεβρουαρίου) και στα Λειβάδια (8 Φεβρουαρίου) οι ελληνικές δυνάμεις νίκησαν. Στις 9 Φεβρουαρίου όμως, ύστερα από συμπλοκές που προκάλεσαν έντεχνα οι Τούρκοι στα όρια της ουδέτερης ζώνης, το ελληνικό στρατόπεδο στο Ακρωτήριο κανονιοβολήθηκε από τα πλοία των Μ. Δυνάμεων, γεγονός που προκάλεσε αγανάκτηση και διαμαρτυρίες σε όλη την Ευρώπη. Μπροστά στις νέες αυτές εξελίξεις οι Μ. Δυνάμεις πρότειναν στις 17 Φεβρουαρίου τη λύση της αυτονομίας που όμως απορρίφθηκε. Οι Μ. Δυνάμεις απέκλεισαν τα ελληνικά παράλια για να εμποδίσουν τον ανεφοδιασμό Ελλήνων και Τούρκων. Όμως, ο αγώνας δεν κάμφθηκε. Ο ατυχής ελληνοτουρκικός πόλεμος (8 Απριλίου - 8 Μαΐου 1897), ανάγκασε την Ελλάδα να ανακαλέσει τις δυνάμεις της από την Κρήτη. Το κρητικό όνειρο για ένωση έπεσε στο κενό και οι ηγέτες της κρητικής επανάστασης αναγκάστηκαν να δεχτούν τώρα τη λύση της αυτονομίας. Η μαζική σφαγή της 25^{ης} Αυγούστου 1898, αποτέλεσε τον τραγικό επίλογο αυτής της επανάστασης. Εκατοντάδες Χριστιανοί του Ηρακλείου δολοφονήθηκαν από τον εξαγριωμένο τουρκικό όχλο. Μεταξύ αυτών 17 Άγγλοι στρατιώτες και ο υποπρόξενος Αγγλίας Λυσίμαχος Καλοκαιρινός, γεγονός που ανάγκασε την Αγγλία να επέμβει στρατιωτικά με το στόλο της στο Ηράκλειο και να υποχρεώσει τον Σουλτάνο να αποσύρει από την Κρήτη τον τουρκικό στρατό (3-11-1898) (Δετοράκης,1990,σ.396-398).

Οι εξελίξεις ήταν ραγδαίες: Στις 9-12-1898, παρά τη διαμαρτυρία της Πύλης, έφτασε στα Χανιά ο πρίγκιπας Γεώργιος, ως Αρμοστής, και έγινε δεκτός με ενθουσιασμό. *Η Κρητική Πολιτεία, με πρωτεύουσα τα Χανιά, ήταν πια γεγονός.* Στις 29 Απριλίου 1898, ο πρίγκιπας σχημάτισε την πρώτη κυβέρνηση, με τους εξής Συμβούλους (υπουργούς): Ελ. Βενιζέλο της Δικαιοσύνης, Κ. Φούμη των Οικονομικών, Μ. Κούνδουρο των Εσωτερικών και της Συγκοινωνίας, Ν. Γιαμαλάκη της Δημόσιας Εκπαίδευσης και των Θρησκευτικών και Χουσεϊν Γενιτσαράκη της Δημόσιας Ασφάλειας. Ανάμεσα στα πρώτα της μελήματα ήταν η κοπή κρητικού νομίσματος (δρχ.), η ίδρυση κρητικής τράπεζας και η οργάνωση της χωροφυλακής (Δετοράκης,1990,σ.438-443).

Το επίμαχο θέμα όμως της Ένωσης δημιούργησε εντάσεις μεταξύ του πρίγκιπα και του συμβούλου της Δικαιοσύνης Ελ. Βενιζέλου, που κατέληξαν σε ανοιχτή σύγκρουση με

αποτέλεσμα την επανάσταση στο Θέρισο (1905) (Δετοράκης,1990,σ.444-449) και την παραίτηση του πρίγκιπα Γεωργίου λίγο αργότερα (1906) (Σβολόπουλος,1974).

Τον Αύγουστο του 1908, ένα μεγάλο μέρος από τα στρατεύματα των Μ. Δυνάμεων αποσύρθηκαν από την Κρήτη. Το Σεπτέμβρη του 1908, πραγματοποιήθηκε παγκρήτια συγκέντρωση στα Χανιά, που κήρυξε την κατάργηση της αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας και την ένωσή της με την Ελλάδα. Η λαϊκή αυτή θέληση επικυρώθηκε από την κρητική Βουλή και συγκροτήθηκε προσωρινά κυβέρνηση διακομματικού χαρακτήρα. Το 1911 οργανώθηκαν ένοπλες λαϊκές συγκεντρώσεις που εντάθηκαν με την άρνηση του πρωθυπουργού της Ελλάδας Ε. Βενιζέλου να δεχθεί την είσοδο των Κρητικών Βουλευτών στην Ελληνική Βουλή, πράγμα που δεν επέτρεπαν οι τότε συνθήκες.

Με τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912, το ελληνικό κοινοβούλιο άνοιξε τις πύλες του και οι Κρήτες βουλευτές έγιναν δεκτοί με ενθουσιασμό. Η οριστική λύση του Κρητικού Ζητήματος δόθηκε το Φλεβάρη του 1913, ενώ το Μάη του ίδιου χρόνου παραχωρήθηκε η Κρήτη στην Ελλάδα.

Την 1^η Δεκεμβρίου του 1913 έγινε η επίσημη ένωσή της με την Ελλάδα και η ελληνική σημαία που υψώθηκε στο Φιρκά, ήταν αδιάψευστος μάρτυρας αυτής της πραγματικότητας (Δετοράκης,1990,σ.454-456).

3.3. Η ζωή στην Αυτόνομη Κρήτη

Για τη νεοσύστατη λοιπόν Πολιτεία η περίοδος της τουρκοκρατίας ήταν πια παρελθόν.

Ο κρητικός λαός, μετά από τόσους αγώνες, δάκρυα και αίμα, γνώριζε επιτέλους ημέρες ελευθερίας. Τα πολιτικά γεγονότα της τελευταίας δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα, η πολιτική μεταβολή, σε συνδυασμό με την έντονη διεθνή παρουσία στο έδαφος της Μεγαλονήσου, είχαν συντελέσει στην μετακίνηση κατοίκων της υπαίθρου προς τα αστικά κέντρα. Η σημασία του φαινομένου αποδεικνύεται ακόμα μεγαλύτερη, αν συσχετιστεί με την υποχώρηση του Μουσουλμανικού και τη χειραφέτηση του Χριστιανικού στοιχείου (Σβολόπουλος,1983,σ.471). Πράγματι οι Χριστιανοί της Κρήτης γλίτωσαν από τις αυθαιρεσίες των Μουσουλμάνων, γεγονός που επηρέασε θετικά και την κινητικότητα του πληθυσμού. Αντίθετα σε δυσμενή θέση βρέθηκαν οι Τουρκοκρήτες, οι οποίοι αποδυναμώθηκαν. Πολλοί, παρά τις διακηρύξεις του Αρμωστή και τις εγγυήσεις που πρόσφεραν οι Μεγάλες Δυνάμεις για ασφάλεια και ισοτιμία των δύο στοιχείων, εγκατέλειψαν το νησί. Έτσι, ο τουρκοκρητικός πληθυσμός μειώθηκε κατά το ήμισυ και από 72.353 το 1881 κατέβηκε στους 33.496 κατά την απογραφή του 1900.

Αντίθετα, παρατηρήθηκε θεαματική αύξηση του χριστιανικού πληθυσμού, που από 206.812 το 1881 έφτασε τους 270.047 το 1900. Οι περισσότεροι Τουρκοκρήτες, που εγκατέλειψαν την Κρήτη, ζούσαν στην ύπαιθρο. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να βρεθούν ξαφνικά οι Χριστιανοί κάτοικοι της υπαίθρου με μεγάλη περιουσία. Οι Τουρκοκρήτες που παρέμειναν, κατοικούσαν κυρίως στις πόλεις, όπου το χριστιανικό στοιχείο επίσης ενδυναμώθηκε.

Έτσι κατά την απογραφή του 1900, ο αστικός χριστιανικός πληθυσμός της Κρήτης ήταν 25.561, έναντι 16.509 του μουσουλμανικού. Αυτό σήμαινε ότι και η αστική οικονομία (βιοτεχνία, εμπόριο κ.λ.π.), περνούσε στα χέρια των Χριστιανών (Δετοράκης,1990,σ.458-459).

Στον οικονομικό τομέα, στην αρχή διαγράφηκαν θετικές δυνατότητες και προοπτικές προόδου. Σύντομα όμως ήρθαν στην επιφάνεια βαθύτερες εγγενείς αδυναμίες που επέδρασαν ανασταλτικά στην ανάπτυξη του νησιού όπως η μακρόχρονη οθωμανική κυριαρχία, οι αλλεπάλληλες αιματηρές εξεγέρσεις, η έλλειψη κατάλληλα εξοπλισμένων λιμανιών και αμαξωτών οδών, η εγκατάλειψη της γης και της αλιείας, η αναχώρηση

40.000 Μουσουλμάνων, εσωτερικές δηλαδή οικονομικές δυσχέρειες που επιτείνονταν ακόμη περισσότερο από την ιδιότυπη διεθνή θέση της Αυτόνομης Κρήτης (Σβολόπουλος, 1983, σ.461-462).

Η Κρήτη μόλις είχε βγει μέσα από τις φλόγες του πολέμου και η οικονομική κρίση ήταν ορατή. Σ' αυτό συντέλεσε και η κακή εσοδεία, που για δύο συνεχή χρόνια παρατηρήθηκε στο νησί (1900-1901). Οι Μ. Δυνάμεις ενίσχυσαν το νησί με δάνειο ύψους 4.000.000 γαλλικών φράγκων αλλά τα προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπιστούν ήταν πολλά.

Η Κυβέρνηση έστρεψε την προσοχή της στην αξιοποίηση του γεωργικού πλούτου του νησιού. Η επίτευξη όμως αυτού του στόχου προϋπέθετε την εκτέλεση μεγάλων έργων υποδομής (οδικό δίκτυο, λιμενικά έργα). Μετά το 1905, η κρητική οικονομία άρχισε να ανακάμπτει. Η εγχώρια παραγωγή, κυρίως λαδιού, αυξήθηκε και οι εξαγωγές ξεπερνούσαν τις εισαγωγές. Παρόλα αυτά η οικονομία του νησιού «ασθενούσε» ακόμη και στηριζόταν κυρίως στις παραδοσιακές της βάσεις (Δετοράκης, 1990, σ.459-460).

Στο διοικητικό τομέα, πολλά ήταν τα παράπονα που διατυπώθηκαν από τα στελέχη της νέας Πολιτείας. Ο χαρακτηρισμός, σύμφωνα με το άρθρο 111 του Συντάγματος, των νόμων των δύο πρώτων ετών της Αυτονομίας ως προσωρινών, έδωσε στις αρμοστειακές αρχές τη δυνατότητα να μεταβάλλουν ριζικά το αρχικό νομοθετικό πλαίσιο και να υπαγάγουν τη λειτουργία του διοικητικού τομέα στον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας. Το τελευταίο αυτό φαινόμενο, είχε ως αποτέλεσμα την εκχώρηση της ουσιαστικής διαχείρισης των πολιτικών θεμάτων του νησιού σε Αθηναίους συμβούλους και δημόσιους λειτουργούς και την προώθησή τους στις καίριες θέσεις της διοίκησης. Η επάνδρωση του νέου κρατικού μηχανισμού της μεγαλονήσου με τα απαραίτητα έμπειρα στελέχη του ελεύθερου βασιλείου δε θα αποτελούσε αφορμή δυσαρέσκειας αν δεν είχε οδηγήσει στον παραμερισμό των ντόπιων στο διοικητικό τομέα και στην υποτίμηση της πολιτικής παρουσίας τους στη διαχείριση των κρίσιμων θεμάτων της Αυτόνομης Πολιτείας (Σβολόπουλος, 1983, σ.470).

Αξιοσημείωτη ήταν η πνευματική κίνηση αυτής της περιόδου. Το σημαντικότερο πνευματικό γεγονός ήταν αναμφισβήτητα οι ανασκαφές των μινωικών κέντρων και η αποκάλυψη του μινωικού πολιτισμού. Αξιόλογη πνευματική κίνηση παρατηρήθηκε κατά την περίοδο αυτή σε όλες τις πόλεις της Κρήτης, όπου υπήρχαν δραστήριοι φιλολογικοί σύλλογοι και λειτουργούσαν σπουδαίες βιβλιοθήκες. Στον επιστημονικό χώρο διακρίθηκε ο Στεφ. Ξανθουδίδης, αρχαιολόγος, φιλόλογος, ιστορικός και λαογράφος που θεωρείται ο «πατριάρχης» των κρητολογικών μελετών (Δετοράκης, 1990, σ.461-462).

Ιδιαίτερη λογοτεχνική κίνηση δεν παρατηρήθηκε με εξαίρεση βέβαια τον Ι. Κονδυλάκη (1861-1920), τον «πατέρα» του ελληνικού χρονογραφήματος, καθώς και την αξεπέραστη λογοτεχνική μορφή του Ν. Καζαντζάκη (1878-1957).

Αξιόλογη τέλος ήταν η κίνηση του περιοδικού τύπου. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά τα περιοδικά «Χριστιανική Κρήτη», «Κρητικός Λαός», «Κρητική Στοά», «Κρητικός Αστήρ» (Δετοράκης, 1990, σ.463).

Ιδιαίτερη ήταν η μέριμνα της νέας Πολιτείας για την εκπαίδευση. Ενδεικτικό αυτής της προσπάθειας είναι το κλίμα που μεταφέρει ο Κασσιμάτης Π.: *«Το σημείον τούτο ακριβώς αποτελεί φωτεινόν παράδειγμα και τιμήν των Κυβερνητών, των πνευματικών ανδρών και της Κρήτης ολοκλήρου. Νόμοι, Διατάγματα, προγράμματα αναλυτικά και ωρολόγια, κατά πολύ ανώτερα των εφαρμοζόμενων στην ηπειρωτική Ελλάδα, είδον το φως της δημοσιότητας. Εις την Κρητικήν Βουλήν, εις την οποίαν ο Πρίγκιψ είχε το δικαίωμα να διορίζει απ' ευθείας δέκα βουλευτάς, ηκούσθησαν αγορεύσεις και ανεπτύχθησαν παιδαγωγικά κατευθύνσεις και θεωρία, ομοίας των οποίων σπανίως η ιστορία της Ελληνικής Εκπαιδύσεως μέχρι τότε και επί πολλά έτη αργότερον ανέφερε. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο μεγαλύτερος Έλλην πολιτικός και οραματιστής, ο δημιουργός της*

Μεγάλης Ελλάδος, ως Βουλευτής της Κρητικής Βουλής, ή ως Επίτροπος (Υπουργός) της Παιδείας εν Κρήτη, ή ως σύμβουλος της Κρητικής Κυβερνήσεως, ενθάρρυνε τους αρμοδίους δια τα εκπαιδευτικά πράγματα της μεγαλονήσου να προβούν εις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις οίας νομίζουν ορθάς, έστω και απομακρυνόμενας του εν Ελλάδι εκπαιδευτικού καθεστώτος, διότι η Κρητική Κυβέρνησις φαίνεται διατεθειμένη να εφαρμόση τας γνώμας της Επιτροπής. “Συνιστώ την επέκτασιν της Δημοτικής Παιδείας δι’ ιδρύσεως εξατάξιων σχολείων” ετόνιζε ο Βενιζέλος το 1899» (Κασσιμάτης,1953,σ.38).

Η επέκταση της εκπαιδευτικής μέριμνας για τα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα και η ευχέρεια της επικοινωνίας με το δυτικοευρωπαϊκό κόσμο, επέδρασαν αποφασιστικά στην διαμόρφωση των ιδεολογικών κατευθύνσεων της αστικής τάξης. Οι υποθήκες της αρχαίας και της νεώτερης ελληνικής γραμματείας σε συνδυασμό με τις αρχές του σύγχρονου ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού, συνέθεταν τις κύριες πηγές έμπνευσης και επίδρασης στο πεδίο των θεωρητικών αναζητήσεων (Σβολόπουλος,1983,σ.471).

4. Συζήτηση βασικών όρων

4.1. Η «ταυτότητα» της νεόκοπης πολιτείας

Η παράθεση των γεγονότων (στρατιωτικών, διπλωματικών) που οδήγησαν στη «γέννηση» της Κρητικής Πολιτείας δεν είναι αρκετή για να διαμορφώσει ο αναγνώστης μια ολοκληρωμένη εικόνα για τη νέα αυτή πολιτική οντότητα. Οφείλουμε να αναφερθούμε τόσο στις συνθήκες ζωής στην αυτόνομη Κρήτη (σύνθεση πληθυσμού, οικονομία, εκπαίδευση, πνευματική ζωή) όσο και στο Σύνταγμα που θεσπίστηκε. Ειδικά η μελέτη του τελευταίου αποκτά για μας ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί το αντικείμενο της παρούσας εργασίας, τα Μουσουλμανικά Σχολεία στην Κρητική Πολιτεία, δεν μπορεί να ειπωθεί ανεξάρτητα από την κυρίαρχη εκπαιδευτική πολιτική, η οποία υπαγορεύεται από το «ύφος» του Συντάγματος.

4.2. «Κρητική Πολιτεία»

Ο Henri Couturier στο έργο του: «Η Κρήτη. Η θέση αυτής εξ απόψεως του Διεθνούς Δικαίου», αναφέρει χαρακτηριστικά: *«Η ελληνοτουρκική σύγκρουσις είχε λήξει, η δε Ελλάς ρητώς είχε τεθή κατά μέρος κατά την διευθέτησιν του κρητικού ζητήματος. Η προσάρτησις της Νήσου οριστικώς είχαν αποκρουσθή, η Τουρκία είχε δεχθή την αρχήν (principe) της αυτονομίας, επομένως ουδέν άλλο υπελείπετο εις τας Δυνάμεις, κατά τον Μάϊον 1897, ειμή η οργάνωσις της αυτονομίας ταύτης»* (Χουρδάκης, 2002, σ.44).

Διαφωτιστική είναι και η θέση του Σβολόπουλου Κ.: «Η οριστική αποχώρηση των Τουρκικών δυνάμεων, τον Οκτώβρη του 1898 και η άφιξη του πρίγκιπα Γεώργιου ως ύπατου αρμοστή το Δεκέμβριο του ίδιου έτους, εγκαινίασε την περίοδο της κρητικής Αυτονομίας υπό την επικυριαρχία της Πύλης. Η διατύπωση και επισημείωση του Συντάγματος από την Εθνοσυνέλευση τον Απρίλιο του 1899, μετά και την έγκρισή του από τις προστάτριες Δυνάμεις, συμπλήρωσε το θεσμικό πλαίσιο της νέας Πολιτείας.

Στην εφαρμογή του το νεοσύστατο καθεστώς χαρακτηριζόταν από πολλαπλότητα των βασικών οργάνων, ατομικών και συλλογικών, τοπικών και διεθνών. Αναγνωρίζονταν τα επικυριαρχικά δικαιώματα του Σουλτάνου αλλά και παρεχόταν ευρύτατη Αυτονομία, που υπογραμμιζόταν με την ανεξάρτητη διαρρύθμιση της εσωτερικής διοίκησης και των διεθνών οικονομικών και εμπορικών υποχρεώσεων της νέας επικράτειας» (Σβολόπουλος, 1983, σ.461).

4.3. «Διγλωσσία» – «Διπολιτισμικότητα»

Εξετάζοντας ιστορικά το φαινόμενο της «διγλωσσίας» (Τριάρχη-Herrmann, 2000, σ.25-30) διαπιστώνει κανείς πως δεν είναι γνώρισμα μόνο της εποχής μας. Γραπτά τεκμήρια παρουσιάζουν το φαινόμενο αυτό στους Σουμερίους που έγραψαν τα πρώτα δίγλωσσα λεξικά του κόσμου, γύρω στο 3000 π.Χ., μετά την υποδούλωση των Σουμερίων από τους Ακαδίους. Στην Βαβυλωνία και στην Ασσυρία υπήρχαν βασιλικές σχολές στις οποίες μπορούσε κανείς να μάθει διάφορες γλώσσες σε διάστημα τριών ετών. Ο μύθος για το πύργο της Βαβέλ είναι από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα πολυγλωσσίας. Από την Αίγυπτο του 15^{ου} αι. π.Χ. σώζονται πολύγλωσσα κείμενα. Στην ιστορία της αρχαίας Ελλάδας συγκαταλέγονται γραπτές και προφορικές μαρτυρίες διγλωσσίας. Πολλοί Έλληνες μιλούσαν και άλλες γλώσσες (φοινικική, περσική, αιγυπτιακή). Στα χρόνια του Μ. Αλεξάνδρου υπάρχουν ποικίλα παραδείγματα λαών που χαρακτήριζε διγλωσσία ή πολυγλωσσία. Στα χρόνια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, οι Ρωμαίοι, πρόσφεραν στα

παιδιά τους διγλωσση αγωγή με δεύτερη την ελληνική. Το 12^ο αι. μ.Χ. η λατινική γλώσσα αποτελούσε την ισχυρή διεθνή γλώσσα και επικρατούσε όχι μόνο ως γλώσσα των λογίων αλλά και της επιστήμης. Στη σημερινή εποχή η συνεχής μετανάστευση «δημιουργεί» πολύγλωσσες κοινωνίες.

Παράγοντες που επηρεάζουν την κυριαρχία μιας γλώσσας (κυρίαρχη γλώσσα) έναντι των άλλων (ασθενείς γλώσσες) είναι η οικονομική και πολιτική της δύναμη καθώς και η δύναμη επιβολής που έχει ο λαός που την ομιλεί.

Ο όρος «**διγλωσσία**» έχει αναλυθεί διεξοδικά, τόσο στην ελληνική, όσο και στην ξένη βιβλιογραφία. Σύμφωνα με τον πλέον συνήθη ορισμό, «**διγλωσσία**» ονομάζουμε την εναλλακτική χρήση δύο ή και περισσότερων γλωσσών, από το ίδιο άτομο. Ο βαθμός της διγλωσσίας ή της διγλωσσικής ικανότητας είναι ανάλογος των απαιτήσεων για ορθότητα που θέτει στο χρήστη ο κάθε φορά συγκεκριμένος χώρος χρήσης μιας γλώσσας (Σκούρτου,1997,σ.52).

Οι παράγοντες που οδηγούν στην εμφάνιση της διγλωσσίας είναι ποικίλοι: πολιτικοί, θρησκευτικοί, κοινωνικοί ή μορφωτικοί. Μπορεί να εμφανιστεί ως επακόλουθο μιας επιβαλλόμενης στο άτομο από εξωτερικούς παράγοντες, κατάστασης, μπορεί όμως και να είναι προαιρετική και να οφείλεται στο ενδιαφέρον και τη θέληση του ίδιου του ατόμου. Ακόμη, η επίδραση που έχει στην ανάπτυξη και την προσωπικότητα του κάθε ατόμου είναι πολύπλευρη. Ως εκτούτου, η διγλωσσία ανήκει σε ένα παραγοντικό και πολυδιάστατο σύστημα (Τριάρχη-Herrmann,2000,σ.41).

Στους πολυάριθμους ορισμούς που έχουν κατά καιρούς δοθεί, διαπιστώνεται μια διαφορετική αξιολόγηση των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων της διγλωσσίας, που μπορεί να αναφέρεται σε *γλωσσολογικά στοιχεία* (π.χ.βαθμός κατοχής της κάθε γλώσσας, επίδρασης της μιας γλώσσας στην άλλη κ.λ.π.) ή σε *κοινωνικά στοιχεία* (π.χ. για ποιο σκοπό καταχτάται μια δεύτερη γλώσσα, τότε χρησιμοποιείται;). Σίγουρα, όλοι οι ορισμοί έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό: περιγράφουν μια κατάσταση, κατά την οποία ένα άτομο κατέχει και χρησιμοποιεί περισσότερες από μία γλώσσες (Τριάρχη-Herrmann,2000,σ.42).

Η Σκούρτου (1997), ορίζει τη «**διγλωσσία**», ως φαινόμενο, που προκύπτει όταν δύο ομάδες ανθρώπων που ομιλούν διαφορετικές γλώσσες, έρχονται σε επαφή μεταξύ τους και πρέπει να επικοινωνήσουν (Σκούρτου,1997,σ.51).

Στην πιο πρόσφατη εργασία των Hammers-Blank (Hammers-Blank,2000,σ.6), η διγλωσσία αποδίδεται με δύο όρους: «**bilingual**» και «**bilingualism**». Ο πρώτος (**bilingual**), αποδίδεται ως η ικανότητα να χρησιμοποιεί κανείς δύο γλώσσες (κυρίως στον προφορικό λόγο) με την ευχέρεια ενός φυσικού ομιλητή (αυτού που φύσει κατέχει τη γλώσσα) και ο δεύτερος (**bilingualism**), ως η συνεχής χρήση δύο γλωσσών. Γίνεται φανερό πως οι δύο παραπάνω όροι προχωρούν σε μια βασική διάκριση ανάμεσα στη διγλωσσική ικανότητα (**bilingual**) και τη διγλωσσική χρήση (**bilingualism**).

Ο όρος «**bilingualism**» χρησιμοποιείται στη διεθνή βιβλιογραφία για να περιγράψει τη χρήση δύο ή και περισσότερων διαφορετικών γλωσσών από το ίδιο το άτομο.

Παράλληλα, από το 1959 χρησιμοποιείται και ο όρος «**diglossia**» που τον εισήγαγε ο Ferguson για να περιγράψει την ύπαρξη διαφορετικών μορφών στα πλαίσια της ίδιας γλώσσας (Σκούρτου,1997,σ.52).

Επειδή και οι δύο όροι στην κυριολεκτική τους μετάφραση στην Ελληνική σημαίνουν διγλωσσία, για μεθοδολογικούς λόγους, θα αποδώσουμε στα ελληνικά τον όρο «**bilingualism**» με τον όρο «**ατομική διγλωσσία**» και τον όρο «**diglossia**» με τον όρο «**κοινωνική διγλωσσία**» και έτσι θα τους χρησιμοποιούμε στην παρούσα εργασία.

Ο πρώτος όρος αναφέρεται στην ικανότητα του ατόμου να χρησιμοποιεί περισσότερες από μια γλώσσες ενώ ο δεύτερος χαρακτηρίζει μια κοινωνία στην οποία χρησιμοποιούνται δύο γλώσσες (Δαμανάκης,1997,σ.91).

Ο Fishman συνδυάζοντας τους δύο όρους καταλήγει στις ακόλουθες τέσσερις γλωσσικές επικοινωνιακές καταστάσεις (Δαμανάκης, 1997, σ.91-92):

Πίνακας 4.1.: Οι τέσσερις γλωσσικές επικοινωνιακές καταστάσεις κατά τον Fishman

	Ατομική διγλωσσία (+)	Κοινωνική διγλωσσία (-)
(+)	1. Κοινωνική διγλωσσία και ατομική διγλωσσία	2. Ατομική διγλωσσία χωρίς κοινωνική διγλωσσία
(-)	3. Κοινωνική διγλωσσία χωρίς ατομική διγλωσσία	4. Ούτε κοινωνική ούτε ατομική διγλωσσία

Αναλυτικότερα:

Στην πρώτη (1) κατάσταση, η χρήση δύο γλωσσών απαντάται τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο.

Κατά τον Fishman, η συνύπαρξη της «ατομικής» και της «κοινωνικής διγλωσσίας» απαντάται κυρίως σε κοινωνίες όπου υπάρχουν γλωσσικές κοινότητες των οποίων τα μέλη μπορούν να αναλάβουν σημαντικούς κοινωνικούς ρόλους, δηλαδή να καταλάβουν υψηλά αξιώματα στην κοινωνική ζωή και στον κρατικό μηχανισμό. Η κοινωνική κινητικότητα δηλαδή δεν εξαρτάται από τη φυλετική και πολιτισμική προέλευση του ατόμου.

Στη δεύτερη (2) κατάσταση, ενώ υπάρχουν άτομα ή ομάδες που χρησιμοποιούν δύο γλώσσες, η κοινωνία στο σύνολό της και οι κοινωνικοί θεσμοί λειτουργούν μονόγλωσσα.

Στην τρίτη (3) κατάσταση, ενώ υπάρχει σε κοινωνικό ή καλύτερα κρατικό επίπεδο διγλωσσία, δεν ομιλούν οπωσδήποτε και τα μέλη της συγκεκριμένης κοινωνίας και τις δύο γλώσσες. Αυτό σημαίνει ότι οι γλωσσικές κοινότητες μπορούν να είναι οργανωμένες στα πλαίσια του ίδιου κράτους, να έχουν την ίδια θρησκεία κ.λ.π., αλλά γλωσσικά να μη συνδέονται έτσι ώστε το άτομο να πρέπει να κατέχει και τις δυο γλώσσες.

Η παραπάνω τοπολογία του Fishman καθώς και εκείνη του Baker (Baker, 2001, σ.222-223) που ακολουθεί, όπου παρουσιάζονται αναλυτικά όλες οι μορφές δίγλωσσης εκπαίδευσης, θα αποτελέσουν το θεωρητικό πλαίσιο με το οποίο θα προσεγγίσουμε το υλικό μας, σ' ό,τι αφορά στις μορφές εκπαίδευσης και τη γλώσσα που χρησιμοποιούνταν σ' αυτές κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας.

Πίνακας 4.2.: Ασθενείς μορφές εκπαίδευσης για τη διγλωσσία (Baker,2001,σ.222-223) ³

ΑΣΘΕΝΕΙΣ ΜΟΡΦΕΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΓΛΩΣΣΙΑ				
Τύπος προγράμματος	Τυπική προέλευση παιδιού	Γλώσσα της τάξης	Κοινωνικός και εκπαιδευτικός στόχος	Απώτερος γλωσσικός στόχος
ΕΜΒΥΘΙΣΗ (Δομημένη εμβάπτιση)	Γλωσσική μειονότητα	Κυρίαρχη γλώσσα	Αφομοίωση	Μονογλωσσία
ΕΜΒΥΘΙΣΗ (με μεταβατικές αντισταθμιστικές τάξεις)	Γλωσσική μειονότητα	Κυρίαρχη γλώσσα με μεταβατικές αντισταθμιστικές τάξεις στη Γ ₂	Αφομοίωση	Μονογλωσσία
ΑΠΟΜΟΝΩΤΙΚΟ	Γλωσσική μειονότητα	Μειονοτική γλώσσα (υποχρεωτική, καμία επιλογή)	Απαρτχάντ	Μονογλωσσία
ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΟ	Γλωσσική μειονότητα	Προπαρασκευαστικές τάξεις: Μετάβαση από τη μειονοτική στην κυρίαρχη γλώσσα	Αφομοίωση	Σχετική Μονογλωσσία
ΚΥΡΙΑΡΧΟ Με διδασκαλία μιας ξένης γλώσσας	Γλωσσική πλειονότητα	Κυρίαρχη γλώσσα με μαθήματα στη Γ ₂ /ΞΓ	Περιορισμένος εμπλουτισμός	Περιορισμένη Διγλωσσία
ΔΙΑΧΩΡΙΣΤΙΚΟ	Γλωσσική μειονότητα	Μειονοτική γλώσσα (από επιλογή)	Χωρισμός/Αυτονομία	Περιορισμένη Διγλωσσία

Από τους παραπάνω τύπους προγραμμάτων, το «κυρίαρχο» δεν συνδέεται με το θέμα μας καθώς απευθύνεται στη Γλωσσική πλειονότητα.

³ Γ₂ Δεύτερη Γλώσσα
Ξ.Γ. Ξένη Γλώσσα

Πίνακας 4.3.: Ισχυρές μορφές εκπαίδευσης για τη διγλωσσία και το δίγλωσσο Αλφαβητισμό (Baker,2001,σ.222-223)⁴

ΙΣΧΥΡΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΓΙΑ ΔΙΓΛΩΣΣΙΑ ΚΑΙ ΔΙΓΛΩΣΣΟ ΑΛΦΑΒΗΤΙΣΜΟ				
Τύπος προγράμματος	Τυπική προέλευση παιδιού	Γλώσσα της τάξης	Κοινωνικός και εκπαιδευτικός στόχος	Απότερος γλωσσικός στόχος
ΕΜΒΑΠΤΙΣΗ	Γλωσσική πλειονότητα	Διγλωσσία με έμφαση αρχικά στη Γ ₂	Πλουραλισμός και εμπλουτισμός	Διγλωσσία και διγλωσσικός αλφαβητισμός
ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ/ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ	Γλωσσική μειονότητα	Διγλωσσία με έμφαση στη Γ ₁	Διατήρηση, πλουραλισμός και εμπλουτισμός	Διγλωσσία και διγλωσσικός αλφαβητισμός
ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΑΜΦΙΔΡΟΜΟ	Ανάμεικτη: γλωσσική μειονότητα και πλειονότητα	Μειονοτική και πλειονοτική	Διατήρηση, πλουραλισμός και εμπλουτισμός	Διγλωσσία και διγλωσσικός αλφαβητισμός
ΔΙΓΛΩΣΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΕ ΚΥΡΙΑΡΧΕΣ ΓΛΩΣΣΕΣ	Γλωσσική πλειονότητα	Δυο κυρίαρχες γλώσσες	Διατήρηση, πλουραλισμός και εμπλουτισμός	Διγλωσσία και διγλωσσικός αλφαβητισμός

Από τις ισχυρές μορφές εκπαίδευσης για «διγλωσσία» και «δίγλωσσο αλφαβητισμό», το πρόγραμμα της «Γλωσσικής διατήρησης-κληρονομιάς» επιπίπτει στο θέμα μας, καθώς είναι το μόνο που απευθύνεται στη Γλωσσική μειονότητα.

Πρέπει να τονίσουμε πως τις παραπάνω τυπολογίες του Baker (Baker,2001,σ.222-223), οφείλουμε να τις εξετάσουμε σε συνάρτηση με το βαθμό αυτοοργάνωσης της ίδιας της «μειονοτικής ομάδας» -των Μουσουλμάνων- καθώς και με την οργάνωση της εκπαίδευσής τους (επίσημη εκπαιδευτική πολιτική). Τέλος, το μοντέλο του Fishman και οι τυπολογίες του Baker θα λειτουργήσουν στην παρούσα εργασία μέχρι ενός σημείου ως αναλυτικά εργαλεία αλλά σε καμιά περίπτωση και ως ερμηνευτικά. Για την ερμηνεία θα κινηθούμε σε ένα ιστορικό-ερμηνευτικό μοντέλο.

Οι όροι «**διπολιτισμικότητα**», «**διπολιτισμική-διγλωσσική αγωγή**», απευθύνονται στα παιδιά των μειονοτήτων που δέχονται από την οικογένειά τους και από τα μέλη της μειονότητάς τους πολιτισμικά ερεθίσματα σχετικά με τον πολιτισμό της εθνοτικής τους ομάδας και από το ευρύτερο κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον, ερεθίσματα σχετικά με τον πολιτισμό της χώρας διαμονής (Δαμανάκης,1997,σ.40).

⁴ Γ₁ Πρώτη Γλώσσα
Γ₂ Δεύτερη Γλώσσα

Επιδίωξή της είναι να καταστήσει το διπολιτισμικά-γλωσσικά αναπτυσσόμενο άτομο, ικανό να συνθέσει τα διπολιτισμικά βιώματά του, τις εμπειρίες και τις παραστάσεις του σ' ένα ενιαίο σύνολο και να αποκτήσει μια «διπολιτισμική ταυτότητα».

Τέλος, η «**διαπολιτισμική αγωγή**», απευθύνεται σε «ντόπιους» και «ξένους» και επιδιώκει να τους ευαισθητοποιήσει, έτσι ώστε να κυριαρχεί μεταξύ τους μια αμοιβαία ανοχή, κατανόηση, αναγνώριση και αποδοχή.

Πέρα απ' αυτό, η «διαπολιτισμική αγωγή» απευθύνεται περισσότερο σε θεσμούς και κοινωνικές ομάδες κινούμενη σ' ένα «μακροεπίπεδο», σε αντίθεση με τη «διπολιτισμική αγωγή» που κινείται σ' ένα «μικροεπίπεδο» και αφορά περισσότερο το άτομο και την ομάδα (Δαμανάκης,1997,σ.40).

5. Η εκπαίδευση στην Κρητική Πολιτεία

5.1. Τα θεσμικά κείμενα

Κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας λειτουργούσαν στο νησί Δημόσια Σχολεία (Νηπιαγωγεία, Δημοτικά, Ελληνικά Σχολεία, ανώτερα Παρθεναγωγεία, Διδασκαλεία, Ιεροδιδασκαλεία) αλλά και ιδιωτικά (Παπαμανουσάκης, 1994, σ.293-296).

Ο πίνακας που ακολουθεί είναι ενδεικτικός της εκπαιδευτικής πραγματικότητας των Δημόσιων Σχολείων κατά τα έτη 1899-1902 (Κασσιμάτης, 1953, σ.76).

Πίνακας 5.4.: Στοιχεία για τη δημόσια εκπαίδευση στην Κρήτη κατά τα έτη 1899-1902 (Κασσιμάτης, 1953, σ.76)

ΣΧΟΛΙΚΑ ΕΤΗ	ΣΧΟΛΕΙΑ	ΠΤΥΧΙΟΥΧΟΙ			ΜΑΘΗΤΑΙ	ΔΑΠΑΝΑΙ
		ΣΥΝ.	ΑΡΡ.	ΘΗΛ.		
1899-1900	523	58	20	38	35.844	406.193,50
1900-1901	351	53	25	28	27.855	331.879,48
1901-1902	394	67	27	40	28.893	349.569,76
1902-1903	466	105	55	50	31.836	465.314,62
1903-1904	566	126	84	42	31.581	462.415,10
1904-1905	563	141	95	46	30.150	499.722,08
1905-1906	480	151	111	40	26.541	416.602,79
1906-1907	587	167	130	37	36.330	504.805,62
1907-1908	685	206	165	41	30.634	597.976,45
1908-1909	657	286	238	48	35.092	705.502,74
1909-1910	656	317	252	65	40.559	805.749

5.1.1. Το Σύνταγμα της νέας Πολιτείας

Το Δεκέμβριο του 1899 ξεκίνησαν οι προσπάθειες για την οργάνωση της Αυτόνομης Πολιτείας. Ορίστηκε 16/μελής Επιτροπή, από 12 Χριστιανούς και 4 Μουσουλμάνους, υπό την προεδρία του Ιωάννη Σφακιανάκη, με την εντολή να εκπονήσει σχέδιο Συντάγματος.

Στις 9 Ιανουαρίου 1899 δημοσιεύτηκε το διάταγμα «Περί συγκροτήσεως της Κρητικής Συνελεύσεως» και ακολούθησαν στις 24 Ιανουαρίου 1899 γενικές εκλογές για την ανάδειξη πληρεξουσίων. Σ' αυτές, που έγιναν με υποδειγματική τάξη, αναδείχθηκαν 138 Χριστιανοί πληρεξούσιοι και 50 Μουσουλμάνοι. Η πρώτη πανηγυρική συνεδρία της Κρητικής Συνέλευσης έγινε στις 8 Φεβρουαρίου, ενώ η νομική επικύρωση της νέας Πολιτείας έλαβε χώρα στις 16 Απριλίου 1899, με την δημοσίευση στην εφημερίδα της Κυβέρνησης του Συντάγματος, αφού βέβαια εγκρίθηκε από το Συμβούλιο των Πρέσβων των Προστάτιδων Δυνάμεων στη Ρώμη:

- Το Α' Κεφάλαιο του Συντάγματος αποτελούν 27 άρθρα που αναφέρονται:
 - Στα σύνορα και τη μορφή του πολιτεύματος
 - Στην άμυνα της χώρας
 - Στην Κρητική ιθαγένεια
 - Στην ισονομία των πολιτών ανεξαρτήτως θρησκειύματος
 - Στην κατανομή των δημοσίων αξιωμάτων

- Στη φορολογία
- Στη θρησκεία
- Στην ελευθερία διακίνησης και στην προσωπική ελευθερία των πολιτών
- Στην εκδίκαση των αδικημάτων
- Στην κατοικία και στο άσυλο
- Στη σωματεμπορία
- Στην επιλογή επαγγέλματος
- Στα μονοπώλια
- Στην περιουσία
- Στους βασανισμούς
- Στην εκπαίδευση
- Στον τύπο
- Στην αλληλογραφία
- Στο δικαίωμα του συνέρχεσθαι
- Στους συνεταιρισμούς
- Στο δικαίωμα των πολιτών να αναφέρουν στις αρχές το παράπονά τους
- Το Β΄ Κεφάλαιο: «Περί του Ηγεμόνος», αποτελείται από 9 άρθρα (28-36).
- Το Γ΄ Κεφάλαιο: «Περί Βουλής», αριθμεί 28 άρθρα (37-64).
- Το Δ΄ Κεφάλαιο: «Περί Συμβούλων του Ηγεμόνος», περιλαμβάνει 13 άρθρα (65-87).
- Το Ε΄ Κεφάλαιο: «Περί της Δικαστικής εξουσίας», αποτελούν 5 άρθρα (88-92).
- Το ΣΤ΄ Κεφάλαιο: «Περί των δημοσίων υπαλλήλων», έχει συνολικά 2 άρθρα (93-94).
- Το Ζ΄ Κεφάλαιο: «Περί της Διοικήσεως», περιλαμβάνει 1 άρθρο (95).
- Το Η΄ Κεφάλαιο: «Περί του στρατιωτικού Νόμου», συνθέτουν 4 άρθρα (96-99).
- Το Θ΄ Κεφάλαιο: «Περί αναθεωρήσεως», αριθμεί 7 άρθρα (100-106).
- Το Ι΄ Κεφάλαιο: «Μεταβατικά Διατάξεις», συνθέτουν τα τελευταία 9 άρθρα (107-114).

Το Σύνταγμα αυτό χαρακτηρίστηκε ατυχές (Ξυριτάκης,2001,σ.21) και υπερβολικά συντηρητικό (Δετοράκης,1990,σ.440) επειδή:

- Αναγνώριζε υπέρ του ηγεμόνα τεράστιες εξουσίες (που οι Κρήτες βουλευτές, με εισήγηση του Ελ. Βενιζέλου, του απένειμαν καλόπιστα).
- Υπήρξε ασάφεια στον καθορισμό των αρμοδιοτήτων, των υπηρεσιών και των οργάνων της διοίκησης, με αποτέλεσμα να μην εξασφαλίζεται η απαραίτητη ισορροπία ανάμεσα στα όργανα του νεόκοπου κράτους (Ξυριτάκης,2001,σ.21).

Η απόφαση για την αναθεώρηση του Συντάγματος, πάρθηκε από τα μέλη της Κρητικής Βουλής που συνήλθε την 1^η Σεπτεμβρίου 1905, ύστερα από πρόσκληση του προέδρου της Αντώνιου Μιχελιδάκη. Η βουλή αυτή που έμεινε στην Ιστορία ως Συντακτική Συνέλευση, κινήθηκε αυστηρά μέσα στο αναθεωρητικό πλαίσιο που έθετε το άρθρο 100 του πρώτου Συντάγματος, χωρίς να θίξει διατάξεις που ορίζονταν ως θεμελιώδεις και μη αναθεωρήσιμες.

Προκηρύχθηκαν εκλογές για την ανάδειξη των μελών της Β΄ Συντακτικής Συνέλευσης και στις 5 Οκτωβρίου 1906, αυτή συγκρότησε 20/μελή επιτροπή (ανάμεσά τους και ο Βενιζέλος) στην οποία ανέθεσε την εκπόνηση του σχεδίου αναθεώρησης του πρώτου Συντάγματος. Στις 29 Νοεμβρίου του 1906, οι εργασίες της Συνέλευσης αυτής περατώθηκαν. Ο νέος αρμοστής προχώρησε στην κύρωση του νέου Συντάγματος, που δημοσιεύτηκε στην επίσημη εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας, στις 8-2-1907 (Ξυριτάκης,2001,σ.82-83).

Το κείμενό του, αποτελείται από 123 άρθρα, μοιρασμένα σε 12 κεφάλαια:

- ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄: «Γενικά Διατάξεις», (άρθρα 1-25) (Ξυριτάκης,2001,σ.90-95).
- ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄: «Περί συντάξεως της Πολιτείας», (άρθρα 26-32) (Ξυριτάκης,2001,σ.95).
- ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄: «Περί του Υπάτου Αρμοστού», (άρθρα 33-47) (Ξυριτάκης,2001,σ.96-98).
- ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ΄: «Περί της Βουλής», (άρθρα 48-70) (Ξυριτάκης,2001,σ.98-102).
- ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄: «Περί Συμβούλων», (άρθρα 71-86) (Ξυριτάκης,2001,σ.102-105).
- ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ΄: «Περί Δικαστικής εξουσίας», (άρθρα 87-96) (Ξυριτάκης,2001,σ.105-107).
- ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄: «Περί εξελεγκτικής υπηρεσίας», (άρθρο 97) (Ξυριτάκης,2001,σ.107).
- ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η΄: «Περί της Διοικήσεως», (άρθρα 98-99) (Ξυριτάκης,2001,σ.107-108).
- ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ΄: «Περί των δημοσίων υπαλλήλων», (άρθρα 100-101) (Ξυριτάκης,2001,σ.108).
- ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι΄: «Περί αναθεωρήσεως», (άρθρα 102-103) (Ξυριτάκης,2001,σ.108-109).
- ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ΄: «Ειδικά διατάξεις», (άρθρα 104-108) (Ξυριτάκης,2001,σ.109-112).
- ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ΄: «Τελικά διατάξεις», (άρθρα 109-123) (Ξυριτάκης,2001,σ.112-115).

Αυτό το Σύνταγμα που θεωρήθηκε άνογο από γλωσσική άποψη αλλά και για τον τρόπο που διατυπώθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν νομικοί όροι, ήρθε να «επουλώσει» τις πληγές του πρώτου, επαναφέροντας την Κρητική Πολιτεία στη δημοκρατική της αφετηρία (Ξυριτάκης,2001,σ.81).

Οι κυριότερες τροποποιήσεις του αφορούσαν:

- Στην κατάργηση αντιδημοκρατικών διατάξεων για τον τύπο.
- Στο δικαίωμα του συνέρχεσθαι.
- Στις εξουσίες του Αρμοστή που μειώθηκαν δραστικά. Χαρακτηριστική του νέου Συντάγματος, είναι η χρήση της φράσης «Υπατος Αρμοστής» αντικαθιστώντας έτσι τη λέξη «Ηγεμών».
- Στη δικαστική εξουσία, αφού παρείχε σημαντικές εγγυήσεις για την κατοχύρωση του ανεπηρέαστου της κρίσης των δικαστών.
- Σημαντική επίσης καινοτομία ήταν η ίδρυση και δεύτερου Εφετείου Κρήτης στο Ηράκλειο.

Τέλος, το ακροτελεύτιο άρθρο (123) (Ξυριτάκης,2001,σ.115), αναγνώριζε με πανηγυρικό τρόπο το δικαίωμα της αντίστασης των πολιτών στις αντισυνταγματικές πράξεις της διοίκησης:

«Το παρόν Σύνταγμα θέλει ισχύση από της δημοσιεύσεώς του, η τήρησις δε αυτού αφίεται εις την φιλοπατρίαν των Κρητών».

Συνοπτικά, κρίνοντας το ζήλο που επέδειξε η νέα Πολιτεία σε όλους τους τομείς (οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό, εκπαιδευτικό), δικαίως μπορούμε να συμφωνήσουμε με την άποψη του Κασσιμάτη (1953): *«Πολλοί εκ των παλαιότερων ωνόμασαν την περίοδον αυτήν «χρυσούν αιώνα της Κρήτης» (Κασσιμάτης,1953,σ.37).*

5.2. «Δίγλωσση εκπαίδευση» στην Κρητική Πολιτεία

Η κοινωνία της Κρητικής Πολιτείας ήταν μια «δίγλωσση κοινωνία» (χρησιμοποιούνταν σ' αυτήν δύο γλώσσες: η Ελληνική και η Τουρκική). Μουσουλμάνοι και Χριστιανοί συνυπήρχαν για αιώνες κι αυτό σίγουρα επηρέασε τον γλωσσικό κώδικα και των δύο ομάδων.

Δεν υπάρχουν εργασίες που να μελετούν «Μορφές δίγλωσσης εκπαίδευσης» στην Κρητική Πολιτεία, γιατί δεν υπήρξαν τέτοια προγράμματα.

Σ' αυτήν την εργασία δεν θα αναζητήσουμε στα Μουσουλμανικά Σχολεία της Κρητικής Πολιτείας «Μορφές δίγλωσσης εκπαίδευσης», έτσι όπως η επιστημονική κοινότητα την ορίζει στις μέρες μας. Αυτό που μας ενδιαφέρει είναι να δούμε ποια γλώσσα κυριαρχούσε σ' αυτά τα σχολεία (ως μέσο αλλά και ως αντικείμενο διδασκαλίας), να μελετήσουμε τα κριτήρια με βάση τα οποία επιλέχθηκε και να διαπιστώσουμε αν αυτή η επιλογή λειτούργησε τελικά θετικά και με ποιόν τρόπο, προς την κατεύθυνση μιας πολιτισμικής συνάντησης Χριστιανών και Μουσουλμάνων.

Επίσης, αξιολογείται ότι το «Τούρκικο» σχολείο του Ρεθύμνου λειτούργησε με τη μορφή δύο εκπαιδευτηρίων, στο ίδιο κτίριο:

Στο ένα, μέσο και αντικείμενο διδασκαλίας ήταν η Ελληνική και στο άλλο και η Τουρκική. Οι δύο αυτές παράλληλες μορφές εκπαίδευσης μέσα στο ίδιο σχολείο προκαλούν το ενδιαφέρον:

Οι εκπαιδευτικοί στόχοι ήταν κοινοί (καθώς οι δύο αυτές παράλληλες μορφές εκπαίδευσης «γεννήθηκαν» απ' το ίδιο Σύνταγμα, με σκοπό να εξυπηρετήσουν τις συγκεκριμένες εκπαιδευτικές ανάγκες της Κρητικής Πολιτείας), πραγματώνονταν όμως με διαφορετικό γλωσσικό «εργαλείο». Αυτή η διαχωριστική μορφή εκπαίδευσης (η λειτουργία ξεχωριστών σχολείων στο ίδιο κτίριο), μπορεί να σημαίνει σεβασμό της ετερότητας αλλά δε σηματοδοτεί και «διπολιτισμικότητα». Και σ' αυτό ακριβώς το σημείο εστιάζεται το δικό μας ενδιαφέρον. Αναρωτιόμαστε επίσης κατά πόσο η δίγλωσσία που χαρακτήριζε τη συγκεκριμένη Πολιτεία, ελήφθη υπ' όψιν κατά το σχεδιασμό της εκπαιδευτικής πολιτικής και εκφράστηκε στην εκπαιδευτική πράξη με τη μορφή «δίγλωσσης εκπαίδευσης». Οι σκέψεις μας αυτές δεν είναι αστήρικτες, καθώς μελετώντας το νόμο για τα Μουσουλμανικά Σχολεία διαπιστώσαμε ότι στα Γραμματοδιδασκαλεία διδάσκονταν και η Ελληνική Γλώσσα (ανάγνωση και γραφή) (βλ. Ν. 82/2-10-1899, Επίσ. Εφημ. Α', αριθ. 86, Κεφάλαιον Κ', «Περί Μουσουλμανικών Σχολείων», άρθρο 213) (Χουρδάκης, 2002, σ.366-368).

Αν τα παραπάνω διαπιστωθούν μέσα από τη συστηματική ανάλυση των επίσημων νομικών και εκπαιδευτικών κειμένων της εποχής, τότε μπορούμε να αποφανθούμε με βεβαιότητα ότι τα Μουσουλμανικά Σχολεία της υπό μελέτη περιόδου διέπονταν από χαρακτηριστικά που σήμερα η Παιδαγωγική Επιστήμη ονομάζει «διπολιτισμικά».

5.3. Επισκόπηση των πηγών και της σχετικής βιβλιογραφίας

Η Επισκόπηση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας, αναφορικά με την θεωρητική τεκμηρίωση του θέματος, μας οδηγεί στο να αναφερθούμε σε μια πρώτη φάση στην εκπαίδευση κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας και σε μια δεύτερη φάση, σε εργασίες που μελετούν τις μορφές εκπαίδευσης στην Κρήτη αυτής της περιόδου.

Πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με την Εκπαίδευση στην Κρητική Πολιτεία αντλούμε:

A. ΑΠΟ ΤΑ ΕΠΙΣΗΜΑ ΝΟΜΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ:

1. Το Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας:

Στο άρθρο 21 (Σύνταγμα του 1899), ορίζεται ότι: «Η εκπαίδευσις είνε ελευθέρα, αρκεί να ασκήται υπό προσώπων κεκτημένων την υπό του νόμου οριζομένης ικανότητα και χρηστότητα, υπό την επίβλεψιν δε της αρμοδίας αρχής, όσον αφορά τα χρηστά ήθη, την δημοσίαν τάξιν και το σέβας προς τους νόμους της Πολιτείας. Η δημοτική εκπαίδευσις είναι υποχρεωτική και παρέχεται δωρεάν».

Έτσι στο α΄ Κρητικό Σύνταγμα, στο άρθρο 21, καθιερώνεται η δωρεάν και υποχρεωτική παιδεία και για τα δύο φύλα (Χουρδάκης,2003,σ.80-81). Στο ίδιο ακριβώς πνεύμα κινείται και το δεύτερο Σύνταγμα του 1907 (άρθρο 19) (Ξυριτάκης,2001,σ.93).

2. Τους εκπαιδευτικούς νόμους και τις αντίστοιχες διατάξεις του Συντάγματος, όπως αυτά έχουν καταγραφεί στις εργασίες των Κασσιμάτη Π. (1953), Κουτσοιβελάκη Ν. (1902), Παπαμανουσάκη Σ. (1994) και Χουρδάκη Α. 2002):

2.1. Στις 10-7-1899, δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα της Κυβέρνησης ο Νόμος 42 (Επίσ. Εφημ. Α΄, αριθ. 58, 10-7-1899) «Περί διοικήσεως και επιθεωρήσεως της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως», στα 28 άρθρα του οποίου, ορίζονται με ακρίβεια (Χουρδάκης,2002,σ.338-344):

- Οι αρμοδιότητες των Διευθυντών των Εκπαιδευτηρίων, των Νομαρχιακών επιθεωρητών, του Γενικού Επιθεωρητή, της Ανώτερης Διεύθυνσης της Εκπαίδευσης.
- Οι όροι διεξαγωγής διδασκαλικών συνεδρίων.
- Ο τρόπος σύνθεσης και τα καθήκοντα του Εποπτικού συμβουλίου.

2.2. Ο Νόμος 82 «Περί οργανισμού της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως» (Επίσ. Εφημ. Α΄, αρ. 86), δημοσιεύτηκε λίγο αργότερα, στις 2-10-1899 και περιελάμβανε 22 κεφάλαια και 244 άρθρα (Χουρδάκης,2002,σ.344-370).

Το ελάχιστο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε, ανάμεσα στη δημοσίευση των δύο Νόμων (2 μήνες, 22 μέρες), μας επιτρέπει να εικάσουμε πως ο Νόμος 42/10-7-1899, αποδείχτηκε απ' τις πρώτες κιόλας μέρες της εφαρμογής του ανεπαρκής και κρίθηκε αναγκαίο να γίνουν οι απαραίτητες διορθωτικές και συμπληρωματικές παρεμβάσεις.

Στο νέο Νόμο (82/2-10-1899) (Χουρδάκης,2002,σ.344-370):

- Γίνεται, στα τρία πρώτα άρθρα του (ΚΕΦ. Α΄) (Χουρδάκης,2002,σ.344), σαφής διαχωρισμός της εκπαίδευσης σε:
 - Κατωτέρα ή Δημοτική
 - Μέση ή Γυμνασιακή
- Ορίζεται με κάθε λεπτομέρεια ο τρόπος οργάνωσης και λειτουργίας των σχολείων όλων των βαθμίδων καθώς και τα διδακτέα μαθήματα (ΚΕΦ. Β΄- άρθρα 4-20) (Χουρδάκης,2002,σ.344-346), (ΚΕΦ. Γ΄, άρθρα 21-28) (Χουρδάκης,2002,σ.346-347), (ΚΕΦ. ΣΤ΄, άρθρα 67-72) (Χουρδάκης,2002,σ.351), (ΚΕΦ. Ζ΄, άρθρα 74-82) (Χουρδάκης,2002,σ.351-352).
- Αφιερώνεται ολόκληρο το 4^ο Κεφάλαιο που τιτλοφορείται: «περί υποχρεωτικής φοιτήσεως», στις υποχρεώσεις μαθητών, γονέων, δασκάλων, νομαρχιακών επιθεωρητών, δημάρχων, ώστε να διασφαλιστεί η ομαλή φοίτηση (Χουρδάκης,2002,σ.347-348).

Πρέπει να σημειωθεί εδώ, ότι ο Ν. 42/10-7-1899, (Επίσ. Εφημ. Α΄, αριθ. 58, 10-7-1899) (Χουρδάκης,2002,σ.338-344), αναφερόταν στο ίδιο θέμα, σε μια μόνο παράγραφο

(δ) του άρθρου 6: «οι διευθύνται... καταγγέλουσιν εις τους επιθεωρητάς τον περί υποχρεωτικής φοιτήσεως εις τα δημόσια Σχολεία νόμον», μεταφέροντας περισσότερο την πρόθεση του νομοθέτη, παρά την ουσία της υποχρεωτικής φοίτησης.

- Καθορίζονται με ακρίβεια τα προσόντα και οι μισθοί των δασκάλων (ΚΕΦ. Ε΄, άρθρα 41-66) (Χουρδάκης,2002,σ.348-350) και των καθηγητών (ΚΕΦ. Η΄, άρθρα 83-104) (Χουρδάκης,2002,σ.352-353).
- Θεσπίζεται το δικαίωμα των εκπαιδευτικών λειτουργιών να οργανώνονται σε Σύλλογο και διευκρινίζεται ο τρόπος οργάνωσης και λειτουργίας αυτών των Συλλόγων (ΚΕΦ. Θ΄, άρθρα 105-116) (Χουρδάκης,2002,σ.354-355).
- Ιδρύονται Διδασκαλεία με σκοπό την θεωρητική και πρακτική μόρφωση των δασκάλων οι οποίοι θα ασκούνται στα πρότυπα Δημοτικά Σχολεία, (ένα στα Χανιά και ένα στο Ηράκλειο) (ΚΕΦ. Ι΄, άρθρα 117-127) (Χουρδάκης,2002,σ.355-356).
- Στο ΚΕΦ. ΙΑ΄, (άρθρα 128-129) (Χουρδάκης,2002,σ.356-358), συναντάμε μια πλήρη έκθεση των δικαιωμάτων αλλά και των καθηκόντων των λειτουργών της Μ. Εκπαίδευσης.

Ακολουθούν τα κεφάλαια:

- ΙΒ΄: «Περί ιεραρχίας εν τη υπηρεσία», (άρθρα 130-132) (Χουρδάκης,2002,σ.358-359).
- ΙΓ΄: «Περί μεταθέσεων», (άρθρο 133) (Χουρδάκης,2002,σ.359).
- ΙΔ΄: «Περί πειθαρχικών ποινών», (άρθρα 134-145) (Χουρδάκης,2002,σ.359-360).
- ΙΕ΄: «Περί επιστατών και υπηρετών», (άρθρα 146-153) (Χουρδάκης,2002,σ.360-361).
- ΙΣΤ΄: «Περί εκπαιδευτικών τελών», (άρθρα 154-161) (Χουρδάκης,2002,σ.361-362).

Εντύπωση προκαλεί το άρθρο 161 που αναφέρει πως «*απαλλάσσονται των διδάκτρων πάντες οι μαθηταί οι ακολουθούντες το Παιδαγωγικόν τμήμα*» (Χουρδάκης,2002,σ.361-362), που δείχνει τη μεγάλη έλλειψη δασκάλων που η Πολιτεία προσπαθεί να καλύψει δίνοντας οικονομικά κίνητρα:

- ΚΕΦ. ΙΖ΄: «Σχολικόν έτος και διακοπαί», (άρθρα 162-167) (Χουρδάκης,2002,σ.362).
- ΚΕΦ. ΙΗ΄: «Περί εγγραφών, απουσιών, καθηκόντων και ποινών των μαθητών», (άρθρα 168-181) (Χουρδάκης,2002,σ.362-365).
- ΚΕΦ. ΙΘ΄: «Περί Ιδιωτικής διδασκαλίας», (άρθρα 192-206) (Χουρδάκης,2002,σ.365-366).
- ΚΕΦ. Κ΄: «Περί Μουσουλμανικών σχολείων», (άρθρα 207-222) (Χουρδάκης,2002,σ.366-368).
- ΚΕΦ. ΚΑ΄: «Ακροτελεύτιοι διατάξεις», (άρθρα 223-229) (Χουρδάκης,2002,σ.368).
- ΚΕΦ. ΚΒ΄: «Προσωρινά διατάξεις», (άρθρα 230-244) (Χουρδάκης,2002,σ.368-370).

2.3. Την 1^η Αυγούστου 1901, δημοσιεύτηκε στο υπ' αριθμόν 50 φύλλο της επίσημης Κρητικής Πολιτείας, νέος Νόμος, ο υπ' αριθ. 391: «*Περί οργανισμού της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως*», που καταργεί τον 82/2-10-1899 και περιέχει 197 άρθρα (Χουρδάκης,2002,σ.384-415). Αποτελεί μια βελτιωμένη εκδοχή του Νόμου που αντικατέστησε (82/2-10-1899), καθώς έρχεται να καλύψει νέες εκπαιδευτικές ανάγκες όπως:

- Την ελλιπή ανθρωπιστική και πρακτική μόρφωση που παρέχουν τα Δημοτικά Σχολεία με τη θέσπιση «Ελληνικών Σχολείων» (τμήμα τρίτον, άρθρα 34-46) (Χουρδάκης,2002,σ.390-391).
- Την πληρέστερη προετοιμασία των γυναικών για τη ζωή, με την ίδρυση «Ανωτέρων Παρθεναγωγείων», (Τμήμα Δ', άρθρα 47-56) (Χουρδάκης,2002,σ. 391-393).
- Την εκπαίδευση (θεωρητική και πρακτική) των δασκάλων, με την Ίδρυση «*Εν Ηράκλειω Κρήτης Διδασκαλείον έχον δυο ενιαύσιους τάξεις και δυο μετ' αυτόν ηνωμένα πρότυπα Δημοτικά Σχολεία, ων το εν πρέπει να είναι αδιαίρετον*» (ΚΕΦ. ΣΤ', άρθρο 71) (Χουρδάκης,2002,σ.396-398).
- Την υποτυπώδη μόρφωση των ιερέων αλλά και την αναγκαιότητα εκπαίδευσης Ιεροδιδασκάλων, με την ίδρυση Ιεροδιδασκαλείου, στην Αγία Τριάδα, «*περιλαμβάνουν δύο τμήματα το προπαιδευτικό εκ τριών ενιαύσιων τάξεως και το καθαρώς ιεροδιδασκαλείον περιλαμβάνον ωσαύτως τρεις ενιαύσιων τάξεων*» (άρθρο84), (ΤΜΗΜΑ Ζ', άρθρο 84-100) (Χουρδάκης,2002,σ.398-400).
- Την συνεχή επιστημονική ενημέρωση και επιμόρφωση των δασκάλων, με την διεξαγωγή διδασκαλικών συνεδρίων και κάλυψη των εκπαιδευτικών αναγκών τους σε 15/θήμερα σεμινάρια υπό την εποπτεία του επιθεωρητή (ΤΜΗΜΑ ΙΒ', άρθρα 149-153) (Χουρδάκης,2002,σ. 406-407).
- Την έλλειψη νυχτερινής εκπαίδευσης, με την ίδρυση νυχτερινών σχολείων (ΤΜΗΜΑ ΙΣΤ', άρθρα 186-190) (Χουρδάκης,2002,σ. 413-414).
- Τις νέες επικοινωνιακές ανάγκες που προέκυψαν μετά τη σύσταση της νεοσύστατης Πολιτείας, με τη δυνατότητα παρακολούθησης (προαιρετικά), μαθημάτων διδασκαλίας «*ξένων νεωτέρων γλωσσών εν τω διδασκαλείω, τοις γυμνασίοις, ελληνικοίς Σχολείοις και ανωτέροις παρθεναγωγείοις*» (άρθρο 191), (ΤΜΗΜΑ ΙΖ', άρθρο 191-197) (Χουρδάκης,2002,σ.414-415).

Απ' το 1902-1907, η Κρητική Πολιτεία, συνέχισε την δημιουργική εκπαιδευτική της πορεία.

Οι κυριότεροι σταθμοί αυτής της πορείας ήταν:

- Το Διάταγμα 111 που εκδόθηκε στις 11/12/1902, «περί εσωτερικού κανονισμού των ελληνικών σχολείων των ετεροθρήσκων (άρθρα 1-34) (Χουρδάκης,2002,σ. 438-442).
- Ο Νόμος 384/28-6-1903, «*περί Οργανισμού της Δημοσίας Εκπαιδύσεως*», που ήρθε να τροποποιήσει τον 391/1-8-1901 (Χουρδάκης,2002,σ.442-462).
- Ο Νόμος 485, «*περί Οργανισμού της Δημόσιας Εκπαιδύσεως*» (άρθρα 1-175) (Χουρδάκης,2002,σ.462-491), με σπουδαιότερα άρθρα το 2: «*περί συστάσεως Νηπιαγωγείων*» (Χουρδάκης,2002,σ.463), το 18: «*περί υποχρεωτικής φοιτήσεως*» (Χουρδάκης,2002,σ.465), το 33: «*περί ιδρύσεως ελληνικών σχολείων, σε ακόμη περισσότερες περιοχές*» (όπου υπάρχουν τουλάχιστον 25 μαθητές για την α' τάξη) (Χουρδάκης,2002,σ.468), το άρθρο 46: «*περί ιδρύσεως ανωτέρων Παρθεναγωγείων*» στα Χανιά, στο Ρέθυμνο, στο Ηράκλειο και στη Νεάπολη (Χουρδάκης,2002,σ.470), το άρθρο 55: «*περί ιδρύσεως Γυμνασίων εν Χανίοις, Ηρακλείω και ημιγυμνασίων εν Ρεθύμνη και εν Νεαπόλει*» (Χουρδάκης,2002,σ.471). Το Διδασκαλείο του Ηρακλείου έγινε τριτάξιο και το Ιεροδιδασκαλείο της Αγίας Τριάδας τετρατάξιο. Το άρθρο 117 (Χουρδάκης,2002,σ.481), «μιλά» για Νομαρχιακούς Επιθεωρητές σε κάθε Νομό (εξαιρούνται τα Σφακιά τα οποία θα emπίπτουν στις αρμοδιότητες του Νομαρχιακού Επιθεωρητή Σφακίων). Το άρθρο 137 (Χουρδάκης,2002,σ.484)

επιβάλλει την μονιμότητα των δασκάλων και ρυθμίζει το Αναλυτικό και Ωρολόγιο Πρόγραμμα των Δημοτικών Σχολείων.

- Το 1904 δεν δημοσιεύτηκαν Εκπαιδευτικοί Νόμοι, μόνο Διατάγματα που αναφέρονταν στην ίδρυση, προαγωγή ή υποβιβασμό διαφόρων σχολείων.
- Το 1905 δημοσιεύτηκε ο Νόμος 601 Φ.Ε.Κ. 47/3-9-1905 (Χουρδάκης,2002,σ.491-493), που τροποποιούσε τον Νόμο 485 που θέσπιζε την ίδρυση Ελληνικών Σχολείων και το Διάταγμα 175/66/13-12-1905, που ρύθμιζε τον τρόπο χορήγησης αδειών απουσίας.
- Το 1906 δημοσιεύτηκε το Διάταγμα 323/Φ.Ε.Κ. 71/5-12-1906, με το περιεχόμενο των Αναλυτικών Προγραμμάτων των νηπιαγωγείων.
- Το 1907 δημοσιεύτηκε ο Νόμος 691/66/3-11-1907 «περί τροποποιήσεων εις το υπ' αριθ. 485 Νόμον περί Οργανισμού Δημοσίας Εκπαιδύσεως» (Χουρδάκης,2002,σ.499-501).
- Με το Διάταγμα 1/2-10-1908 ιδρύθηκαν ανώτερες Διευθύνσεις «*δια την προσωρινήν άσκησιν της εκτελεστικής εξουσίας μέχρις ου η Ελληνική Κυβέρνησις αναλάβει την διοίκησιν της νήσου*».

Τα τελευταία Νομοθετικά Διατάγματα της Κρητικής Πολιτείας (στο χώρο της εκπαίδευσης) είναι:

- 1) Το Διάταγμα 146 Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909
- 2) Το 252/30/12/1909
- 3) Το 103/30 Ιουλίου 1911

με τα οποία ιδρύονται πια «*ανώτερα δημοτικά σχολεία εξατάξια*» και η Δημόσια Εκπαίδευση «*κανονίζεται σε δυο εξαετείς κύκλους, κατώτερον και ανώτερον*» (Κασσιμάτης,1953,σ.76-79).

Με το Βασιλικό Διάταγμα 8-9/31-10-1914 «*περί επεκτάσεως εις τας Νέας Χώρας της Νομοθεσίας περί Δημοτικής και Μέσης Εκπαιδύσεως*», η Κρήτη εντάχθηκε στην εκπαιδευτική πολιτική του επίσημου ελληνικού κράτος.

Οφείλουμε να διευκρινίσουμε ότι επεκταθήκαμε στην παρουσίαση των εκπαιδευτικών νόμων 42/10-7-1899 (Χουρδάκης,2002,σ.338-344), 82/2-10-1899 (Χουρδάκης,2002,σ.344-370) και 391/1-8-1901 (Χουρδάκης,2002,σ.384-415) γιατί:

- I. Αποτέλεσαν τις πρώτες προσπάθειες της νεοσύστατης Πολιτείας για την αναδιοργάνωση της εκπαίδευσης και επομένως δείχνουν τις εκπαιδευτικές της «προθέσεις».
- II. Το σύντομο χρονικό διάστημα που μεσολαβεί ανάμεσα στην ψήφισή τους, αποτελεί δείκτη του συνεχούς ενδιαφέροντος της Κρητικής Πολιτείας για τον τόσο ευαίσθητο αυτό χώρο και της προσπάθειάς της να ανταποκριθεί επαρκώς στις συνεχώς αυξημένες εκπαιδευτικές ανάγκες της εποχής.
- III. Έχουν άμεση σχέση με το αντικείμενο της έρευνάς μας (τα Μουσουλμανικά Σχολεία της Κρητικής Πολιτείας) καθώς νομιμοποιούν τη λειτουργία σχολείων ετεροθρήσκων: («Περί Μουσουλμανικών Σχολείων» (Χουρδάκης,2002,σ.366-368), «Περί σχολείων ετεροθρήσκων» (Χουρδάκης,2002,σ.400-402)).

Για τα επόμενα χρόνια (ως και το 1911), περιοριστήκαμε στην παρουσίαση των σημαντικότερων τροποποιήσεων.

B. ΑΠΟ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΜΕ ΤΟ ΘΕΜΑ ΜΑΣ ΜΕΛΕΤΕΣ

Αναφερόμαστε στα έργα των: Ξανθουδίδη Σ. (1909), Ψιλάκη Β. (1909), Κασσιμάτη Π. (1953), Κυριακόπουλου Κ. (1965), Δετοράκη Θ. (1990), Γοντικάκη Σ. (1992) Χουρδάκη (2002) και Παπαδογιαννάκη (2002).

Μπορούμε να διαιρέσουμε τις παραπάνω μελέτες σε δύο κατηγορίες:

B₁: Σε ιστορικές μελέτες, που μας παρέχουν όμως πληροφορίες και για την εκπαίδευση (κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία στην Κρήτη αλλά και κατά την διάρκεια της αυτόνομης Πολιτείας).

Τέτοιες είναι οι εργασίες των:

Ξανθουδίδη Σ. (1909), Ψιλάκη Β. (1909), Κυριακόπουλου Κ. (1965) και Δετοράκη Θ. (1990).

Σ' αυτές διαβάζουμε ότι, κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία στην Κρήτη «...πάσα πνευματικήν ζωήν εξέλιπε και λαός εβυθίσθη εις την εσχάτην αμάθειαν...Μόλις εις τα εξοχικά μοναστήρια εδιδάσκοντο ολίγα γράμματα (τα κολουβογράμματα) δια την τελείαν των τύπων της λατρείας και αυτός ο κλήρος ευρίσκετο εις την αυτήν αμάθειαν, εις την οποίαν και ο λαός» (Ξανθουδίδη, 1909, σ.118).

Το ίδιο «κλίμα» αλλά με περισσότερες λεπτομέρειες μας μεταφέρει και ο Ψιλάκης Β. (1909): «... δεν ήτο δυνατόν ουχί να ευοδωθή αλλά ουδέ να υπάρξη σχεδόν παίδευσις εν αυτή και ενώ επί ενετοκρατίας η Πολιτεία, ουδέν κώλυμα παρενέβαλε προς την εγχώριον εθνικήν παιδευσιν, ... πάσα μονή εν τη νήσω ην φυτώριο ανθρωπιστικής παιδεύσεως ... νυν όμως ... το πολύ ηδύνατο αύται ήτο να μεταδώσωσι τα κοινά λεγόμενα γράμματα εξ ων το πολύ κατηρτίζονται οι ιερωμένοι, οι αναγνώσται και οι λεγόμενοι δάσκαλοι τουτέστι γραμματικοί, μόλις δυνάμενοι να αναγιγνώσκωσι και να χαράτωσι το αλφάβητον και τηρώσι λογιστικούς τινάς σημειώσεις εν τοις οίκοις μαλικαναγάδων και βεήκων... Έγκριτος δε πατριώτης εν ταις ημερολογικαίς σημειώσεις αυτού λέγει: «Τότε ουτε εις τας πόλεις δεν υπήρχον σχολεία. Τα κοινά γράμματα, τα και κολουβογράμματα λεγόμενα μαθαίνοντο εις ταις πλάταις των ζώων, όπου έγγραφον ολίγα τινά με τα πτερά των κανάβων, μόνον δε εις τα μεγάλα σπίθια εμπορούσαν να μαθαίνουν κάποτε ολίγην ανάγνωσιν και γραφήν και εις τα κοινόβια Μοναστήρια, εις τα χωρία δε το πολύ πολύ ολίγην ανάγνωσιν, όχι όμως και γραφήν . . .

Και εν ταις πόλεσι δεν ήτο αναλόγως η κατάσταση καλλιτέρα, διότι μόλις εις διδάσκαλος των ελληνικών γραμμάτων παραλάμβανων τους κατόχους της αναγνώσεως της οκταωήχου, του ψαλτηρίου και του αποστόλου, εδίδασκεν εις αυτούς πάσαν την τότε εγκύκλιον παιδευσιν» (Ψιλάκης, 1909, σ.323-327).

Αναφέρονται στη συνέχεια τα ονόματα μορφωμένων ανθρώπων της εποχής όπως ο Ηρακλειώτης γιατρός Ι. Ελευθεραίος, ο Αθ. Σκληρός «αλλά εις τι εδύνατο μόνοι ούτοι να επαρκέσωσι ...». Οι πρόκριτοι και οι οπλαρχηγοί του 1821 «ήσαν ικανοί ίδια χειρί να υπογράφωσιν μόνον και πλείστοι εξ' αυτών να ήνε αναγνώσται».

Ενδιαφέρουσα είναι και η πληροφορία πως «ως το 1820 στα Χανιά, ο μεγαλέμπορος και ευεργέτης Χατζηνικολός και οι απόγονοί του, συντήρων τα της πόλεως παιδευτήριο» (Ψιλάκης, 1909, σ.323-327).

Ο Δετοράκης Θ. αναφερόμενος στο θέμα της Εκπαίδευσης το «σκιαγραφεί» με περισσότερες λεπτομέρειες (Δετοράκης, 1990, σ. 405-412, 460-461):

Μας πληροφορεί πως τα σχολεία καταργήθηκαν μετά το 1821 καθώς «θεωρήθηκαν κέντρα αποστασίας και πολέμου». Ακολούθησαν διώξεις εκπαιδευτικών: ανάμεσα στα θύματα της Τουρκικής θηριωδίας ήταν ο γνωστός δάσκαλος της αλληλοδιδασκτικής στα

Χανιά Καλλίνικος ο Βερροιαίος που απαγχονίστηκε, ο Νικόλαος Φουράκης που κατόρθωσε να δραπετεύσει από τις φυλακές, ο Ιωάννης Μεταξάς και ο Γεώργιος Βαΐος που κατόρθωσαν να τους απελευθερώσουν οι Ρεθυμνιώτες πληρώνοντας υπέρογκα λύτρα. Αποτέλεσμα των παραπάνω διώξεων ήταν η μαζική φυγή δασκάλων στην Πελοπόννησο και στα νησιά του Αιγαίου, ανάμεσά τους και ο Χατζή-Πέτρος Βενιζέλος, ο πατέρας του Ελ. Βενιζέλου. Αλλά οι προσπάθειες των Ελλήνων να ιδρύσουν σχολεία δεν σταμάτησαν.

Ενδεικτική αυτής της προσπάθειας ήταν η ίδρυση σχολείου στο φρούριο της Γραμβούσας, στο οποίο κλήθηκε από τους επαναστάτες για να διδάξει ο Δ. Βλαστός.

Αλλά και στο Ηράκλειο, με τις ενέργειες του μητροπολίτη Καλλίνικου Χουγιά και τον τοπικών παραγόντων ιδρύθηκε αλληλοδιδασκτικό σχολείο στο οποίο προσκλήθηκε να διδάξει ο επιφανής δάσκαλος της εποχής Γεώργιος Ψαρουδάκης.

Σημαντική υπήρξε και η δράση σπουδαιών δασκάλων, προσφύγων της εποχής.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του δασκάλου Χρυσανθου Βανδούρου, που κατέφυγε στην Πελοπόννησο και με αναφορά του προς τις αρμόδιες αρχές, ζητούσε από την Κυβέρνηση του Καποδίστρια βοήθεια για την ίδρυση αλληλοδιδασκτικού σχολείου στην Κίσσαμο καθώς και εκείνη των αδελφών Ψαρουδάκη, γιοί πλούσιου Ηρακλειώτη εμπόρου, που ίδρυσαν στις Σπέτσες όπου και κατέφυγαν, σχολείο το 1824, στο οποίο ευδοκίμησαν ως δάσκαλοι της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου.

Την Εκπαίδευση όμως στην Κρήτη ενίσχυσαν και άλλοι φορείς όπως η Εκκλησία και η Επιτροπή «για την παιδεία της Κρήτης», που είχε συσταθεί από το 1836 στην Αθήνα και που με ενέργειες της ιδρύθηκαν στο νησί 15 Δημοτικά Σχολεία, που γρήγορα αυξήθηκαν σε 27. Συγκέντρωνε επίσης βιβλία και σχολικά βοηθήματα. Αλλά και ξένοι φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι δεν έμειναν αδιάφοροι απέναντι στο πνευματικό σκοτάδι που απειλούσε τους Έλληνες. Σ' αυτά τα πλαίσια κινήθηκε η Αμερικανική Φιλεκπαιδευτική Εταιρία, ο απεσταλμένος της οποίας, Γεώργιο Μπετών, ίδρυσε στα Χανιά την άνοιξη του 1837 Αμερικάνικο Σχολείο, στο οποίο προσκλήθηκε ως διευθυντής ο Γεώργιος Ψαρουδάκης.

Μόνο μετά το 1850 επήλθαν σημαντικές αλλαγές στην Εκπαίδευση: οι παραχωρήσεις του Χάτι-Χουμαγιούμ (1856) δημιούργησαν ευνοϊκές προοπτικές για την ανάπτυξη της παιδείας (Δημογεροντίες), η απόφαση να διαχειρίζονται επιτροπές τις μοναστηριακές περιουσίες, με σκοπό να διατίθενται τα μοναστηριακά εισοδήματα υπέρ της λαϊκής παιδείας (η ανάμειξη όμως του Ισλάμ πασά εμπόδιζε την εφαρμογή των αποφάσεων), ο Οργανικός Νόμος του 1868 που καθιέρωσε την Ελληνική Γλώσσα ως επίσημη, πράγμα που επέβαλλε τη διδασκαλία της ακόμη και στα Τουρκικά σχολεία την νήσου. Σ' αυτό το σημείο θα σταθούμε περισσότερο γιατί αν η συγκεκριμένη διάταξη εφαρμόστηκε, στοιχειοθετείται «δίγλωσση εκπαίδευση» στην Κρήτη κατά τη δεκαετία του Οργανικού Νόμου (1868-1878), πολύ πριν δηλαδή από την ίδρυση της Κρητικής Πολιτείας! Δεν βρήκαμε κανένα επίσημο έγγραφο που να αποδεικνύει την εφαρμογή ή όχι αυτής της διάταξης. Ο Δετοράκης όμως μας πληροφορεί ότι ο Οργανικός Νόμος δεν ήταν παρά μια φενάκη. Περιείχε απαράδεκτες διατάξεις, σκόπιμες αδυναμίες και ασάφειες.

Επιπλέον οι ίδιοι οι Μουσουλμάνοι της Κρήτης εμπόδιζαν με πολλούς τρόπους την εφαρμογή του και έκαναν τα πάντα για την κατάργησή του. Ήταν ένας νόμος που δεν εφαρμόστηκε ποτέ κατά γράμμα. Άλλωστε η ειρωνική έκφραση «Τση Κρήτης ο Οργανισμός, του ντοβλετιού ο στολισμός», αποδίδει τα αισθήματα των Κρητών για τη νέα πολιτική πραγματικότητα (Δετοράκης, 1990, σ.378-381). Φαίνεται πως ο νόμος αυτός ψηφίστηκε μόνο για να εκτονωθεί η πολιτική ένταση της συγκεκριμένης περιόδου.

Ως σημαντικές εκπαιδευτικές αλλαγές αξιολογούνται επίσης: ο «*Διοργανισμός των εν Κρήτη ιερών μονών*» που συντάχθηκε το 1870 και αναφερόταν στα σχολεία, που ιδρύονταν και λειτουργούσαν με τα εισοδήματα των μοναστηριών, με τη φροντίδα των

αρχιερέων και των Κεντρικών Δημογεροντιών. Επίσης προέβλεπε την ίδρυση ανώτερων σχολών στα μεγάλα αστικά κέντρα και η Σύμβαση της Χαλέπας (1878), με την οποία ιδρύθηκαν στην Κρήτη Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι και αναπτύχθηκε έντονη πνευματική ζωή με την έκδοση εφημερίδων και τη δημιουργία βιβλιοθηκών. Την ίδια περίοδο ιδρύθηκαν πολλά σχολεία.

Παρ' όλα αυτά όμως το ποσοστό των αναλφάβητων Χριστιανών Κρητών ήταν υπερβολικά υψηλό, σύμφωνα με την απογραφή του 1881: 81,75% για τους άνδρες και 96,50% για τις γυναίκες. Των Τούρκων αντιστοίχως ήταν 80,8% και 88,2%. Η διαφορά υπέρ των Τούρκων δικαιολογείται *«επειδή το πλείστον μέρος του χριστιανικού πληθυσμού ανήκει εις τας αγροτικές τάξεις, τουναντίον δε το πλείστον του τουρκικού κατοικεί εν ταις πόλεσι, εν αις ο αριθμός των εν τοις σχολείοις φοιτούντων είναι πάντοτε μεγαλύτερος»* (Δετοράκης, 1990, σ.412). Ο ίδιος μελετητής δίνει στοιχεία για τον αριθμό και το είδος των σχολείων που λειτουργούσαν αυτήν την περίοδο στο νησί (Δετοράκης, 1990, σ.461).

Αναφέρεται επίσης στο πρώτο κρητικό Σύνταγμα (16 Απριλίου 1899) που καθιέρωσε την υποχρεωτική και δωρεάν παιδεία για αγόρια και κορίτσια και χαρακτηρίζει την όλη στάση της νέας Πολιτείας δραστήρια και αποτελεσματική.

Το έργο του Κυριακόπουλου Κ. (1965), έχει ως αντικείμενο τη μελέτη της Ιστορίας της νεώτερης Ελλάδας (1821-1912). «Σταματά» όμως και σε σημαντικές στιγμές της εκπαιδευτικής Ιστορίας της χώρας, που είχαν τον αντίκτυπό τους και στην Κρήτη: *«Απόδειξις των υγιών φιλοδοξιών του Δηλιγιάννη, του Γορτύνιου αυτού πολιτικού, είναι ότι η κυβέρνησις που συγκρότησε, μετά την τελευταία του εκλογική επιτυχία, αποτελέστηκε από νέους πολιτευτές, μεταξύ των οποίων και ο πρώην εκπαιδευτικός Δημ. Πετρίδης, που ως Υπουργός της Παιδείας εισηγήθηκε και εμονιμοποιήθησαν οι διδάσκαλοι, ώστε η απόδοσίς τους να συντελέση στην κάλυψη πρωταρχικής ανάγκης του λαού»* (Κυριακόπουλος, 1965, σ.159).

Οι παραπάνω μελέτες μας παρέχουν πληροφορίες κυρίως για το ιστορικό συγκείμενο και το εκπαιδευτικό status της Κρήτης πριν την ίδρυση της Αυτόνομης Πολιτείας. Το περιεχόμενό τους δεν σχετίζεται άμεσα με το θέμα της μελέτης μας. Κρίνεται όμως απαραίτητη η γνώση του «τι» προηγήθηκε στον κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό, πολιτιστικό και εκπαιδευτικό τομέα ώστε να κατανοήσουμε τόσο την αναγκαιότητα της ίδρυσης της νέας πολιτικής οντότητας, όσο και τις εκπαιδευτικές της επιλογές.

Εστιάζοντας την προσοχή μας στα σημεία εκείνα που άμεσα «φωτίζουν» το θέμα που μελετάμε, έχουμε να παρατηρήσουμε ότι η Κρήτη μέχρι και το 1850 μαστίζεται από την απουσία κάθε πνευματικής ζωής. Μετά την κατάργηση και των σχολείων, το 1821, το νησί βυθίστηκε στο πνευματικό σκοτάδι που φωτιζόταν μόνο από μεμονωμένες προσπάθειες μορφωμένων Κρητών. Η κατάσταση αρχίζει να βελτιώνεται μετά το 1850 καθώς οι Δημογεροντίες, οι φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι και τα μοναστήρια φρόντιζαν όσο μπορούσαν για την οργάνωση μιας στοιχειώδους μορφής εκπαίδευσης.

Εκπαιδευτική ανάσα έδωσε στην Κρήτη και ο Οργανικός Νόμος ο οποίος όμως «έμεινε» μόνο στα χαρτιά. Λίγο πριν τη γέννηση της Κρητικής Πολιτείας, το 1881, η συντριπτική πλειοψηφία των Κρητών παρέμενε αναλφάβητη. Η νέα Πολιτεία παρενέβη δραστικά, καθιερώνοντας στο πρώτο της Σύνταγμα, το 1899, την δωρεάν και υποχρεωτική φοίτηση (βλ. άρθρο 21) αλλά και προωθώντας καινοτόμα για την εποχή εκπαιδευτικά μέτρα, όπως η μονιμοποίηση των δασκάλων με σκοπό την ποιοτική αναβάθμιση της παρεχόμενης εκπαίδευσης.

B₂: Σε εργασίες που διαπραγματεύονται κυρίως το θέμα της Εκπαίδευσης στην Κρήτη: Χαρακτηριστικές εργασίες αυτής της κατηγορίας θεωρούμε αυτές των: Κασσιμάτη Π. (1953), Γοντικάκη Σ. (1992), Χουρδάκης (2002) και Παπαδογιαννάκη (2002).

Ο συγγραφέας της πρώτης, που χρημάτισε Επιθεωρητής των Δημοτικών Σχολείων στην Κρήτη, ερευνά το πρόβλημα της εκπαίδευσης στο νησί από την Μινωική εποχή.

Αναφερόμενος στην περίοδο της Τουρκοκρατίας αναφέρεται αρχικά στην υλικοτεχνική υποδομή των σχολείων: «... συνήθως χρησιμοποιούνται χτίρια, χωρίς αρκετό φωτισμό και αερισμό... όταν ο μαθητής ήθελε να γράψει γονάτιζε στο δάπεδο και χρησιμοποιούσε το κάθισμα για γραφείο... Η κοινότητα φρόντιζε για το σχολείο, για το δάσκαλο και για την πληρωμή» (Κασσιμάτης, 1953, σ.33). Στοιχειώδη έπρεπε να είναι και τα προσόντα των δασκάλων: «ο Δάσκαλος έπρεπε να κάνει πράξεις της Αριθμητικής και να ψάλλει στην εκκλησία. Το τελευταίο μάλιστα προσόν, ήταν το πιο απαραίτητο...» (Κασσιμάτης, 1953, σ.34). Η διδακτική μέθοδος επαφίονταν στον ίδιο το διδάσκοντα: «Κάθε δάσκαλος δίδασκε με τη δική του μέθοδο, που ήταν εκείνη ακριβώς, με την οποία διδάχτηκε κι αυτός από το δάσκαλό του. Μα σε μερικούς είχε, φαίνεται, φτάσει σα μακρινός αντίλαλος από την ελεύθερη Ελλάδα, η αλληλοδιδασκτική μέθοδος...». Σκληρά ήταν και τα παιδονομικά μέτρα και μέσα: «Κάθε παράβαση ή παρακοή είχε σοβαρές συνέπειες για τον παραβάτη, τέτοιες που θα ήταν υπερβολικά τολμηρός εκείνος ο μαθητής, που θα τις αμνημούσε... Κάθε τόσο ακουόταν η καταγγελία: «Δάσκαλε αυτός κάνει πλουμάκια». Ο καταγγελλόμενος έσπευδε να εξαφανίσει με την γλώσσα ή την παλάμη του... τα ίχνη του εγκλήματος, που σπάνια το κατόρθωνε... Ήυλο λοιπόν ανελέητο έπεφτε για την πιο παραμικρή αφορμή στα χέρια και τις πλάτες και στα ψαχνά των μαθητών... Πολύ συνηθισμένη τιμωρία ήταν και το γονάτισμα πάνω σε μικρά πετράδια ή σ' ελιοκούκουτσα...» (Κασσιμάτης, 1953, σ.34-35).

Παρά τα υποτυπώδη όμως μέσα ο τρόπος διεξαγωγής των εξετάσεων είναι ενδεικτικός της αξίας που έδιναν στην εκπαίδευση: «Εκείνα τα χρόνια, οι εξετάσεις, στο τέλος της σχολικής χρονιάς, έπαιρναν μεγάλη επισημότητα...».

Στη συνέχεια ο συγγραφέας περιγράφει τα γεγονότα που οδήγησαν στην ίδρυση της Αυτόνομης Πολιτείας, παρουσιάζει το Σύνταγμά της και τους κυριότερους εκπαιδευτικούς νόμους και Διατάγματα αυτής της περιόδου καθώς και τα Αναλυτικά Προγράμματα, υλικό που στάθηκε πολύτιμος αρωγός στη δική μας προσπάθεια. Δεν θα επεκταθούμε σ' αυτά αναλυτικά γιατί αυτό έχει γίνει στα αντίστοιχα μέρη αυτής της εργασίας (βλ. κεφ. 5.1., σ.34-39, κεφ. 5.1.1, σ.34-36, κεφ. 5.3., σ.37-56).

Η οργάνωση της Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης και η κυκλοφορία Εκπαιδευτικών Περιοδικών στην Κρήτη (μετά το 1900), συντέλεσαν στην πνευματική ανάταση του νησιού (Κασσιμάτης, 1953, σ.79-89).

Τελειώνοντας, παρουσιάζει την Επετηρίδα των σχολείων στοιχειώδους Εκπαιδευσεως της Κρήτης (1899-1953) (Κασσιμάτης, σ.91-160).

Η εργασία του Γοντικάκη Σ. (1992), ερευνά την παιδεία στην Κρήτη κατά το διάστημα 1878-1889, αλλά μόνο στην περιοχή του Ηρακλείου. Παρόλα αυτά, ορισμένες πληροφορίες «φωτίζουν» περισσότερο τις γνώσεις μας σχετικά με την Εκπαίδευση στην Κρήτη: «Είναι βέβαιο, ότι πριν απ' το 1881, δεν υπήρχε νόμος ή κανονισμός που να ρυθμίζει τη λειτουργία των σχολείων όλης της Κρήτης. Κάθε διαμέρισμα είχε τον δικό του κανονισμό, που έπρεπε να επικυρωθεί από την Οθωμανική κυβέρνηση» (Γοντικάκης, 1992, σ.7). Λίγο παρακάτω διαβάζουμε ότι «Ελληνικά Σχολεία, ξεκινούν να λειτουργούν, για το μεν Ρέθυμνο το 1802 και για το Ηράκλειο το 1808. Είχαν τρεις τάξεις, αλλά λειτουργούσαν και με μία ή δύο, ανάλογα με τον αριθμό των μαθητών και δασκάλων» (Γοντικάκης, 1992, σ.34-35), ενώ για τους δασκάλους απαιτούνται: «Γνώσεις, Διδακτική

Ικανότητα και ανεπίληπτη διαγωγή» (Γοντικάκης,1992,σ.111). Όσον αφορά στη χρηματοδότηση των σχολείων, διαβάζουμε ότι: «Ως χρόνος της πρώτης καταβολής δημόσιου χρήματος στα χριστιανικά σχολεία της Κρήτης αναφέρεται το 1878». Η άποψη αυτή στηρίζεται προφανώς στη Σύμβαση της Χαλέπας (1878), που ορίζει τη διάθεση του μισού από το καθαρό περίσσειμα των εισοδημάτων του νησιού σε επιτόπια έργα κοινής ωφέλειας, ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνει και τη σύσταση εκπαιδευτικών καταστημάτων.

Σημαντικές είναι οι γενικές διαπιστώσεις που υπάρχουν στον επίλογο της εργασίας αυτής: *«Η Κρήτη φαίνεται να έχει την παλαιότερη εκπαιδευτική παράδοση στον δυτικό κόσμο. Στο ανάκτορο της Κνωσού ανασκάφηκε το αρχαιότερο σχολείο της Ευρώπης. Από τη μινωική εποχή, η παράδοση των γραμμάτων διατηρείται στην Κρήτη, παρά τις ιστορικές περιπέτειες στη διαδρομή των αιώνων» (Γοντικάκης,1992, σ.237).*

Η εργασία του Χουρδάκη (2002) παρουσιάζει τα σημαντικότερα ιστορικά τεκμήρια που καθόρισαν και οργάνωσαν το νομοθετικό πλαίσιο της Χριστιανικής Εκπαίδευσης στην Κρήτη κατά την Κρητική Πολιτεία, συνδυάζοντας τα επίσημα νομοθετικά έγγραφα και με άλλες πηγές (το Αρχείο της Ανωτέρας Διευθύνσεως της Παιδείας και Θρησκευμάτων της Κρητικής Πολιτείας, το Αρχείο Αντωνίου Γιάνναρη, την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της Κρητικής Πολιτείας, τα στενογραφημένα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής των Κρητών, εφημερίδες και εκπαιδευτικά περιοδικά της εποχής, επιστολές και εκπαιδευτικά έγγραφα, υπομνήματα και εκθέσεις, κανονισμούς, εκπαιδευτικούς και στατιστικούς πίνακες που συντάχθηκαν από τους ιθύνοντες της εποχής, μελέτες και έρευνες των διανοούμενων της εποχής, απομνημονεύματα, έργα δημοσιολογικού και εκπαιδευτικού ενδιαφέροντος):

«Μετά την απελευθέρωση της Κρήτης από τους Τούρκους, η αρτισύστατη Κρητική Πολιτεία θεώρησε απαραίτητη προϋπόθεση για την κοινωνική άνοδο των ατόμων και την ευημερία και πρόοδο των πολιτών της την παιδεία, στοιχείο που καταμαρτυρείται τόσο μέσα από τα ποικίλα νομοθετήματά της όσο και μέσα από τις δαπάνες που αφιέρωνε από το δημόσιο προϋπολογισμό της. Παρά τα ποικίλα οικονομικά, πολιτικά και διοικητικά προβλήματα που συνάντησε κατέβαλε αξιόλογες προσπάθειες, ιδιαίτερα για την οργάνωση και την καθιέρωση της Στοιχειώδους και Μέσης Εκπαίδευσης. Σημαντικές ήταν και οι προσπάθειες που κατέβαλε για την οργάνωση της Εκπαίδευσης των ετεροθρήσκων μέσα στο πλαίσιο της ισονομίας και ισοπολιτείας που προσπαθούσε να εφαρμόσει απέναντι στους μειονοτικούς πληθυσμούς» (Χουρδάκης,2002,σ.262-263).

Η μελέτη των πηγών ανέδειξε και τις αρνητικές πλευρές αυτής της προσπάθειας:

Η Κρητική Πολιτεία μιμήθηκε ξένες εκπαιδευτικές πρακτικές που μετέφερε πολλές φορές άκριτα στη δική της πραγματικότητα, δεν κατόρθωσε παρά τις προσπάθειές της να δώσει μαζί με τον θεωρητικό και έναν πρακτικό προσανατολισμό στα σχολεία της, δεν μπόρεσε να περιορίσει τον κλασικισμό και την ροή των μαθητών των χαμηλότερων κυρίως κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων προς τα κλασσικά Γυμνάσια, δεν κατάφερε να απαλλαγεί από τον ταξικό προσανατολισμό της (Χουρδάκης,2002,σ.262).

Τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετώπισε η Κρητική Πολιτεία σ' αυτήν της την προσπάθεια, ήταν οι συχνές μεταθέσεις των εκπαιδευτικών, η ανεπάρκεια της παρεχόμενης εκπαίδευσης, η έλλειψη σχολικών περιφερειών, η εμπλοκή της πολιτικής στα εκπαιδευτικά πράγματα, η αφοιτησία στο σχολείο, η ανάγκη αναβάθμισης του διδασκαλικού επαγγέλματος, η μεταρρυθμισιομανία που είχε καταλάβει τους ιθύνοντες της Κρητικής Πολιτείας (Χουρδάκης,2002,σ.262-263).

Η εργασία του Παπαδογιαννάκη (2002), μελετά τη Χριστιανική Εκπαίδευση επί Κρητικής Πολιτείας, εξετάζοντας θέματα σχολικών εγχειριδίων και διδακτικής της μητρικής γλώσσας.

Η μελέτη των Αλφαβηταρίων (του Μιλτ. Βρατσάνου και του Ανδρ. Κοκκινάκη), αφήνει να διαφανεί πως η γλώσσα των βιβλίων αυτών τείνει προς μια συμβιβαστική ισορροπία μεταξύ καθαρεύουσας και λαϊκής (Παπαδογιαννάκης,2002,σ.88) ενώ το Αναγνωσματάριο του Ε. Σταυρακάκη εμφανίζει «πενιχρή πολυτροπικότητα» (Παπαδογιαννάκης,2002,σ.132). Η διδασκαλία της Γραμματικής του Γιάνναρη, δέχεται την «εν θερμώ» κριτική Γυμνασίστρου Χανίων Γενεράλη (Παπαδογιαννάκης,2002,σ.132) ενώ στην παραγωγή γραπτού λόγου, προωθείται ένας τρόπος που περιλαμβάνει όλα τα σχετικά με την Φωνολογία, Μορφολογία, Σύνταξη και Λεξιλόγιο, μεμαθημένα (Παπαδογιαννάκης,2002,σ.173).

Τα στοιχεία που συγκεντρώσαμε από τις τέσσερις εργασίες που μόλις παρουσιάστηκαν, συνθέτουν την εικόνα της Δημόσιας Εκπαίδευσης στην Κρήτη πριν την ίδρυση της Αυτόνομης Πολιτείας. Την ευθύνη για την οργάνωση της εκπαίδευσης αυτήν την περίοδο, φέρουν οι κοινότητες. Όμως παρά τις προσπάθειες που καταβάλλονται, είναι ανοργάνωτη καθώς η υποδομή είναι σχεδόν ανύπαρκτη.

Γ. ΑΠΟ ΤΗ ΣΧΕΤΙΚΗ ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

Γ1. Σε περιοδικά: εδώ εντάσσονται οι δημοσιεύσεις των Δρανδάκη Ν. (1950), Κασσιμάτη Ζ. (1992), Γρυντάκη Ι. (1998) και Χουρδάκη Α.- Παπαδογιαννάκη Ν.(1998).

Το άρθρο του Δρανδάκη Ν. (1950), τιτλοφορείται: «*Ειδήσεις περί των Σχολείων Ρεθύμνης κατά το δεύτερον τέταρτον του 19^{ου} αι.*» και χωρίζεται σε δύο μέρη:

Στο Α΄ ΜΕΡΟΣ (εισαγωγή) περιγράφονται «*επτά χαρτώσι κώδικες*» (Δρανδάκης,1950,σ.21), σχετικοί με τα σχολεία του Ρεθύμνου των ετών 1834-1851, που φυλάσσονταν στο αρχείο του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου της πόλης και παρατίθενται χαρακτηριστικά τους αποσπάσματα. Παρουσιάζονται στοιχεία για τη μορφή που είχε η εκπαίδευση στο Ρέθυμνο πριν το 1834, αντλώντας τα από τις μελέτες των Βυβιλάκη Εμμ. (1879), Πρεβελάκη Μιχαήλ (1935), Γενεράλη Εμμ. (1931) και Ευαγγελίδου Τρύφωνος (1896), (Δρανδάκης,1950,σ.21-29). Καταγράφεται η μαρτυρία του περιηγητή F. N. Sieber που αναφέρει ότι το 1817 υπήρχαν στο νησί τρία εκπαιδευτήρια, απ' τα οποία το παλαιότερο είχε ιδρυθεί 50 χρόνια νωρίτερα στα Χανιά. Αφορμή δε για την ίδρυσή του «*έδωσαν οι Γάλλοι έμποροι*» (Δρανδάκης,1950,σ.25).

Ως παλαιότερος δάσκαλος της πόλης (1795-1805) αναφέρεται ο Μεγαλοβρυσσιανός Γρηγόριος ενώ απ' το 1802-1805 δάσκαλος Ρεθύμνου ήταν ο Ζαχαρίας Πρακτικίδης «*άνθρωπος ράθυμος περί τους ηθικούς αγώνες, ως φαίνεται και εκ των εν επιστολή προς αυτόν συστάσεων του μνημοθέντος Γρηγορίου...*» (Δρανδάκης,1950,σ.26). Πριν τον ξεσηκωμό του 1821, στο Ρέθυμνο λειτουργούσε αλληλοδιδασκτικό σχολείο με διευθυντή τον Σίφνιο Γεώργιο Βάιο και ελληνικό, που αριθμούσε 14 μαθητές ηλικίας 12-14 ετών, υπό τη διεύθυνση του Ι. Μεταξά, για το οποίο ο Sieber εκφράζεται με θαυμασμό. Τον μισθό του δασκάλου (800 γρόσια ετησίως), πλήρωναν έμποροι της πόλης «*κατά τριμηνίαν*» (Δρανδάκης,1950,σ.28).

Την επόμενη μαρτυρία για την λειτουργία σχολείου στην πόλη, μας δίνει ο Κώδικας Α΄ και τοποθετείται χρονικά τον Αύγουστο του 1834.

Στο Β΄ ΜΕΡΟΣ, ο μελετητής προχωρά σε μια λεπτομερή περιγραφή του «*εκπαιδευτικού γίγνεσθαι*» της πόλης του Ρεθύμνου αναφερόμενος στα είδη των

σχολείων και τον τρόπο λειτουργίας τους, στο Διδακτικό προσωπικό και την μισθοδοσία τους, στο μαθητικό δυναμικό, στην κτιριακή υποδομή και την επίπλωση, στην διδακτική μέθοδο, τους τίτλους μαθητών, στη διάρκεια φοίτησης, στα αντικείμενα της διδασκαλίας, στα διδακτικά βιβλία, στη γραφική ύλη, στον τρόπο διοίκησης και εποπτείας των σχολείων καθώς και στην περιουσία τους (προέλευση των πόρων τους).

Τα σχολεία ήταν αρρένων ενώ το 1836-37 «*μεταξύ των μαθητριών εμφανίζονται και μαθήτριαι*» (Δρανδάκης,1950,σ.30), η αύξηση των οποίων οδηγεί στην ίδρυση αλληλοδιδακτικής σχολής θηλέων το Σεπτέμβριο του 1845. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στους αδελφούς Ψαρουδάκη, εξέχοντες δασκάλους της εποχής. Ο Κων/νος Ψαρουδάκης, το 1842 καλείται να διδάξει στο Ρέθυμνο, όπου εισήγαγε την μέθοδο Λαγκάστερ. Οι αποδοχές των δασκάλων φαίνεται να εξαρτώνται πιθανότατα απ' τα προσόντα τους. Αναφέρεται ότι το 1834 ο δάσκαλος «*λαμβάνει κατά τριμηνία 900 γρόσια*» (Δρανδάκης,1950,σ.38).

Όσον αφορά στα σχολικά κτίρια, υπάρχουν αναφορές τόσο σε δωρεές, όπως εκείνη της «*Διαμάντας συζύγου Ευθυμίου Λαλαμπέλα*» (Δρανδάκης,1950,σ.41) όσο και σε επικοινωνίες ιδιωτικών οικημάτων. Τα έπιπλα περιορίζονται στα απολύτως απαραίτητα.

Η παιδαγωγική μέθοδος που ακολουθούσαν οι διδάσκαλοι ήταν η αλληλοδιδακτική, ενώ «*η άμιλλα των φοιτώντων... ηγείρετο δια βραβείον (ευσήμων) της επιμελείας και κακοηθείας*» (Δρανδάκης,1950,σ.46).

Φαίνεται από ένα Απολυτήριο του Δημοτικού Σχολείου του 1852, ότι η φοίτησις ήταν 4/ετής και τα γνωστικά αντικείμενα 17 (Δρανδάκης,1950,σ.48). Από τα βιβλία που αγοράζονταν απ' τη Σύρο, την Αθήνα και τα Χανιά και μεταπωλούνταν στους μαθητές, αντλούμε πληροφορίες για το είδος των προσφερόμενων μαθημάτων χωρίς να ξέρουμε όμως σε ποια σχολεία χρησιμοποιούνταν (Γραμματική, Γεωγραφία, Ιερή Ιστορίαν, Ελληνική Ιστορία, Αριθμητική και εγχειρίδια Χριστιανικά). Όσο για τη γραφική ύλη, φαίνεται πως μετά το 1841 τα σχολεία είχαν δικά τους ταμεία, «*αυτοτελή οικονομική διαχείρισιν διεξαγομένην υπό επιτροπής*» (Δρανδάκης,1950,σ.51) και έτσι προμηθεύονταν ό,τι χρειαζόνταν. Η περιουσία των σχολείων περιελάμβανε ακίνητα καθώς στους κώδικες γίνεται λόγος «*περί αγοράς οικήματος, επισκευής, εκμισθώσεως και εισπράξεως ενοικίου*» (Δρανδάκης,1950,σ.55) αλλά και χρηματικό κεφάλαιο (κινητή περιουσία) που προέρχονταν απ' τους τόκους των κεφαλαίων τους, από δίδακτρα, από συνδρομές Σταυροπηγιακών Μονών, από εισφορές ιδιωτών, από το δίσκο υπέρ των σχολείων που «*περιφέρετο εις τον ναόν των Εισοδίων ήδη από της 6 Αυγούστου 1834 και παλαιότερον*» (Δρανδάκης,1950,σ.60), από την πώληση βιβλίων, από την μίσθωση οικημάτων, από τη διαχείριση της μονής της Αγ. Ειρήνης, ακόμα κι από ρεγάλα: «*τη 18 Οκτωβρίου 1851 σημειούται ως εσόδον ρεγάλα των παιδιών από Πασσά Εφένδη που έμειναν εις Σχολεία (200 γρόσια)*» (Δρανδάκης,1950,σ.63).

Τα άρθρα του Κασσωτάκη Ζ. (1992), παρουσιάζουν μια σύντομη Ιστορική Επισκόπηση της Δ. Εκπαίδευσης στο Ρέθυμνο επί Τουρκοκρατίας (1669-1913) και μια Ιστορική ανασκόπηση της οργάνωσης της Δημόσιας Εκπαίδευσης και μόρφωσης των δασκάλων από την απελευθέρωση της Ελλάδας ως σήμερα.

Η εκπαίδευση στο Ρέθυμνο φαίνεται πως αναπτύσσεται «*συστηματικά και ρεαλιστικά μετά την ψήφιση του Κρητικού Συντάγματος και γίνεται μια εκπληκτικά μελετημένη εκπαιδευτική Οργάνωση και δομή, με ένα σύστημα στηριγμένο σε Ευρωπαϊκά πρότυπα, ανώτερο σε σύγκριση και με αυτό της ελεύθερης Ελλάδας καθώς ιδρύονται πρότυπα σχολεία σε κάθε έδρα επιθεωρήσεως, εισάγονται και διδάσκονται εκτός των βασικών μαθημάτων (Ελληνικά, Μαθηματικά Θρησκευτικά, Ιστορία, Φυσικά κ.α.) νέα γνωστικά αντικείμενα (Αγωγή Πολίτη, Τεχνικά, Γεωργικά, Βιοτεχνικά Μαθήματα), ιδρύονται σύλλογοι γονέων, βιβλιοθήκες, σχολικές επιτροπές, ιδρύονται Διδασκαλεία και*

Ιεροδιδασκαλείο και γίνονται σεμινάρια εκπαιδευτικών καθώς κυριαρχεί το δόγμα: «καλύτερος δάσκαλος, καλύτερο σχολείο» (Κασσωτάκη,1992,σ.48).

Χρήσιμα είναι και τα στοιχεία που μας δίνει ο μελετητής για τον πληθυσμό της πόλης που στην απογραφή του 1900, ανερχόταν σε 8.354 (5.409 Τούρκοι και 2.845 Χριστιανοί) (Κασσωτάκη,1992,σ.48).

Το 2^ο άρθρο του ίδιου μελετητή, μας αφορά, καθώς η οργάνωση της Εκπαίδευσης στην υπόλοιπη Ελλάδα δεν μπορούσε παρά να επηρεάσει και τον σχεδιασμό της εκπαιδευτικής πολιτικής της Κρητικής Πολιτείας, λειτουργώντας ως ένα πρώτο μοντέλο.

Ως κυριότεροι σταθμοί της Ελληνικής εκπαιδευτικής πολιτικής (ως και το 1913) επισημαίνονται: Ο Οργανωτικός νόμος του 1834, που συντάχτηκε απ' το νομομαθή Γερμανό Μάουερ (μέλους τους Τριμελούς Επιτροπής της αντιβασιλείας του Όθωνα) και στόχευε στην οργάνωση της Δημοτικής Εκπαίδευσης με βάση το Βαυαρικό πρότυπο, η απόφαση του Υπουργού Παιδείας (Πετσάλη Α.) να καταργήσει το Διδασκαλείο παλαιού τύπου (που είχε ιδρυθεί με το νόμο του Μάουερ) και να επιβάλλει για τους υποψηφίους δασκάλους τη φοίτηση στο Δημοτικό, τις δύο πρώτες τάξεις τουλάχιστον του 4/ταξίου Γυμνασίου και την ετήσια επιμόρφωσή τους από έναν παιδαγωγό (1864) και η ίδρυση νέου τύπου Διδασκαλείου στην Αθήνα, το 1878. Πρόκειται για το μετέπειτα «Μαράσλειο», στο οποίο υπηρέτησε ως Διευθυντής και ο Αλεξ. Δελμούζος.

Η εργασία του Γρυντάκη Ι. (1998), παρουσιάζει τη ζωή στην πόλη του Ρεθύμνου κατά την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αι.. Μας δίνει πληροφορίες για τη σύνθεση του πληθυσμού: «το 1881 απ' τους 7.789 που κατοικούσαν σ' αυτή, μόλις οι 1.865 ήταν Χριστιανοί» (Γρυντάκης,1998,σ.169), την κοινωνικοοικονομική ζωή της πόλης «που θα παραμείνει σε ανώμαλη κατάσταση ως τα χρόνια της αυτονομίας», (Γρυντάκης,1998,σ.169), τη δικαιοσύνη: «ένας απ' τους σημαντικότερους παράγοντες ανωμαλίας της κοινωνικοοικονομικής ζωής στην πόλη του Ρεθύμνου, ήταν οι κατάφωρες δικαστικές αδικίες σε βάρος Χριστιανών» (Γρυντάκης,1998,σ.170), τις εκλογές. Με βάση σουλτανικό φερμάνι προκηρύχθηκαν εκλογές για ανάδειξη των εκλεκτόρων των βουλευτών το Μάη του 1897. Επειδή όμως η συμμετοχή του λαού σ' αυτές θα σήμαινε και αποδοχή των νέων δυσμενών για τους Χριστιανούς ρυθμίσεων, δημιουργήθηκαν μεγάλες αναταραχές με αποτέλεσμα η Διοίκηση να τις αναβάλλει. Επίσης αντλούμε πληροφορίες για την εκπαίδευση: «Μετά την επανάσταση του 1889 τα πάντα στην πόλη είχαν ναρκώσει και φυσικά η εκπαίδευση» (Γρυντάκης,1998,σ.173). Γινόταν φιλότιμες προσπάθειες για την ανασύστασή της από τους γονείς, την «Τμηματική Εφορία» και τον «Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο», με πενιχρά όμως αποτελέσματα. Την ηρεμία της εκπαίδευσης διαταράσσει και μια διαμάχη στην κλειστή κοινωνία του Ρεθύμνου μεταξύ των μορφωμένων κυρίως πολιτών με «μήλον της έριδος» τον πρόεδρο του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Κ. Πετυχάκη. Από την άλλη, η συχνή παρέμβαση των τουρκικών αρχών σε εκπαιδευτικά θέματα της Χριστιανικής κοινότητας, δημιουργούσαν εντάσεις.

Ο συγγραφέας περνά και σε άλλους τομείς της ζωής του Ρεθύμνου επιτρέποντάς μας να διαμορφώσουμε μια σφαιρική άποψη για τα τεκτονόμενα σ' αυτήν. Αναφέρεται στην Ρεθυμνιώτικη κοινωνία: «η ντόπια αριστοκρατία της οποίας είχε σε πολλές περιπτώσεις εντυπωσιάσει για τις επιδόσεις των μελών της στα γράμματα και στους πολεμικούς αγώνες» (Γρυντάκης,1998,σ.175), στα δημόσια-κοινοφελή έργα όπως η κατασκευή της δεξαμενής το Γενάρη του 1894 που έλυσε το πρόβλημα της ύδρευσης και εγκαινιάστηκε με λαμπρό τρόπο, στην αρχαιοκαπηλία που αποδείχτηκε την περίοδο αυτή μια πολύ «προσοδοφόρα επιχείρηση» και στην παρουσία των Ρώσων στο νησί κατά την περίοδο της αυτονομίας. Ο Ρώσος συνταγματάρχης Θεόδωρος Χιόστακ αποδείχτηκε ικανός και φιλέλληνας. Φρόντισε για την αστυνομία, την πολιτοφυλακή, την επισκευή της γέφυρας του

Πλατανιά, του Διοικητηρίου. Με δικές του ενέργειες άρχισε να χτίζεται στην πόλη νοσοκομείο (που εγκαινιάστηκε το Μάη του 1899), έκανε αντιπλημμυρικά έργα και έστρωσε το καμπαναριό με το περίφημο ρολόι.

Τελειώνοντας ο συγγραφέας, σημειώνει: «*Τα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας, το Ρεθύμνο θα ακολουθήσει σε γενικές γραμμές την πορεία των άλλων πόλεων του νησιού. Αυτό που το έκανε να διαφέρει κάπως από τις άλλες πόλεις ήταν η παραδοσιακή του φτώχεια. Παραμελημένο... πάσχιζε να συνεχίσει την παράδοση που το ήθελε να είναι πρώτο στα γράμματα και στις επιστήμες*» (Γρυντάκης, 1998, σ.179).

Οι παραπάνω δημοσιεύσεις περιγράφουν με λεπτομέρειες όλες τις πτυχές της ζωής του Ρεθύμνου. Τις επιλέξαμε για δύο λόγους: για να λειτουργήσουν ως παράδειγμα που θα «επιβεβαιώσει» όσα αναφέρουν οι δευτερογενείς πηγές που ως τώρα παρουσιάστηκαν αναφορικά με την οργάνωση της Δημόσιας Εκπαίδευσης στην Κρήτη, κυρίως πριν την ίδρυση της Κρητικής Πολιτείας (βλ. κεφ.5.3., σ.37-56) αλλά και για να «φωτίσουν» το ιστορικό και κοινωνικό συγκείμενο του Ρεθύμνου, στο οποίο λειτούργησαν κατά την Κρητική Πολιτεία, η Νυχτερινή Μουσουλμανική Σχολή και το Τούρκικο Σχολείο της πόλης, τα αρχεία του οποίου όπως προαναφέραμε και στο κεφ.2.4. αυτής της εργασίας (σ.12-13) μελετήθηκαν και παρουσιάζονται παρακάτω (βλ. κεφ.8, σ.76-124).

Η τελευταία δημοσίευση αυτής της κατηγορίας είναι οι πρόσφατες έρευνες των Χουρδάκη Α.-Παπαδογιαννάκη Ν. (1998), με τίτλο: «*Ιστορική Επισκόπηση της Δημόσιας Χριστιανικής Εκπαίδευσης στη Κρήτη το 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα*».

Η μελέτη αυτή επισκοπεί τη δημόσια Χριστιανική Εκπαίδευση στην Κρήτη κατά τη 19^η μ.Χ. εκατονταετηρίδα και τις αρχές του 20^{ου} και αποτελεί τον αντίποδα της παρούσας εργασίας. Για το λόγο αυτό χρήζει ιδιαίτερης προσοχής και ανάλυσης.

Εντάσσεται στο πλαίσιο του αφιερώματος των Κρητολογικών Γραμμάτων για την επέτειο της συμπλήρωσης 100 χρόνων από την άφιξη του Πρίγκιπα Γεωργίου στα Χανιά το Δεκέμβριο του 1898. Πηγές της, η υπάρχουσα βιβλιογραφία και πρωτογενές υλικό από το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

Πρόκειται για μια λεπτομερή παρουσίαση της Χριστιανικής Εκπαίδευσης στην Κρητική Πολιτεία. Κατά τους μελετητές η εκπαίδευση στην Κρήτη κατά την 19^η μ.Χ. εκατονταετηρίδα και τις αρχές του 20^{ου} αι. θα μπορούσε να χωριστεί σε πέντε περιόδους (Χουρδάκης Α.-Παπαδογιαννάκης Ν., 1998, σ.315):

- ❖ Την Προεπαναστατική περίοδο (1800-1821).
- ❖ Τη Μετεπαναστατική (1822-1826).
- ❖ Την περίοδο του Οργανικού Νόμου (1867-1878).
- ❖ Την περίοδο της Ημιαυτονομίας (1879-1897) και
- ❖ Την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας.

Η περιγραφή της εκπαιδευτικής πραγματικότητας των τριών πρώτων περιόδων, στηρίζεται στις πηγές που και εμείς μελετήσαμε και παρουσιάσαμε (βλ. κεφ.5.3. της παρούσας εργασίας, σ.37-56). Αυτό όμως που προκαλεί το έντονο ενδιαφέρον μας είναι η αναφορά στην ψήφιση του πρώτου εκπαιδευτικού νόμου κατά την περίοδο της Ημιαυτονομίας: «*Στις 8 και 9 Μαΐου 1881 ψηφίζεται ο πρώτος περί παιδείας Νόμος από την βουλή των Κρητών και κηρύσσεται εκτελέσιμος την 24^η Ιουνίου 1881 δια του υπ' αριθμ. 801/957 Διατάγματος. Παράλληλα, ορίζεται και ιδιαίτερος προϋπολογισμός για τα σχολεία. Εισηγητής του υπήρξε ο Αντώνιος Βορεάδης. Ο Νόμος αυτός συνίσταται από δύο τμήματα: Το πρώτο, αποτελούμενο από 53 άρθρα, κάνει λόγο περί «Χριστιανικών Σχολείων» και περιέχει πέντε κεφάλαια και τρία ακροτελεύτια άρθρα και το δεύτερο, αποτελούμενο από 90 άρθρα, κάνει λόγο «περί Οθωμανικών Σχολείων» και αποτελείται*

από γενικές διατάξεις, πέντε κεφάλαια και διάφορα άρθρα» (Χουρδάκης Α.-Παπαδογιαννάκης Ν.,1998,σ.326-327).

Τα δύο αυτά ξεχωριστά τμήματα του Νόμου μας επιτρέπουν να εικάσουμε πως πριν ακόμα την ίδρυση της Αυτόνομης Πολιτείας η βουλή των Κρητών αναγνώριζε τις ιδιαιτερότητες των δύο αυτών πολιτισμικών ομάδων που συμβίωναν στο νησί και την αναγκαιότητα της εκπαίδευσής τους σε ισότιμη αλλά διαφορετική βάση. Καθιέρωσε επίσης την μερική υποχρεωτική φοίτηση καθώς *«υποχρέωνε τους γονείς να στέλνουν στο σχολείο ένα τουλάχιστον απ' τα παιδιά τους»* (Χουρδάκης Α.-Παπαδογιαννάκης Ν.,1998,σ.327).

Όμως *«στις 2 Ιουνίου του 1899 ο νέος Γενικός Διοικητής Ν. Σαρτίνσκη, με νέο διάταγμα, το υπ' αριθμ. 1233/1604, καταργεί τον προηγούμενο Νόμο και διαιρεί τα Χριστιανικά Σχολεία στην Κρήτη σε Νηπιαγωγεία, Δημοτικά, Ελληνικά Σχολεία, Γυμνάσια και Παρθεναγωγεία»* (Χουρδάκης Α.-Παπαδογιαννάκης Ν.,1998, σ.328).

Αναλύοντας την Ε' περίοδο -που αποτελεί αντικείμενο και της παρούσας εργασίας και επομένως άπτεται άμεσα και του δικού μας ενδιαφέροντος- παρουσιάζει αναλυτικά:

- Τους εκπαιδευτικούς νόμους της Νέας Πολιτείας.
- Τον τρόπο εποπτείας και διοίκησης της δημόσιας εκπαίδευσης.
- Τα είδη των σχολείων.
- Τα γνωστικά αντικείμενα.
- Τα επίπεδα εκπαίδευσης.
- Την κατάρτιση των εκπαιδευτικών.
- Τις εκπαιδευτικές καινοτομίες της νέας Πολιτείας: *«Ενώ στην αρχή η παρεχόμενη παιδεία είχε ως στόχο το γενικότερο ιστορικό και γεωγραφικό προσανατολισμό των μαθητών, χωρίς να αναζητεί κατ' ανάγκην μέσα από αυτή την παιδεία την ανάπτυξη του Κρητικού εθνικού φρονήματος προς το οποίο στρέφεται ιδιαίτερα η Κρητική Πολιτεία... εισάγοντας στα σχολικά προγράμματα του νησιού παράλληλα με την ελληνική και τη διδασκαλία της κρητικής Ιστορίας και Γεωγραφίας»* (Χουρδάκης Α.-Παπαδογιαννάκης Ν.,1998,σ.453).
- Την μετεκπαίδευση των εκπαιδευτικών.

Αναλυτικότερα:

Η Κρητική Πολιτεία, προχώρησε σε μια αυστηρή οργάνωση της Χριστιανικής Εκπαίδευσης. Αυτό το φανερώνει το πλήθος των σχετικών νόμων και διατάξεων. Απ' το 1899 η Δημόσια Εκπαίδευση στην Κρήτη διαιρείται σε Κατώτερη ή Δημοτική και σε μέση ή Γυμνασιακή. Τη Δημοτική Εκπαίδευση την αποτελούσαν τα Νηπιαγωγεία, τα οποία αφήνονταν στην ιδιωτική πρωτοβουλία υπό την εποπτεία της Ανωτέρας επί της Παιδείας και των Θρησκευμάτων Διευθύνσεως και στα οποία φοιτούσαν παιδιά που είχαν συμπληρώσει το 5^ο έτος της ηλικίας τους, τα Δημοτικά Σχολεία με τέσσερις τάξεις και τα οποία ανάλογα με τον αριθμό των δασκάλων καλούνταν Μονοτάξια, Διτάξια, Τριτάξια, Τετρατάξια και τα Επτατάξια Ανώτερα Παρθεναγωγεία. Τέλος τα Γραμματοδιδασκαλεία, που ιδρύονταν εκεί όπου οι μαθητές ήταν 20-30 τον αριθμό και τα οποία δεν έδιναν απολυτήριο, αλλά οι αποφοιτούντες από αυτά κατατάσσονταν ανάλογα με την ικανότητά τους σε μια από τις τάξεις του Δημοτικού Σχολείου (Χουρδάκης Α.-Παπαδογιαννάκης Ν.,1998,σ.336).

Η φοίτηση στα Δημοτικά Σχολεία ήταν υποχρεωτική από την αρχή του 6^{ου} έτους της ηλικίας μέχρι τη συμπλήρωση του 9^{ου}. Ως γνωστικά αντικείμενα του Δημοτικού αναφέρονται τα Θρησκευτικά, η Νέα Ελληνική Γλώσσα, η Πρακτική Αριθμητική, η Στοιχειώδης Γεωμετρία, η Ιστορία (Εθνική, Ιστορία της Κρήτης και τα σπουδαιότερα γεγονότα από την Παγκόσμια Ιστορία), Γεωγραφία (της Ελλάδας, της Κρήτης, της

Ευρωπαϊκής και Ασιατικής Τουρκίας, της Ευρώπης και στοιχεία από άλλες ηπείρους), Καθήκοντα και Δικαιώματα του Πολίτη, Φυσική, Φυσική Ιστορία, Χημεία, Καλλιγραφία, Ιχνογραφία, Ωδική, Εκκλησιαστική Μουσική, Γυμναστική. Επίσης στα σχολεία αρρένων διδάσκονται πρακτικές γνώσεις Κηπουρικής, Δενδροκομίας, Μελισσοκομίας και γενικά της Γεωργίας και των Γεωργικών βιομηχανιών, σύμφωνα με τις ανάγκες των σχολικών περιφερειών και στα Ανώτερα Δημοτικά και η Χειροτεχνία, ενώ στα σχολεία των θηλέων Ανθοκομία, Σηροτροφία, Εργόχειρα (Ραπτική, Κοπτική, Πλεκτική, Ποικιλτική), Μαγειρική, Οικιακή Οικονομία και Οικιακή Παιδαγωγική, και στα Ανώτερα Παρθεναγωγεία η Γαλλική Γλώσσα (Χουρδάκης Α.-Παπαδογιαννάκης Ν.,1998,σ.336).

Στη Μέση ή Γυμνασιακή εκπαίδευση ανήκαν τα «εξ επτά τάξεων» αποτελούμενα Γυμνάσια -στα οποία η πρώτη τάξη καλούνταν κατώτερη, η δε εβδόμη ανώτερη και στα οποία περιλαμβάνονταν δύο κύκλοι μαθημάτων, ο κατώτερος, ο οποίος παρεχόταν στις τρεις κατώτερες τάξεις και ο ανώτερος στις τέσσερις ανώτερες- τα Προγυμνάσια με τις τρεις κατώτερες τάξεις των Γυμνασίων -εκεί όπου δεν υφίσταντο Γυμνάσια- τα Παιδαγωγικά Τμήματα που προστίθονταν από την 5^η τάξη σε κάθε Γυμνάσιο και διαρκούσαν τρία έτη και ένα εξάμηνο για την εκπαίδευση των δασκάλων της Δημοτικής Εκπαίδευσης και αποτελούσαν τα λεγόμενα Διδασκαλεία και τέλος το Ιεροδιδασκαλείο της Αγίας Τριάδας. Στο Γυμνάσιο διδάσκονταν: Θρησκευτικά, Αρχαία και Νέα Ελληνικά, Λατινικά, Γαλλικά, Παγκόσμια Ιστορία, Κοσμογραφία, Γεωγραφία, Φυσική Ιστορία, Φυσική, Χημεία, Λογική, Καθήκοντα και Δικαιώματα του συνταγματικού πολίτη, και Τεχνικά (Καλλιγραφία, Γυμναστική, Ωδική). Στο Παιδαγωγικό τμήμα του Γυμνασίου διδάσκονταν όλα τα γυμνασιακά μαθήματα πλην των Λατινικών και επιπλέον: Παιδαγωγικά με πρακτικές ασκήσεις, Γεωπονικά, Εκκλησιαστική Μουσική και Χειροτεχνία. Τα μαθήματα του Προγυμνασίου ήταν: Θρησκευτικά, Αρχαία Ελληνικά, Νέα Ελληνικά, Μαθηματικά, Λατινικά, Ιστορία, Φυσική Πειραματική, Γεωγραφία, Φυσική Ιστορία, Γαλλικά. Τέλος στο Ιεροδιδασκαλείο διδάσκονται Θρησκευτικά, Αρχαία και Νέα Ελληνικά, Μαθηματικά, Κοσμογραφία, Ιστορία, Φυσική Ιστορία, Φυσική Πειραματική, Παιδαγωγικά, Γεωγραφία, Γεωπονία, Εκκλησιαστική Μουσική, Καλλιγραφία, Ιχνογραφία και Γυμναστική (Χουρδάκης Α.-Παπαδογιαννάκης Ν.,1998,σ.337-338).

Με το νέο Νόμο 391 «Περί Οργανισμού της Δημοσίας Εκπαιδύσεως», (Επίσ. Εφημ. Β', αριθ. 50, 1-8-1901, τεύχ. Α') (Χουρδάκης,2002,σ.384-415), η Δημόσια Εκπαίδευση περιλάμβανε τα Νηπιαγωγεία, τα Δημοτικά Σχολεία, τα Ελληνικά Σχολεία, το Διδασκαλείο στο Ηράκλειο και στην Αγία Τριάδα. Καταργούνταν τα Γραμματοδιδασκαλεία και τα Ημιημερήσια όπου ένας δάσκαλος δίδασκε την ίδια μέρα σε δύο όμορα σχολεία. Τα Δημοτικά Σχολεία χωρίζονταν σε Αδιαίρετα (μέχρι 80 συνολικά μαθητές) και Διηρημένα (με μεγαλύτερο αριθμό μαθητών). Η φοίτηση ήταν πλέον υποχρεωτική από το 7^ο έτος. Επανιδρύθηκαν τα Ελληνικά σχολεία (άρθρα 34-46), στα οποία διδάσκονταν Ιερά, Ελληνική γλώσσα Αρχαία και Νέα, Γαλλική γλώσσα, Φυσικές Επιστήμες, Αριθμητική, Γεωμετρία, Γεωγραφία, Ιστορία, Ιχνογραφία, Καλλιγραφία, Γυμναστική, Μουσική, Τεχνικές και Γεωπονικές εργασίες (Χουρδάκης Α.-Παπαδογιαννάκης Ν.,1998,σ.341-343).

Με τον ίδιο νόμο, ανάλογα προς τα Ελληνικά Σχολεία ιδρύθηκαν και Ανώτερα Παρθεναγωγεία στα Χανιά, στο Ρέθυμνο, στο Ηράκλειο και στη Νεάπολη (άρθρα 47-56). Παράλληλα, ιδρύθηκαν δυο πλήρη τετρατάξια Γυμνάσια στο Ηράκλειο και τα Χανιά και δυο Ημιγυμνάσια στο Ρέθυμνο και τη Νεάπολη με δύο κατώτερες τάξεις, οι οποίες ήταν συνδεδεμένες με τα Ελληνικά Σχολεία των δύο αυτών πόλεων. Στη θέση των Παιδαγωγικών Τμημάτων συστάθηκαν Διδασκαλείο για τη θεωρητική και πρακτική μόρφωση των δασκάλων «με δύο ενιαύσιες τάξεις και ενωμένα με αυτό δύο Πρότυπα

Δημοτικά σχολεία» (άρθρα 57-70). Στον ίδιο Νόμο ορίζονταν τα σχετικά με το Γενικό και τους Νομαρχιακούς Επιθεωρητές, τις σχολικές επιτροπές, τα πειθαρχικά συμβούλια των λειτουργών εκπαίδευσης, τα διδασκαλικά συνέδρια και τις πρακτικές ασκήσεις των Δημοδιδασκάλων, τη μονιμότητα, τις ποινές των εκπαιδευτικών, τη λειτουργία Νυχτερινών Σχολών και την υποχρεωτική φοίτηση σ' αυτές (Χουρδάκης Α.-Παπαδογιαννάκης Ν.,1998,σ.343).

Παρά τα θετικά στοιχεία αυτού του Νόμου (πολλαπλασιάστηκαν τα Δημοτικά Σχολεία, βελτιώθηκαν τα Ανώτερα Παρθεναγωγεία, ιδρύθηκε Διδασκαλείο, οργανώθηκαν καλύτερα τα σχολεία ετεροθρήσκων, παρατάθηκε ως το 11^ο έτος η φοίτηση στο σχολείο), δεν ανταποκρινόταν πλήρως στις ελπίδες του εκπαιδευτικού κόσμου (Χουρδάκης Α.-Παπαδογιαννάκης Ν.,1998,σ.343-347).

Στις 28 Ιουνίου του 1903 ο Νόμος 391 τροποποιήθηκε με τον 484 και ψηφίστηκε νέος Νόμος, ο 485 *«Περί Οργανισμού της Δημοσίας Εκπαίδευσης»*. Σύμφωνα μ' αυτόν, τα Αδιαίρετα Δημοτικά Σχολεία με 60-80 μαθητές καλούνταν Πρωτοβάθμια, με 40-60 Δευτεροβάθμια και με λιγότερους από 40 Τριτοβάθμια. Στα Νηπιαγωγεία γίνονταν δεκτοί μαθητές και των δύο φύλων από του 4^{ου} μέχρι του 7^{ου} έτους της ηλικίας τους.

Ιδρύθηκαν Ελληνικά Σχολεία και στις έδρες των Διδασκαλείων, προστέθηκε μία τάξη στο Ανώτερο Παρθεναγωγείο -εάν φοιτούσαν σ' αυτό 10 μαθήτριες- με σκοπό τη μόρφωση διδασκαλισσών, στην οποία διδάσκονταν Παιδαγωγικά και άλλα μαθήματα.

Ιδρύθηκαν, επίσης, Ανώτερα Παρθεναγωγεία, Γυμνάσια και Ημιγυμνάσια. Στο Διδασκαλείο προστέθηκε άλλη μια τάξη και γινόταν τριτάξιο, ενώ το Ιεριδιδασκαλείο τετρατάξιο, από τις οποίες η κατώτατη αντιστοιχούσε στην Γ' Τάξη των Ελληνικών σχολείων. Η πρώτη κατώτατη τάξη του Προπαιδευτικού τμήματος καταργήθηκε από το Σεπτέμβριο του 1903 και η δεύτερα από το Σεπτέμβριο του 1904. Στους ίδιους Νόμους γινόταν λόγος για τα σχολεία των ετεροθρήσκων, για τη διοίκηση και επιθεώρηση της δημόσιας εκπαίδευσης και για τη μονιμότητα των εκπαιδευτικών. Ρυθμιζόταν και το Αναλυτικό και Ωρολόγιο Πρόγραμμα των Δημοτικών Σχολείων (Χουρδάκης Α.-Παπαδογιαννάκης Ν.,1998,σ. 347).

Η αναλυτική παρουσίαση της προσπάθειας που κατέβαλε η νεοσύστατη Πολιτεία για την οργάνωση της Δημόσιας Χριστιανικής Εκπαίδευσης αναδεικνύει την αγωνία της για πρόοδο και ευημερία. Σ' αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η προσπάθεια για τη σύνδεση σχολείου-παραγωγής, μέσω της διδασκαλίας των αντίστοιχων μαθημάτων και του συνδυασμού θεωρίας-πράξης, καθώς σε πολλά σχολεία *«προσαρτάται κήπος, αγρός ή αγρόκτημα, στα οποία ασκούνται οι μαθητές στις γεωργικές εργασίες»* (Χουρδάκης Α.-Παπαδογιαννάκης Ν.,1998,σ.341). Η ένταξη στο σχολικό πρόγραμμα καινοτόμων γνωστικών αντικειμένων όπως η διδασκαλία Ξένων γλωσσών και τα «Καθήκοντα και Δικαιώματα του Ανθρώπου και του Πολίτου» ενισχύουν ακόμη περισσότερο την παραπάνω θέση. Τέλος η διδασκαλία τοπικής Ιστορίας και Γεωγραφίας μαρτυρά το πνευματικό σκοτάδι των Κρητών αλλά και την ελπίδα πως η γνώση της ιστορικής τους διαδρομής θα αφύπνιζε τις ναρκωμένες από τα τόσα χρόνια υποδούλωσης συνειδήσεις τους και θα οδηγούσε ακόμα συντομότερα στον πολυπόθητο δρόμο της ένωσης με την ελεύθερη Ελλάδα (Χουρδάκης Α.-Παπαδογιαννάκης Ν.,1998,σ.340).

Το ενδιαφέρον της νέας Πολιτείας δεν έμεινε μόνο σε επίπεδο εκπαιδευτικών προθέσεων. Αυτό φαίνεται από τις δαπάνες για την εκπαίδευση: *«το 1899 ανέρχονται στο 14% του προϋπολογισμού, το 1903 αυξάνονται κατακόρυφα στο 34% ενώ το 1910 μειώνονται στο 19%»* (Χουρδάκης Α.-Παπαδογιαννάκης Ν.,1998,σ.351).

Εικάζουμε πως η κατακόρυφη μείωση των παροχών για την εκπαίδευση το 1910 ήταν απόρροια της έκρυθμης πολιτικής κατάστασης που ακολούθησε την παραίτηση της Προσωρινής Κυβέρνησης της Κρήτης, τον Αύγουστο του 1909, μετά την απαίτηση των

Μεγάλων Δυνάμεων να υποσταλθεί η ελληνική σημαία που είχε υψωθεί στο φρούριο του Φιρκά.

Ορίστηκε τότε από την Κρητική βουλή τριμελής επιτροπή για την άσκηση της εξουσίας την οποία διαδέχθηκε νέα κυβέρνηση στις 29 Δεκεμβρίου. Στις εκλογές του 1910 πλειοψήφησε το κόμμα του Ελ. Βενιζέλου που σχημάτισε νέα κυβέρνηση. Λίγους μήνες αργότερα η κυβέρνηση αυτή ανασχηματίστηκε, όταν ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος που έλεγχε τα πολιτικά πράγματα στην Αθήνα, μετά την επανάσταση στο Γουδί (1909), κάλεσε το Σεπτέμβριο του 1910 τον Ελ. Βενιζέλο στην Αθήνα για να του εμπιστευθεί τις τύχες της Ελλάδας (Δετοράκης, 1900, σ.454). Μέσα σε ένα τέτοιο παραγμένο πολιτικό κλίμα ήταν λογικό, ο οικονομικός προϋπολογισμός της Κρητικής Πολιτείας να βάζει άλλες προτεραιότητες.

Γ2. Σε εφημερίδες:

Διαφοριστικά είναι τα άρθρα των: Γενεράλη Ε. (1913) και Πρεβελάκη Μ. (1934), όπου διαβάζουμε για τη δράση του φιλεκπαιδευτικού συλλόγου Ρεθύμνου που ίδρυσε σπουδαίες βιβλιοθήκες και περιέσωσε αρχαιολογικά ευρήματα *«κινδυνεύσαντα άλλως φυγαδυνθώσιν εις την αλλοδαπήν»* (Πρεβελάκης, 1934). Φρόντισε επίσης για την ίδρυση αρχαιολογικού Μουσείου αλλά και Νυχτερινής Σχολής, όπου μέλη του συλλόγου δίδαξαν δωρεάν.

Πληροφορούμαστε για την εκπαιδευτική δράση της Μονής του Αγίου Πνεύματος, όπου λειτουργούσε Ελληνικό Σχολείο (απ' το 1894) αλλά και Ιεροδιδασκαλείο αλλά και για τη Μονή Πρεβέλης που *«κατόρθωσε ως Δούρειος ίππος να διαφυλάξει περί τους 100 μαθητές εκ πάσαν των επαρχιών του Νομού»* (Πρεβελάκης, 1934). Γίνεται τέλος αναφορά στο μεγάλο στεγαστικό πρόβλημα που λύθηκε αργότερα με την ανέγερση του Μεγάρου που *«ανεγέρθη επί της Κουντουργιώτη υπό τον τότε επίσκοπο Ρεθύμνης Τιμόθεο... Μετά χρίστηκε ο Οίκος της Παιδείας υπό του Εφεδρικού ταμείου και δαπάνας αυτού και του Κράτους... Ακολούθησαν τα Δημοτικά...»* (Πρεβελάκης, 1934).

Συμπερασματικά:

Όλες οι εργασίες που παρουσιάστηκαν διαπραγματεύονται την Χριστιανική Εκπαίδευση της Κρήτης πριν αλλά και κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας. Οι αναφορές στην εκπαίδευση Μουσουλμανοπαιδών -που αναφέρονται αμέσως παρακάτω- είναι περιορισμένες, γιατί ένα τέτοιο θέμα απαιτούσε ιδιαίτερη μελέτη που δεν ενέπιπε στους στόχους των συγγραφέων:

- Οι Χουρδάκης Α.-Παπαδογιαννάκης Ν., (1998), καταγράφοντας τα εκπαιδευτικά Διατάγματα που δημοσιεύτηκαν στη Επίσημη εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας απ' τον Ιούλιο του 1899 ως τον Ιούνιο του 1911 αναφέρονται στο δεύτερο μέρος του πρώτου εκπαιδευτικού νόμου του 1899 που τιτλοφορείται: *«Περί Οθωμανικών Σχολείων»* (Χουρδάκης Α.-Παπαδογιαννάκης Ν., 1998, σ.326-327) (Χουρδάκης, 2002, σ.57-58) και στο Διάταγμα *«Περί των εισακτέων διδακτικών βιβλίων εις τα Χριστιανικά και Μουσουλμανικά σχολεία της Νήσου και πρακτικά διατιμήςεώς τους»* (Χουρδάκης Α.-Παπαδογιαννάκης Ν., 1998, σ.330) (Χουρδάκης, 2002, σ.100-102).
- Ο Κασσιμάτης (1953) σε 2 πίνακες παρουσιάζει το είδος και τον αριθμό των σχολείων των ετών 1899-1904, αναφέρει και τον αριθμό των Μουσουλμανικών Σχολείων αυτής της περιόδου (Κασσιμάτης, 1953, σ.31). Τους συμπτύξαμε σε έναν, που παρουσιάζουμε αμέσως παρακάτω:

Πίνακας 5.5.: Χριστιανικά και Μουσουλμανικά Σχολεία (1899-1904)

ΕΙΔΟΣ ΣΧΟΛΕΙΟΥ	ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ				
	1899-1900	1900-1901	1901-1902	1902-1903	1903-1904
ΓΥΜΝΑΣΙΑ	2	2	2	2	2
ΠΡΟΓΥΜΝΑΣΙΑ	2	2	-	-	-
ΙΕΡΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	1	1	1	1	1
ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΑΡΡΕΝΩΝ	432	306	340	380	446
	70	31	40	66	98
ΗΜΙΓΥΜΝΑΣΙΑ	-	-	2	2	2
ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ	-	-	17	19	22
ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟΝ	-	-	1	1	1
ΑΝΩΤΕΡΑ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΑ	-	-	3	4	4
ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΑΡΡΕΝΩΝ	16	10	10	16	18
ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΘΗΛΕΩΝ	5	4	4	4	4

Οι παραπάνω μελετητές δεν προχώρησαν σε αναλύσεις των πληροφοριών που αφορούσαν τα Μουσουλμανικά Σχολεία γιατί ασχολήθηκαν με τη μελέτη των Χριστιανικών Σχολείων.

Αυτό το κενό, θα προσπαθήσει με βάση τη στοχοθεσία της (βλ.κεφ.2.1.,σ.9), να καλύψει η παρούσα εργασία, στο βαθμό που το επιτρέπουν οι πηγές.

Διευκρινίζουμε ότι η βιβλιογραφία που παρουσιάστηκε σ' αυτό το κεφάλαιο δεν είναι εξαντλητική σε ό,τι αφορά στην ιστορία της Κρήτης. Επιλέξαμε ορισμένες ενδεικτικές εργασίες του είδους, ώστε να «φωτίσουμε» το ιστορικό συγκείμενο μέσα στο οποίο γεννήθηκαν και λειτούργησαν τα Μουσουλμανικά Σχολεία στην Κρητική Πολιτεία, που είναι και το αντικείμενο της μελέτης μας.

Αναμφισβήτητα το πολιτικό και κοινωνικό έδαφος της Τουρκοκρατούμενης Κρήτης ήταν έτοιμο να δεχθεί το σπόρο της Αυτονομίας. Υπήρχαν μεν συνεχείς εντάσεις μεταξύ των δύο κυρίαρχων ετερογενών πληθυσμών (Χριστιανών-Μουσουλμάνων) αλλά ταυτόχρονα η μακρόχρονη πολυπολιτισμικότητα της κρητικής κοινωνίας σε συνδυασμό με το δημοκρατικό πνεύμα των Κρητών, αποτελούσαν εγγύηση για την άνθηση της νέας πολιτικής οντότητας.

Την άποψή μας αυτή ενισχύει και το άρθρο του Μητάκη Α. στην εφημερίδα «Πατρίδα» (6/11/2001): «πριν από μερικά χρόνια αγόρασα από δημοπρασία του εξωτερικού του οίκου Αλεβίζου των Η.Π.Α. για την προσωπική μου συλλογή «Ταχυδρομική Ιστορία της Κρήτης», ένα φάκελο ο οποίος περιείχε μια επιστολή του Αμερικανού Προξένου της Κρήτης G. Palmer προς τη σύζυγό του στο Plattesburg στην Αμερική. Εκατόν τριάντα χρόνια έχουν περάσει από τη μέρα που ο Αμερικανός Πρόξενος έστειλε ένα συγκινητικό όσο και αποκαλυπτικό γράμμα στη σύζυγό του στην Αμερική. Πραγματική πηγή μιας ολόκληρης εποχής, η τρυφερή και ανήσυχη επιστολή του Προξένου προς την άρρωστη γυναίκα του καταλήγει σ' ένα ζωντανό, προσωπικό και ανεπιτήδευτο ντοκουμέντο για τη ζωή στην τουρκοκρατούμενη ακόμα Κρήτη του 1862, μια Κρήτη πολυπολιτισμική, όπου το ελληνικό στοιχείο μοιάζει να συνυπάρχει αρμονικά με Τούρκους, Εβραίους, Άραβες και μαύρους. Μια Κρήτη πολυφυλετική, όπου η διαφορετικότητα δεν μπορεί παρά να έχει τη θέση της στην καθημερινότητα. Ένα σταυροδρόμι λαών που άφησαν το

αποτύπωμά τους στη μακραίωνη ιστορία του νησιού. Ενός νησιού όπου πάμπλουτοι πασάδες λύνουν και δένουν, την ίδια όμως στιγμή που ένας μαύρος Αφρικανός στρατιώτης, μέλος των κυβερνητικών στρατευμάτων, θεάται να ακολουθείται από . . . λευκούς υπηρέτες. Εποχή, που στο νόμο της πολιτισμένης Αμερικής, κυριαρχεί η σκληρή πραγματικότητα της δουλείας . . . ».

6. Η εκπαίδευση των Μουσουλμάνων στην Κρητική Πολιτεία

6.1. Τα Μουσουλμανικά Σχολεία

Το κείμενο που ακολουθεί, δίνει μια χαρακτηριστική εικόνα των Μουσουλμανικών Σχολείων κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας τους:

«... Δίδω μίαν εικόνα των Μουσουλμανικών σχολείων της παλαιάς εποχής και του τρόπου της διδασκαλίας. Ότε επετράπη ουχί η δημοσία, αλ' η ιδιωτική εκπαίδευσης παρά τοις Μουσουλμάνοις εν Κρήτη, άπασαι αι σχολαί είχαν εγκατασταθή εις διαφόρους συνοικίας με ένα διδάσκαλον (Χόντζα) και ένα ενίοτε βοηθόν οίτινες έφερον Τζουμπέ, διότι δεν εφραντάζοντο τον Χόντζα διδάσκοντα ιερά μαθήματα και φέροντα ευρωπαϊκήν περιβολήν, σημειωτέον δε ότι το όλον πρόγραμμα αποτελείτο από ιερά κυρίως μαθήματα. Όλοι οι μαθηταί ανεξαιρέτως ήσαν συγκεντρωμένοι εις εν και το αυτό δωμάτιον, όπου καθήμενοι οκλαδόν επί του δαπέδου και τοποθετούντες επί ενός σκίμποδος το βιβλίον εμελέτων και ανεγίνωσκον γεγωνυία τη φωνή εν διαρκή κινήσει της κεφαλής. Εν τω δωματίω τούτω παρήγето τοιουτοτρόπως τόσος θόρυβος όσος και κατά την ώραν της δοκιμής μουσικών οργάνων, τα οποία εκπέμπουν διαφόρους συγκεχυμένους ήχους. Κατ' αρχάς οι μαθηταί δεν έγγραφον επί χάρτου ή επί των γνωστών πλακών εκ σχιστολίθου, αλλά επί ενός τετραγώνου τεμαχίου λευκοσιδήρου, το δε βιβλίον δεν ήτο έντυπον, αλλά χειρόγραφον, διότι εθεωρείτο αμάρτημα και απηγορεύετο κατά συνέπειαν η εκτύπωση ιερού βιβλίου...

... Αλλ' εκείνο το οποίον θα επροξένει περισσοτέραν εντύπωσιν εις τον αναγνώστην, ήτο η εορτή, ήτις ετελείτο κατά την πρώτην ημέραν, καθ' ήν εισήρχετο ο μαθητής εις το σχολείον, και η τάξις, ήτις ετηρείτο. Αν και τα γράμματα τότε δεν ήτο εις όλους προσιτά, εν τούτοις δεν έλειπον και οι γονείς εκείνοι, οίτινες εφρόντιζαν δια την εκπαίδευσιν των τέκνων αυτών, αποστέλλοντες ταύτα εις το σχολείον. Η ημέρα λοιπόν της πρώτης μεταβάσεως του παιδός εις το σχολείον ήτο δια την οικογένειαν, εις ην ανήκε, επίσημος και ιερά. Ο πατρικός οίκος επανηγύριζε κυριολεκτικώς. Κατά την ημέραν εκείνην, κάθ' ήν ο μικρός παις ή η μικρά κόρη επρόκειτο να σταλή εις το σχολείον, προσεκαλούντο εις την οικίαν των γονέων οι συγγενείς και φίλοι αυτών, οίτινες συνεκεντρούντο εις εν δωμάτιον καθώς και αι συγγενείς και αι φίλοι, αίτινες συνεκεντρούντο εις ιδιαίτερον τοιούτον. Ο μαθητής και η μαθήτρια φέροντες την εορτάσιμον στολήν με ένα λεπτόν και διαφανή πέπλον, εκάλυπτον την κεφαλήν και τους όμους δι' αυτών, πέριξ των οποίων ηπλούντο λεπτά χρυσοειδή σύρματα και άλλα κοσμήματα, εκάθηντο δε εις μίαν γωνίαν του ενός ή του άλλου δωματίου. Μετά την απαγγελίαν ευχής υπό μιας γραίας διδασκαλίσης προσεφέροντο εις τους προσκεκλημένους ηδύποτα (Σερμπέτια) καθώς και γλυκά, ιδίως Ακιντέδες. Μετά την αναχώρησιν των ανδρών, οίτινες προηγουμένως συνεχέροντο την οικογένειαν και ηύχοντο καλώς προόδους, παρέμεινε το πλήθος των γυναικών, αίτινες εν ομίλω συνώδευον τον μαθητή ή την μαθήτριαν, οι οποίοι έφερον επί της κεφαλής ένα σκίμποδα πεποικιλμένον με σεντέφια και επ' αυτού το Κοράνιον. Η πομπή αύτη έβαινε με βήμα βραδύ προς το σχολείον, όπου ετελείτο μια δοξολογία. Η εορτή της ενάρξεως του μαθητικού βίου του Μουσουλμανόπαιδος έληγεν ούτω. Και η μεν συνοδεία διελύετο, οι δε γονείς παραλαμβάνοντες τον μαθητήν ή τη μαθήτριαν επέστρεφον ομού οίκαδε...»⁵

(Φουρναράκης, «Τουρκοκρήτες»)

⁵ περιοδικό: «Η καθημερινότητα της Διαπολιτισμικής συνύπαρξης πριν 100 χρόνια και σήμερα», σ.35-36

6.2. Οι ιδεολογικές τους ρίζες

Παρόλο που το Σύνταγμα του 1899, δεν θεωρήθηκε δημοκρατικό στο σύνολό του, καθώς «επέτρεπε» στον ηγεμόνα να διοικεί δεσποτικά, τα άρθρα εκείνα που αναφέρονταν στην εκπαίδευση και στο θέμα των μειονοτήτων, δεν μπορούν παρά να θεωρηθούν δημοκρατικά και πρωτοπόρα για την εποχή:

- 1) Στο άρθρο 6 (Σύνταγμα Κρητικής Πολιτείας) που αναφέρεται στην κρητική ιθαγένεια, διαβάζουμε πως αυτή την απολαύουν:
 - Όσοι γεννήθηκαν ή εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη, πριν την 1^η Ιανουαρίου 1897 και προέρχονται από έναν τουλάχιστο γηγενή γονέα.
 - Εκείνοι που γεννήθηκαν από Κρήτες Οθωμανούς υπηκόους ανεξαρτήτου τόπου γέννησης και διαμονής.
 - Όσοι γεννήθηκαν στην Κρήτη από άγνωστους γονείς.
- 2) Το άρθρο 38, ορίζει πως ένα απ' τα προσόντα των υποψηφίων βουλευτών είναι η κατοχή της κρητικής ιθαγένειας. Έχοντας υπ' όψιν το περιεχόμενο του άρθρου 6, διαπιστώνουμε πως ο δρόμος για τα βουλευτικά αξιώματα, είναι ανοιχτός και για τις θρησκευτικές μειονότητες.
- 3) Τα άρθρα 7, 8, 10, 11, 51, 92 κατοχυρώνουν τα δικαιώματα των αλλοθρήσκων καθώς:
 - Διασφαλίζουν την ισονομία των πολιτών και την αξιοκρατία ως προς την κατάληψη των δημοσίων αξιωμάτων, ανεξαρτήτως θρησκειώματος.
 - Θωρακίζουν το δικαίωμα κάθε Κρητικού πολίτη να πρεσβεύει ελεύθερα όποιο θρήσκευμα προτιμά και να εκτελεί τα λατρευτικά του καθήκοντα εφ' όσον αυτά δεν αντίκεινται στους νόμους και στους αστυνομικούς κανονισμούς.
 - Ρητή είναι η απαγόρευση του προσηλυτισμού *«αλλ' η απαγόρευσις αυτή δεν πρέπει να χρησιμεύει ως πρόφασις όπως περιορίζεται παρανόμως η ελευθερία ατόμων ομολογούντων δημοσία οιονδήποτε θρήσκευμα»* (Σύνταγμα Κρητικής Πολιτείας, άρθρο 10).
 - Εξασφαλίζουν το δικαίωμα των Βουλευτών να ορκίζονται *«κατά τον εθισμένον δι' έκαστον θρήσκευμα τύπον»* (Σύνταγμα Κρητικής Πολιτείας, άρθρο 51).
 - Καθορίζουν με ακρίβεια τις δικαιοδοσίες των Ιεροδικείων.

Σε πλήρη αντιστοιχία με το δημοκρατικό πνεύμα των παραπάνω άρθρων βρίσκονται οι παρακάτω Νόμοι που ακολούθησαν χρονικά και:

- A) Προστατεύουν τα δικαιώματα των Μουσουλμάνων.
- B) «Ανοίγουν» το δρόμο για την ίδρυση των Μουσουλμανικών Σχολείων.

Τους παραθέτουμε στη συνέχεια:

- 1) Νόμος 82/2-10-1899, Κεφάλαιον Κ': «Περί Μουσουλμανικών σχολείων» (Επίσ. Εφημ. Α', αριθ. 86, 2-10-1899, τεύχ. Α', άρθρα 207-222) (Χουρδάκης, 2002, σ.366-368). Τις διατάξεις του, θα παρουσιάσουμε αναλυτικά στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο (βλ. κεφ.6.3., σ.61-68).

Στο κεφάλαιο ΙΘ' του ίδιου Νόμου: «Περί Ιδιωτικής διδασκαλίας» (Επίσ. Εφημ. Α', αριθ. 86, 2-10-1899, άρθρα 192-206), ορίζονται οι προϋποθέσεις ίδρυσης ιδιωτικών σχολείων, ο τρόπος διοίκησης και λειτουργίας τους, οι προϋποθέσεις για την παράδοση ιδιαίτερων (κατ' οίκον) μαθημάτων και οι λόγοι που επιτρέπουν την απόλυση του διδακτικού προσωπικού (Χουρδάκης, 2002, σ.365-366).

Προκαλεί εντύπωση η σαφής πρόθεση του νομοθέτη να διασφαλιστεί η ποιότητα της παρεχόμενης γνώσης από τα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια. Μπορεί να τα ιδρύσει μόνο όποιος έχει τα προσόντα να διευθύνει και δημόσιο σχολείο, απαιτείται η υποβολή λεπτομερούς προγράμματος, απόδειξη για την ύπαρξη του κατάλληλου κτιρίου και του αναγκαίου διδακτικού υλικού. Για την πρόσληψη εκπαιδευτικών σ' αυτά, απαιτείται η έγκριση της Ανωτέρας Διευθύνσεως της Εκπαίδευσης ενώ κανείς απολυμένος δάσκαλος του Δημοσίου δεν μπορεί να προσληφθεί σε ιδιωτικό σχολείο. Επιτρέπεται η κατ' οίκον διδασκαλία, αρκεί να είναι ίση σε χρόνο και ποιότητα με την αντίστοιχη των Δημόσιων Σχολείων. Όσοι αναλαμβάνουν τέτοια μαθήματα ή διδάσκουν σε ιδιωτικό σχολείο, οφείλουν, αν είναι εκπαιδευτικοί εν ενεργεία, να δηλώνουν εγγράφως στο Διευθυντή τους τις ώρες, τα μαθήματα και το ιδιωτικό σχολείο ή το όνομα του μαθητή και αν δεν είναι, να υποβάλλουν την αντίστοιχη δήλωση στον αρμόδιο Επιθεωρητή. Τέλος, δεν επιτρέπεται να διεξαχθούν απολυτήριες εξετάσεις απ' τα ιδιωτικά σχολεία. Αυτές γίνονται στα αντίστοιχα Δημόσια.

Η σαφής οριοθέτηση των πλαισίων μέσα στα οποία νομιμοποιείται η λειτουργία αυτών των σχολείων, δείχνει την προσπάθεια της Αυτόνομης Πολιτείας να καλύψει τις μορφωτικές ανάγκες όλων των πολιτών της. Ακόμα και εκεί όπου δεν μπορούσε να πάει ο μαθητής στο σχολείο, δημιουργούνταν οι προϋποθέσεις να πάει ο δάσκαλος στο μαθητή (ιδιωτικά σχολεία, ιδιαίτερα μαθήματα).

2) Νόμος 145/29-3-1900, (Επίσ. Εφημ., 1900, αριθ. 15, 29-3-1900, τεύχ. Α') Διάταγμα: «Περί ειδικού νόμου της Μουσουλμανικής Κοινότητας» (άρθρα 1-8), όπου ορίζεται με ακρίβεια ο τρόπος οργάνωσης, διοίκησης και οι αρμοδιότητες των Ιεροδικείων με τρόπο τέτοιο, που αυτή δεν περιθωριοποιείται, αλλά διασφαλίζεται η ομαλή της συνύπαρξη με τους Χριστιανούς Κρήτες. Μάλιστα, πριν αναλάβουν τα καθήκοντά τους οι ιεροδίκες, έδιναν όρκο ενώπιον του Ηγεμόνα και παρουσία του Συμβούλου της Δημόσιας Εκπαίδευσης και των Θρησκευμάτων. Άλλη μια απόδειξη της αναγνώρισης από την πλευρά της κυρίαρχης ομάδας, της θρησκευτικής ετερότητας αλλά και της προσπάθειας να καλλιεργηθεί η συνεργασία Χριστιανών λειτουργών της εκπαίδευσης και Μουσουλμάνων θρησκευτικών εκπροσώπων.

3) Νόμος 391, κεφ. Η': «Περί σχολείων ετεροθρήσκων» (Επίσ. Εφημ. Β', αριθ. 50, 1-8-1901, τεύχ. Α') (Χουρδάκης, 2002, σ. 400-402):

Αποτελείται από 18 άρθρα (101-118) και «έρχεται» να συμπληρώσει, το κεφ. Κ' του Νόμου 82 «Περί Μουσουλμανικών σχολείων» (Επίσ. Εφημ. Α', αριθ. 86, 2-10-1899, τεύχ. Α', άρθρα 207-222) (Χουρδάκης, 2002, σ. 366-368). Ορίζει για πρώτη φορά και με σαφήνεια τον τρόπο χρηματοδότησης αυτών των σχολείων: «*Σχολεία ετεροθρήσκων συντηρούμενα είτε παρά της πολιτείας είτε δ' ιδίων πόρων...*» (άρθρο 101). Αναφέρει πως δύναται να προστεθεί και έκτη τάξη (στα Δημοτικά Σχολεία των Μουσουλμάνων) «*προς τελειότεραν διδασκαλίαν των θρησκευτικών μαθημάτων και της τουρκικής γλώσσης, προς δε και προς τελειότεραν παρασκευήν εν τοις μαθήμασι του δημοτικού σχολείου προς κατάταξιν των μαθητών εις τα σχολεία της μέσης εκπαίδευσως*» (άρθρο 105).

Δίνεται για πρώτη φορά η δυνατότητα να ιδρυθούν ιδιωτικά Μουσουλμανικά Σχολεία «*και εν κώμαις, ένθα υπάρχουν μαθηταί Μουσουλμάνοι περί τους 20 άρρενες...* Εις ο προστίθεται και διδάσκαλος ιδίοις της τουρκικής γλώσσης και των θρησκευτικών...» (άρθρο 109) ενώ ο Νόμος 82/2-10-1899, Κεφάλαιον Κ': «Περί Μουσουλμανικών σχολείων» (Επίσ. Εφημ. Α', αριθ. 86, 2-10-1899, τεύχ. Α', άρθρα 207-222) (Χουρδάκης, 2002, σ. 366-368) επέτρεπε την ίδρυση τέτοιων σχολείων (μεκιατίπ-σιμπιάν), έχοντας ως κατώτερο όριο μαθητών 30-60 (άρθρο 210). Διευκρινίζεται πως απαραίτητο προσόν για τη διεύθυνση δημοτικού Μουσουλμανικού Σχολείου είναι το απολυτήριο Ρουστιγιέ (το οποίο ανέφερε και ο νόμος «Περί Μουσουλμανικών Σχολείων», Επίσ.

Εφημ. Α', αριθ. 86, 2-10-1899, τεύχ. Α', άρθρο111) ή idadije. Απαιτείται η πιστοποίηση των προσόντων των Μουσουλμάνων δασκάλων (Τουρκικής γλώσσας και θρησκευτικών) με εξετάσεις που «γίνονται γραπτά και προφορικά, τα δε αποτελέσματα υπόκεινται υπό την έγκρισιν του Συμβούλου της Εκπαιδεύσεως. Τα των εξετάσεων κανονισθήσονται δι' Ηγεμονικού διατάγματος» (άρθρο112). Για το λόγο αυτό «συνιστάται εν Χανίοις, ως και εν Ηρακλείω, εξεταστική επιτροπεία αποτελούμενη από τον γενικόν επιθεωρητή ή από τον διευθυντήν του Διδασκαλείου ως πρόεδρον από τα τρία μέλη της εφορείας του σχολείου και από λόγιον οθωμανόν διοριζόμενον υπό του Συμβούλου της Εκπαιδεύσεως» (άρθρο 112).

Η ισότιμη αντιμετώπιση Χριστιανικών-Μουσουλμανικών Σχολείων φαίνεται κυρίως στα άρθρα 106 και 107 στα οποία η Πολιτεία δηλώνει πως προτιμά να αναλαμβάνει την διεύθυνση των Μουσουλμανικών Σχολείων Μουσουλμάνος ή Μουσουλμάννα «επί τη βάση προσόντων» και υποδιευθυντής μη Μουσουλμάνος «έχων την επί των άλλων μαθημάτων επιμέλειαν και επιβλέπων εις την ακριβήν εφαρμογήν του προγράμματος επί των άλλων μαθημάτων». Στις πόλεις δε που λειτουργούν Ανώτερα Παρθεναγωγεία για τους Χριστιανούς, ιδρύονται αντίστοιχα και για τους Μουσουλμάνους.

4) Νόμος 404/16-8-1901, άρθρο 38: «Περί των μεταβαλόντων θρήσκευμα από το 1856» (Κουτσοουρελάκης,1902,σ.26):

Σ' αυτό διευκρινίζεται ότι: «η διαφορά του θρησκεύματος ουδόλως επηρεάζει την κτήσιν ή απώλειαν ή την άσκησιν οιουδήποτε προσωπικού ή εμπράγματος δικαιώματος, ουδ' απαλλάσσει νομίμου υποχρεώσεως...» (Κουτσοουρελάκης,1902,σ.607).

Άλλη μια απόδειξη της ισότιμης αντιμετώπισης Χριστιανών και Μουσουλμάνων από την πλευρά της Κρητικής Πολιτείας. Απ' τη στιγμή που η Πολιτεία αναγνωρίζει το δικαίωμα στη διαφορά, η σύσταση και οργάνωση σχολείων για ετερόθρησκους μοιάζει να είναι το επόμενο λογικό βήμα.

5) Α. Δ. Δ.⁶ «Περί Παλιννοστούντων Μουσουλμάνων» (Κουτσοουρελάκης,1902, σ.638-646):

Στα 5 άρθρα του, κατοχυρώνεται το δικαίωμα των Παλιννοστούντων Μουσουλμάνων να διεκδικήσουν τα κτήματά τους «τα διατελούντα υπό την ανεπίληπτον κατοχήν των μέχρι της 15-1-1897», απευθυνόμενοι στον Ειρηνοδίκη, ο οποίος συντάσσει σχετική έκθεση και στη συνέχεια μεταβαίνει «μετά του Γραμματέως του επιτοπίως» και με την βοήθεια των πληροφοριών που συνέλεξαν ο Δήμαρχος και ο ειδικός πρόεδρος και αν χρειασθεί και με την εξέταση αξιόπιστων μαρτύρων, αποφαινεται υπέρ ή κατά της προσφυγής του Μουσουλμάνου. Μάρτυρες που αρνούνται να προσέλθουν ή ψεύδονται, τιμωρούνται βάση του άρθρου 267 του ποινικού Νόμου.

Η παραπάνω ρύθμιση έρχεται να αποκαταστήσει τη ζωή στην ύπαιθρο, καθώς μετά τη σύσταση της νέας Πολιτείας, οι Μουσουλμάνοι που μέχρι πριν λίγο αποτελούσαν την κυρίαρχη ομάδα, φοβούμενοι βιαιοπραγίες εναντίον τους από Χριστιανούς συμπολίτες τους, εγκατέλειψαν την ύπαιθρο αναζητώντας καταφύγιο σε άλλους τόπους. Παρά τις διακηρύξεις του Αρμοστή και τις εγγυήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων για ισοτιμία των δύο στοιχείων, οι αθρόες μετακινήσεις συνεχίστηκαν κυρίως προς την Κωνσταντινούπολη και την Μ. Ασία κυρίως κατά τα δύο πρώτα έτη της Αυτονομίας. Ο Τουρκοκρητικός πληθυσμός παρουσίασε ραγδαία μείωση και από 72.353 το 1881 κατέβηκε στους 33.496 το 1900. Την αντίστροφη πορεία ακολούθησε το χριστιανικό στοιχείο που έφτασε τους 270.047 το 1900, από 206.812 το 1881 (Δετοράκης,1900,σ.458-459). Πέρα από τις κοινωνικές και ψυχολογικές συνέπειες αυτής της μετακίνησης, ο τομέας που επηρεάστηκε περισσότερο ήταν η οικονομική ζωή. Οι Μουσουλμάνοι που έμειναν, συγκεντρώθηκαν κυρίως στις πόλεις και σε πλησιόχωρες περιοχές και οι αγροτικές περιουσίες που επί αιώνες κατείχαν πέρασαν σε χριστιανικά χέρια.

⁶ Α. Δ. Δ.= Ανώτερα Διεύθυνσις Δικαιοσύνης

Το παραπάνω Διάταγμα φαίνεται πως αποσκοπούσε στην αποκατάσταση κοινωνικών αδικιών (αρπαγές κτημάτων από Χριστιανούς) αλλά και στην αποκατάσταση της ισορροπίας αγροτικού και αστικού Μουσουλμανικού πληθυσμού. Η Κρητική Πολιτεία δεν ενίσχυσε την φυγή των Τουρκοκρητών αλλά περιφρούρησε τα δικαιώματά τους.

Αποδέχτηκε το Μουσουλμανικό στοιχείο και αγωνιούσε για την αρμονική συνύπαρξη Χριστιανών και Μουσουλμάνων με απώτερο στόχο την πρόοδο του τόπου.

Το σύνολο των Νόμων και Διατάξεων που περιγράψαμε φανερώνουν το ενδιαφέρον που έδειξε η νεοσύστατη Πολιτεία για την εκπαίδευση των ετεροθρήσκων. Το δημοκρατικό τους πνεύμα οδηγεί στη λογική σκέψη πως με ανάλογο τρόπο, με απόλυτο δηλαδή σεβασμό προς τις ιδιαιτερότητες της θρησκευτικής μειονότητας των Μουσουλμάνων λειτούργησαν και τα αντίστοιχα σχολεία, σε επίπεδο εκπαιδευτικής πράξης.

6.3. Το νομικό πλαίσιο ίδρυσης και λειτουργίας τους

Μελετώντας το Νόμο 42 για τη δημόσια εκπ/ση (Επίσ. Εφημ. Α΄, αριθ. 58, 10-7-1899) (Χουρδάκης,2002,σ.338-344) καθώς και το Νόμο 82 (Επίσ. Εφημ. Α΄, αριθ. 86, 2-10-1899, τεύχ. Α΄) (Χουρδάκης,2002,σ.344-370), διαπιστώνουμε ότι:

- Η Δημόσια Εκπαίδευση στην Κρήτη κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, περιελάμβανε:
 - Νηπιαγωγεία
 - Δημοτικά Σχολεία
 - Ελληνικά Σχολεία
 - Ανώτερα Παρθεναγωγεία
 - Διδασκαλεία
 - Ιεροδιδασκαλεία
- Ιδρύθηκαν όμως και ιδιωτικά Δημοτικά Σχολεία για Μουσουλμάνους (μεκτέπ-ίπι-ντάι) με πέντε τάξεις, αλλά και ιδιωτικά Παρθεναγωγεία με πέντε τάξεις επίσης.

Μια εκτενέστερη αναφορά στο νομοθετικό πλαίσιο που «γέννησε» τα Μουσουλμανικά Σχολεία κρίνεται σκόπιμη σ' αυτό το σημείο για να γίνει πληρέστερα κατανοητό το υπό διερεύνηση αντικείμενο.

Στο Κεφάλαιο Κ΄ του Νόμου 82 για τη δημόσια εκπ/ση (Επίσ. Εφημ. Α΄, αριθ. 86, 2-10-1899) (Χουρδάκης,2002,σ.366-368), διαβάζουμε ότι:

«Εν ταις πόλεσι Χανίων, Ρεθύμνης και Ηρακλείου, συνιστώνται δια τους Μουσουλμάνους ιδιαίτερα Δημοτικά σχολεία (μεκτέπ-ίπι-ντάι), με 5 τάξεις και Παρθεναγωγεία με 5 τάξεις επίσης» (Νόμος 82, Επίσ. Εφημ. Α΄, αριθ. 86, 2-10-1899, κεφ.Κ΄: «Περί Μουσουλμανικών Σχολείων», άρθρο 207) αλλά *«και αλλαχού της Νήσου ιδρύονται Δημοτικά σχολεία ή Γραμματοδιδασκαλεία (μεκιατίπ-σιμπιάν), αναλόγως του αριθμού των μαθητών του οριζομένου υπό των άρθρων 11, 12 και 16 του παρόντως νόμου»* (Νόμος 82, Επίσ. Εφημ. Α΄, αριθ. 86, 2-10-1899, κεφ.Κ΄: «Περί Μουσουλμανικών Σχολείων», άρθρο 207).

Στο Διάταγμα 117/28-1-1900 που ακολούθησε χρονικά, η φράση *«Δημοτικά Σχολεία (μεκτέπ-ίπι-ντάι) με πέντε τάξεις»* τροποποιήθηκε σε *«Δημοτικά Σχολεία (μεκτέπ-ίπι-ντάι) με έξι τάξεις»*. Επιπλέον, οι Μουσουλμάνοι άρρενες μαθητές που μετέβαιναν σε Χριστιανικό Δημοτικό Σχολείο θα κατατάσσονταν σε αυτό -σε όποια τάξη κρίνονταν ικανοί- μετά από εξετάσεις. Ανέφερε επίσης, ότι η ΣΤ΄, Ζ΄ και Η΄ Τάξεις του ανώτερου Μουσουλμανικού Παρθεναγωγείου αντιστοιχούσαν στις Ε΄,ΣΤ΄ και Ζ΄ του Χριστιανικού Παρθεναγωγείου.

Μελετώντας τα υπόλοιπα άρθρα (208, 209, 210,211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222) του Νόμου 82 (Επίσ. Εφημ. Α΄, αριθ. 86, 2-10-1899, κεφ.Κ΄: «Περί Μουσουλμανικών Σχολείων»), αντλούμε σημαντικές πληροφορίες για τις παρακάτω θεματικές κατηγορίες:

Τις τάξεις (άρθρα 208, 209): Στα Παρθεναγωγεία, εφ' όσον φοιτούσαν τουλάχιστον 15 μαθήτριες, σε κάθε ανώτερη τάξη, προστίθονταν και τρεις (τάξεις) ακόμη, ώστε να γίνουν οκτατάξια, αντίστοιχα των Ανώτερων Παρθεναγωγείων.

Στα Μουσουλμανικά Δημοτικά Σχολεία, η Α΄ τάξη ήταν προκαταρκτική, ενώ οι Β΄, Γ΄, Δ΄, και Ε΄, αντιστοιχούσαν στις Α΄, Β΄, Γ΄, και Δ΄, του Ελληνικού Δημοτικού Σχολείου, ενώ στο Ανώτερο Παρθεναγωγείο οι ΣΤ΄, Ζ΄, Η΄, αντιστοιχούσαν στις Ε΄, ΣΤ΄, Ζ΄, τάξεις του Ελληνικού Παρθεναγωγείου.

Η λειτουργία της Α΄ Τάξης ως προκαταρκτικής, μας προβληματίζει. Αναρωτιόμαστε μήπως αυτή είχε έναν ρόλο ανάλογο με αυτόν των σημερινών Τάξεων Υποδοχής (Δαμανάκης,1997,σ.204), με σκοπό την εκμάθηση της Ελληνικής Γλώσσας.

Η μελέτη όμως των Ωρολόγιων Προγραμμάτων της Α΄ Τάξης -που συλλέξαμε στο Ιστορικό Αρχείο- έδειξε ότι στα πέντε από τα οχτώ αντίστοιχα προγράμματα διδάσκονταν και η Ελληνική και η Τουρκική (ως μέσο και ως αντικείμενο διδασκαλίας).

Η διδασκαλία όμως της Τουρκικής (ως αντικείμενο και μέσο), καταλάμβανε τουλάχιστον διπλάσιο μέρος του διδακτικού χρόνου (βλ.κεφ.8.2.5.,σ.93-102). Στην Α΄ Τάξη ενός Μουσουλμανικού Σχολείου διδάσκονταν μόνο η Γυμναστική (2 ώρες εβδομαδιαίως) από Χριστιανό δάσκαλο (η Ελληνική ως μέσο), σε ένα άλλο διδάσκονταν μόνο το Εργόχειρο (2 ώρες εβδομαδιαίως) από Χριστιανό δάσκαλο (η Ελληνική ως μέσο) και σε ένα σχολείο, διδάσκονταν μόνο η Τουρκική γλώσσα στην Α΄ Τάξη (ως μέσο και ως αντικείμενο) (βλ.κεφ.8.2.5,σ.93-102). Σε όλα όμως τα Ωρολόγια Προγράμματα της Α΄ Τάξης, η Τουρκική Γλώσσα -ως αντικείμενο και μέσο- κυριαρχούσε στο διδακτικό χρόνο. Οι Μουσουλμάνοι μαθητές κατά την είσοδό τους στο Μουσουλμανικό Σχολείο, ήταν κυρίως μονόγλωσσοι στην Ελληνική (ή μονόγλωσσοι στην Τουρκική ή δίγλωσσοι (Ελληνική/Τουρκική)). Κατά συνέπεια, η πρώτη μας σκέψη, σχετικά με τη λειτουργία της Α΄ Τάξης ως Τάξης Υποδοχής, δεν ευσταθεί. Στην Α΄ Τάξη, διδάσκονταν κυρίως η Τουρκική και στις επόμενες συνεχιζόταν η διδασκαλία της Τουρκικής (ως αντικείμενο και μέσο) παράλληλα με την διδασκαλία της Ελληνικής (ως αντικείμενο και μέσο). Άρα, τα παιδιά αυτά, μεγαλώνοντας στην Κρήτη, είχαν ως πρώτο άκουσμα κυρίως την Ελληνική και υστερούσαν στην Τουρκική. Η παραπάνω θέση ενισχύεται και από την εργασία της Σταθάκου (2000) σύμφωνα με την οποία, ακόμα και σήμερα Τουρκοκρήτες που ζουν στην Τουρκία είναι δίγλωσσοι, καθώς φέρουν έντονα στοιχεία της κρητικής διαλέκτου. Αφού τόσα χρόνια μετά «κουβαλούν» την κρητική διάλεκτο μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι πρόγονοι τους -πολίτες της Κρητικής Πολιτείας- μιλούσαν κυρίως Ελληνικά. Άλλωστε και ο Δετοράκης γράφει πως οι Τουρκοκρήτες ήταν κρητικός πληθυσμός στην καταγωγή, τη γλώσσα και τα ήθη αλλά μουσουλμανικός στο θρήσκευμα (Δετοράκης,1990,σ.287-290). Τα πρακτικά της Βουλής που ακολουθούν και αναφέρονται στη συζήτηση που έγινε στη Βουλή με αφορμή τη ψήφιση νομοσχεδίου για την εκπαίδευση των ετεροθρήσκων επιβεβαιώνουν την ανάγκη των Μουσουλμάνων για εκμάθηση της Τουρκικής (Χουρδάκης,2002,σ.124-126):

... Μπεχτσέτ βέης: Εγώ έχω μίαν πρότασιν, τα Ελληνικά μαθήματα να μη διδάσκονται εις τα δημοτικά σχολεία των Μουσουλμάνων παρά μετά τα δύο έτη της φοιτήσεως των μαθητών, και ήνε αυτά τα δύο έτη αποκλειστικά τα Τουρκικά. (Θόρυβος).

Χ. Πλουμιδάκης: Αντισυνταγματικόν είναι αυτό.

Πολλοί: Βεβαίως, βεβαίως...

Μπεχτσέτ βέης: Έχω έπειτα την πρότασιν αυτήν, ως είπον, ότι οι μαθηταί να διδάσκονται τα Ελληνικά μετά την δεύτερον τάξιν.

Πολλοί: Όχι, όχι. Απορρίπτεται.

Χ. Πλουμιδάκης: Είναι εναντίον του Συντάγματος. Καθιερούται η Ελληνική ως επίσημος γλώσσα. Την Ελληνικήν θα την μαθάνετε.

Μπεχτσέτ βέης: Την Έλληνικήν θα την μανθάνωμεν, αλλά πρέπει να σπουδάζωμεν πρώτον την γλώσσαν μας.

Πρόεδρος: Το Σύνταγμα έχει οκτώ χρόνια, εντός των οποίων οφείλουσιν οι Οθωμανοί να μάθωσι την Έλληνικήν γλώσσαν.

Μπεχτσέτ βέης: Δεν ορίζει ότι να μην μάθωσι και την Τουρκικήν. Ίσια, ίσια το Σύνταγμα μάλιστα δίδει ελευθερίαν εις αυτό.

Χ. Καλοειδής: Δεν σας εμποδίζομεν την γλώσσαν σας.

Χ. Πωλογεώργης: Δεν είναι σωστόν πράγμα.

Μπεχτσέτ βέης: Είναι αντισυνταγματικόν πράγμα.

Πλουμιδάκης: Αυτό πού λέγετε σεις είναι αντισυνταγματικόν.

Μπεχτσέτ βέης: Καθόλου.

Πρόεδρος: Κύριε Μπεχτσέτ, διατί είναι αντισυνταγματικόν;

Μπεχτσέτ βέης: Είναι αντισυνταγματικόν είναι καταπάτησις· διότι το Σύνταγμα μας δίδει την ελευθερίαν να έχωμεν την γλώσσαν μας.

Πρόεδρος: Δεν σας εμποδίζομεν.

Χ. Πωλογεώργης: Αυτά που λέγετε είνε αδικία προς εκείνα, τα όποια εγήφισεν η Βουλή. Αφού η Βουλή ιδρύει δύο ανωτέρας τάξεις χάριν της ανωτέρας μαθήσεως της γλώσσης μου φαίνεται περίεργον να λέγητε ότι θέλομεν να σας περιορίσωμεν την γλώσσαν σας. Εάν αυτά γράφονται, εδώ δεν πρέπει να λέγονται

Μπεχτσέτ βέης: Λυπούμαι πολύ διότι εκφράζεται τοιαύτην γνώμην.

Χ. Πωλογεώργης: Εδώ απολαμβάνετε πλήρη ελευθερίαν. Εκείνο όμως το οποίο θέλετε να καθιερώσητε, ότι η γλώσσα, η οποία είναι μητρική, είνε γλώσσα, την οποίαν τα παιδιά σας λέγουν αφ' ότου δύνανται να αρθρώσουν μίαν λέξιν, δεν είναι πρόπον. Και οι Άραβες, οι οποίοι εκάθησαν εδωπέρα, σήμερον η πρώτη γλώσσα που λέγουν τα παιδιά των, είνε τα Ελληνικά. Λοιπόν αυτή η γλώσσα πρέπει να αυτοδιδάσκηται από το πρώτον έτος, και ουχί όπως λέγετε σεις.

Πρόεδρος: Οι παραδεχόμενοι την πρότασιν να εγερθώσιν. (Ουδείς εγείρεται). Απερρίφθη.

Μπεχτσέτ βέης: Είχον να είπον κάτι τί περισσότερον. Η τουρκική γλώσσα είναι δύσκολος.

Χ. Πωλογεώργης: Δεν εμποδίζει αυτό.

Μπεχτσέτ βέης: Πρέπει να θέσωμεν λοιπόν βάσεις, διότι εάν δώσωμεν εις ένα μικράκι τα Ελληνικά μαζί με τα Τουρκικά, είναι δύσκολον πράγμα.

Άντ. Μιχελιδάκης: Θα βάλωμεν και ώρας περισσοτέρας, ώστε να σπουδάζωσι καλλίτερα την Τουρκικήν τα παιδιά σας.

Μπεξέτ βέης: Κύριε Πρόεδρε, τα παιδιά το πρώτον έτος να μη διδάσκονται. Έτσι είνε και τώρα.

Α. Κριάρης: Αυτό είναι δια λογαριασμόν σας.

Πρόεδρος: Απερρίφθη η πρότασις, και μάλιστα να σημειωθή εις τα πρακτικά ότι ούτε εκ των λοιπών Μουσουλμάνων εσηκώθη κανείς.

Μπεξέτ βέης: Να σημειωθή εις τα πρακτικά ότι από την έναρξιν της Βουλής έως τώρα είτε δια λογαριασμόν του ο κάθε εις ότι είτε. Λοιπόν και αυτοί είνε ελεύθεροι να έχωσι το φρόνημά των και έκαμον και τούτο σήμερον πολύ καλά το οποίον τινές έκαμον (διαμαρτυρία).

Πολλοί: Όχι, όχι.

Μπεχσέτ: (Αναχωρών εκ της αιθούσης δυσηρεστημένος). Μείνε τώρα, Περτέβ έφένδη, να τα αποτελειώσεις!».

Γίνεται φανερό ότι το θέμα της γλώσσας που έπρεπε να διδάσκηται στα Μουσουλμανικά Σχολεία απασχολούσε όλους τους εμπλεκόμενους φορείς. Επίσημη γλώσσα όμως της πολιτείας ήταν η Ελληνική (Σύνταγμα 1899, άρθρο 5). Γι αυτό το διάταγμα 117/28-1-1900 «περί τροποποίησης και προσθήκης άρθρων εις τον οργανισμόν της δημοσίας εκπαιδύσεως» όριζε ότι «μαθηταί νυν φοιτώντες εις ανωτέρας τάξεις Μουσουλμανικών Δημοτικών Σχολείων αλλά ενδεώς έχοντες ως προς τα ελληνικά μαθήματα, αποφοιτώντες του εξαετούς Μουλμουνικού Σχολείου, εάν θέλωσι να φοιτήσωσι εις το Γυμνάσιο, οφείλουσιν να συμπληρώσωσι τας εν τοις ελληνικοίς μαθήμασι σπουδάς των εν χριστιανικό Δημοτικό Σχολείο κατασόμενοι εν εις ην τάξιν ήθελον κριθεί ικανοί, ίνα λάβωσιν

εκείθε το απολυτήριον των» και αμέσως παρακάτω: «*μαθηταί ανωτέραν τάξεων Μουσουλμανικών Δημοτικών Σχολείων ενδεώς έχοντες ή όλως αγνοούντες Ελληνικά, αντί της Ελληνιστί διδασκαλίας της Γεωγραφίας, της Φυσικής, της Φυσικής Ιστορίας, της Ιστορίας, της Αριθμητικής και της Γεωμετρίας δύνανται να διδάσκωνται κατά τας ώρας τούτων Ελληνικήν Ανάγνωσιν και Γραφήν*» Δινόταν δηλαδή η δυνατότητα -όπου κρινόταν σκόπιμο- να λειτουργήσουν Τμήματα σαν τα σημερινά Φροντιστηριακά Τμήματα (Νόμος 1904, ΦΕΚ 173/24-11-1983).

Την φοίτηση (άρθρο 211): Ήταν υποχρεωτική από την ηλικία των 6 ως και τη συμπλήρωση του 10^{ου} έτους. Αλλά, ο Νόμος όριζε με σαφήνεια πως «*ισχύει και ενταύθα το άρθρον 32 του παρόντος νόμου*» (Νόμος 82, Επίσ. Εφημ. Α΄, αριθ. 86, 2-10-1899): «*Η διάρκεια της υποχρεωτικής φοιτήσεως είναι τετραετής· αλλά μαθηταί μετά την τετραετή φοίτησιν ανεπαρκώς παιδευθέντες εις τα σπουδαιότερα των μαθημάτων, ήτοι θρησκευτικά, ανάγνωση, γραφήν και αριθμητικήν παραμένουσι εις το σχολείον επί ένα έτος*».

Τα γνωστικά αντικείμενα (άρθρα 212,213):

Α. Στα Μουσουλμανικά Δημοτικά Σχολεία διδάσκονταν όλα τα μαθήματα που ορίζονταν στο άρθρο 21, του ίδιου νόμου:

Στο άρθρο 212 όμως, διευκρινιζόταν ότι: «*εν τοις Δημοτικής σχολείοις, εκτός της Τουρκικής γλώσσης, διδάσκονται και πάντα τα μαθήματα τα εν τω άρθρω 21ω του παρόντος Νόμου οριζόμενα (Θρησκευτικά, Νέα Ελληνική Γλώσσα, Πρακτική Αριθμητική, Στοιχειώδης Γεωμετρία, Ιστορία, Γεωγραφία, Καθήκοντα και δικαιώματα του συνταγματικού πολίτη, Φυσική Ιστορία, Φυσική και Χημεία Καλλιγραφία, Ιχνογραφία, Ωδική, Εκκλησιαστική Μουσική, Γυμναστική, Πρακτικές γνώσεις κηπουρικής, δένδροκομίας, μελισσοκομίας, γεωργίας, χειροτεχνία για τα αγόρια ενώ για τα κορίτσια ανθοκομία, σηροτροφία, εργόχειρα και Γαλλικά στις τρεις ανώτερες τάξεις των ανώτερων Παρθεναγωγείων), πλην των Θρησκευτικών, αντί των οποίων διδάσκονται Θρησκευτικά εις την Θρησκείαν των Μουσουλμάνων αναφερόμενα και της Ιστορίας, εξ ής διδάσκονται μόνον τα σπουδαιότερα της Παγκοσμίου. Την δε Γυμναστικήν αντικαθιστώσιν εν τοις Παρθεναγωγείοις τα εν τω εδαφίω ιστ΄ του 21^{ου} άρθρου αναγραφόμενα μαθήματα*»

Β. Στα Γραμματοδιδασκαλεία διδάσκονται:

- Ανάγνωση και γραφή Τουρκική
- Κοράνιο
- Ανάγνωση και γραφή Ελληνική
- Αριθμητική

Η παράλληλη διδασκαλία Ελληνικού και Τουρκικού λόγου (γραπτού και προφορικού), στοιχειοθετεί «*Δίγλωσση εκπαίδευση*».

Σ' αυτό το σημείο προκύπτει το ερώτημα ποια γνωστικά αντικείμενα δίδασκαν οι Χριστιανοί δάσκαλοι των σχολείων αυτών. Η μελέτη του κεφ. Κ΄: «*Περί Μουσουλμανικών Σχολείων*» (Νόμος 82, Επίσ. Εφημ. Α΄, αριθ. 86, 2-10-1899, άρθρο 215), διασαφηνίζει πως: «*Διορίζεται προσέτι εις διδάσκαλος των Θρησκευτικών και της Τουρκικής γλώσσης κατά γνωμοδότησιν του Ιεροδίκου των Μουσουλμάνων. Ο αυτός δε διδάσκει και την Τουρκικήν καλλιγραφίαν. . . Πάντες δε οι άλλοι διδάσκαλοι ή διδασκάλισσαι, διορίζονται κατά τας ανάγκας της υπηρεσίας. Ανάγκη να έχωσι τα προσόντα, τα οποία απαιτεί ο παρών νόμος για τους δημοδιδασκάλους*» (βλ. Νόμος 82, Επίσ. Εφημ. Α΄, αριθ. 86, 2-10-1899, άρθρα 41-66). Επομένως οι Χριστιανοί δάσκαλοι δίδασκαν στα Ελληνικά όλα τα μαθήματα που όριζε το άρθρο 21, πλην των Θρησκευτικών και της Τουρκικής Γλώσσας που διδάσκονταν στα Τουρκικά.

Διευκρινίζουμε εδώ ότι στο άρθρο αυτό δεν αποφασαφηνίζεται σε ποια γλώσσα διδάσκεται κάθε γνωστικό αντικείμενο. Μπορούμε όμως να συμπεράνουμε με ασφάλεια

πως οι Χριστιανοί δάσκαλοι δίδασκαν στην Ελληνική και οι Μουσουλμάνοι στην Τουρκική, αφού όπου -στη σχετική με την ίδρυση των Μουσουλμανικών Σχολείων νομοθεσία- γίνεται αναφορά στην πρόσληψη Μουσουλμάνων δασκάλων, διευκρινίζεται πως αυτοί θα διδάξουν την Τουρκική Γλώσσα και θρησκεία (η Τουρκική Γλώσσα ως αντικείμενο και μέσο) και μάλιστα οφείλουν να πιστοποιούν τα προσόντα τους αυτά με εξετάσεις που ορίζονται με Ηγεμονικό Διάταγμα (Κεφάλαιον Κ': «Περί Μουσουλμανικών σχολείων» (Επίσ. Εφημ. Α', αριθ. 86, 2-10-1899, τεύχ. Α', άρθρο 112) (βλ.κεφ.6.2.,σ.58-61).

Τους διδάσκοντες: Διορίζονταν με βάση τις ανάγκες της υπηρεσίας και αφού γινόταν πιστοποίηση των προσόντων που όριζε ο νόμος (Νόμος 82, Επίσ. Εφημ. Α', αριθ. 86, 2-10-1899, άρθρα 41-66):

- Προτιμούνταν οι απόφοιτοι Διδασκαλείων. Αν υπήρχε έλλειψη, επιλέγονταν άτομα με κατώτερη μόρφωση. Η μόρφωση ήταν αυτή που καθόριζε το μισθό τους αλλά και την κινητικότητα εντός του επαγγέλματος (εξέλιξη, τοποθέτηση).
- Για το μάθημα της Εκκλησιαστικής Μουσικής προτιμούνταν οι καλοί ψάλτες, ενώ για τα μαθήματα που απευθύνονταν μόνο σε κορίτσια επιλέγονταν «αι έχουσαι ειδικότητα περί τα εργόχειρα και τα άλλα μαθήματα τα αναγραφόμενα εν τω εδαφίω ιστ' του αρθρ. 21» (άρθρο 46).
- Στις ανώτερες τάξεις του Ανώτερου Δημοτικού διορίζονταν μόνο απόφοιτοι Διδασκαλείων ή «δι' εξετάσεων ανακηρυχθέντες πρωτοβάθμιοι, ή και προσωρινώς, οι έχοντες απολυτήριον του Γυμνασίου» (άρθρο 59).
- Στις ανώτερες τάξεις του Ανώτερου Παρθεναγωγείου, διορίζονταν μόνο πτυχιούχοι Διδασκαλείου θηλέων ή «δι' εξετάσεων γενόμεναι πρωτοβάθμιοι» (άρθρο 59).
- Μεταξύ ισόβαθμων επιλέγονταν αυτοί που είχαν μεγαλύτερη διδασκαλική πείρα.

Την διεύθυνση των σχολείων (άρθρο 214): Στα Μουσουλμανικά Δημοτικά Σχολεία επιλέγονταν Διευθυντής Μουσουλμάνος με απολυτήριο τουλάχιστον Ρουστιγιέ και διδασκαλική πείρα, ενώ στα Μουσουλμανικά Παρθεναγωγεία διορίζεται διευθύντρια Μουσουλμάνα με σχετικά ανώτερη μόρφωση και διδακτική πείρα.

Τους μισθούς: Στο κεφ. Ε' του Νόμου 82 (Επίσ. Εφημ. Α', αριθ. 86, 2-10-1899 «Περί προσόντων και μισθού των Δημοδιδασκάλων» (άρθρα 41-66) καθοριζόταν ο τρόπος πληρωμής των εκπαιδευτικών λειτουργών: Από τους απόφοιτους Ελληνικών Διδασκαλείων, οι πρωτοβάθμιοι δάσκαλοι λάμβαναν 140 δρχ. μηνιαίως, οι δευτεροβάθμιοι 120 και οι τριτοβάθμιοι 100 ενώ οι πρωτοβάθμιες δασκάλες των Παρθεναγωγείων 120 δρχ., οι δευτεροβάθμιες 105 και οι τριτοβάθμιες 90 (άρθρα 41-42).

Ελλείψει πτυχιούχων δασκάλων προσλαμβάνονταν απόφοιτοι Ελληνικού Γυμνασίου με μηνιαίες αποδοχές που κυμαίνονταν από 80-90 δρχ. αναλόγως του βαθμού και της διδασκαλικής τους πείρας ή απόφοιτοι Ιεροδιδασκαλείων με 70 δρχ. μηνιαίως ή απόφοιτοι της Σχολής στην Πρέβελη με μισθό 60 δρχ. Αν και πάλι η πλήρωση των κενών θέσεων (διδακτικού προσωπικού) δεν ήταν δυνατή, επιλέγονταν κατώτερο διδακτικό προσωπικό (γραμματοδιδάσκαλοι) που είχαν παρακολουθήσει κάποιες τάξεις Γυμνασίου ή Ιεροδιδασκαλείου και με μηνιαίες αποδοχές που ανάλογα με τα προσόντα τους, κυμαίνονταν από 40-70 δρχ. (άρθρο 43). Οι δάσκαλοι ειδικοτήτων (ψαλτικής και εργόχειρου), πληρώνονταν με 10 δρχ. μηνιαίως (άρθρα 45-46).

Όσοι ανακηρύχθηκαν δάσκαλοι μετά την επιτυχία τους συμμετοχή σε αντίστοιχες εξετάσεις (που ορίζονταν με Ηγεμονικό Διάταγμα, άρθρο 49) πληρώνονταν με 120 δρχ. οι πρωτοβάθμιοι, 100 δρχ. οι δευτεροβάθμιοι και 80 δρχ. οι τριτοβάθμιοι, ενώ οι μη

πτυχιούχες δασκάλες είχαν αντίστοιχες μηνιαίες αποδοχές 100, 80 ή 60 δρχ. (άρθρα 50-51). Ο μισθός πτυχιούχων των Διδασκαλείων αλλά και των επιτυχόντων των Διδασκαλικών εξετάσεων, αυξάνονταν κατά 10 δρχ. κάθε πενταετία, χωρίς όμως οι αυξήσεις αυτές να υπερβαίνουν το μισό του αρχικού τους μισθού (άρθρο 53) ενώ και τα Διευθυντικά στελέχη λάμβαναν μηνιαίο επίδομα: 10 δρχ. οι Διευθυντές τριταξίων σχολείων (αρρένων ή θηλέων), 20 δρχ. οι διευθυντές τετραταξίων ενώ οι διευθυντές των Ανωτέρων Δημοτικών Σχολείων καθώς και οι διευθύντριες των Ανωτέρων Παρθεναγωγείων 30 δρχ. (άρθρο 54).

Στο κεφάλαιο Κ' του ίδιου Νόμου: «Περί Μουσουλμανικών Σχολείων» (άρθρα 207-222), δίνονται επιπλέον διευκρινίσεις για τη μισθοδοσία των Μουσουλμάνων Εκπαιδευτικών που καλούνταν να διδάξουν στα Μουσουλμανικά Σχολεία της Κρητικής Πολιτείας: έτσι, στα Μουσουλμανικά Δημοτικά Σχολεία ο δάσκαλος των Θρησκευτικών, της Τουρκικής Γλώσσας και Καλλιγραφίας πληρώνονταν με 80 δρχ. το μήνα ενώ οι αντίστοιχοι καθηγητές Γυμνασίων 200 δρχ. Στο Προγυμνάσιο ο ίδιος καθηγητής, έπαιρνε μισθό 100 δρχ. (Νόμος 82, Επίσ. Εφημ. Α', αριθ. 86, 2-10-1899, κεφ. Κ', άρθρα 214, 215, 217).

Οι Διευθυντές των Μουσουλμανικών Σχολείων πληρώνονταν με 120 δρχ το μήνα ενώ οι γυναίκες Διευθύντριες με 100 (Νόμος 82, Επίσ. Εφημ. Α', αριθ. 86, 2-10-1899, κεφ. Κ', άρθρο 214).

Τις δυνατότητες εξέλιξης των μαθητών (άρθρα 216,217): Οι απόφοιτοι των 5/τάξεων Δημοτικών Σχολείων μπορούσαν να εγγραφούν στην Α' Τάξη του Γυμνασίου ή του Προγυμνασίου, αφού επιτύγχαναν την «νεομισμένην δοκιμασίαν». Ο νόμος όριζε ακόμη πως, εάν στο Γυμνάσιο εγγραφόταν τουλάχιστον 30 Μουσουλμάνοι, διορίζονταν ένας ακόμη εκπαιδευτικός Μουσουλμάνος, με υπόδειξη του Ιεροδίκη, για να διδάσκει την Τουρκική Γλώσσα και θρησκεία. Επίσης η φοίτηση στα Παρθεναγωγεία από 5/ετής μπορεί να γίνει 8/ετής αν εγγραφόταν στις ανώτερες τάξεις τουλάχιστον 15 μαθήτριες (άρθρο 208).

Με κίνητρο την αναβάθμιση της εκπαίδευσής τους (αύξηση διάρκειας φοίτησης, αύξηση διδακτικού προσωπικού, σεβασμό της ετερότητάς τους) οι Μουσουλμάνοι μαθητές ενθαρρύνονταν να μεταπηδήσουν σε ανώτερες βαθμίδες εκπαίδευσης γεγονός που σε συνδυασμό με τη δυνατότητα που έδινε το σύνταγμα για κατάληψη ακόμα και ανώτερων δημοσίων αξιωμάτων ανεξαρτήτου Γλώσσας και θρησκείας (άρθρα 8,38) αποδεικνύει τη δυνατότητα εξέλιξης των μουσουλμανοπαίδων.

Η δυνατότητα αυτή των μαθητών για εκπαιδευτική κινητικότητα (από τα Μουσουλμανικά στα Χριστιανικά Σχολεία), «απαιτούσε» τη γνώση και των δύο Γλωσσών («Διγλωσσία»).

Τον ρόλο των νομαρχιακών επιθεωρητών στα Μουσουλμανικά Σχολεία (άρθρο 218): Μπορούσαν να τα επισκέπτονται με τη συνοδεία Ιεροδίκη ή άλλου Μουσουλμάνου «ον ούτος υποδεικνύει εκάστοτε».

Τις εξετάσεις και τα διδακτικά βιβλία (άρθρο 222): Αυτά ορίζονταν με Ηγεμονικό Διάταγμα.

Στα άρθρα 10, 11 και 12 του Διατάγματος 41/20-5-1902 «Περί των απολυτηρίων εξετάσεων επί προβιβασμού και συμπληρωματικών εξετάσεων εν τοις παντός βαθμού δημοσίοις και ιδιωτικής εκπαιδευτηρίοις», ορίζεται ότι:

- Στις τρεις κατώτερες τάξεις των Μουσουλμανικών Σχολείων οι εξετάσεις ήταν μόνο προφορικές. Οι μαθητές εξετάζονταν στην ανάγνωση -και στις δύο γλώσσες-, στα θρησκευτικά «τα εν εκάστη τάξη διδαχθέντα» και στην

Αριθμητική. Στις ανώτερες τάξεις, οι εξετάσεις ήταν γραπτές και προφορικές: «Αι γραπταί εξετάσεις συνίστανται: α) εις το να γράψωσι οι μαθηταί καθ' υπαγόρευσιν 8-10 σειράς, εν μεν τη τετάρτη τάξει εκ των δεδιδασκόμενων μερών του ελληνικού και του τουρκικού αναγνωσματορίου, εν δε τη Ε' και ΣΤ' εις το να γράψωσι καθ' υπαγόρευσιν 8-10 σειράς εξ αδιάκτων μερών των ελληνικών και των τουρκικού αναγνωσματορίων, προσιτών τοις μαθηταίς, δίδονται δε και γραμματικά τινά ζητημάτια αναφερόμενα στα δεδιδασκόμενα μέρη της ελληνικής και της τουρκικής γραμματικής, άτινα λύονται υπό των μαθητών. Εν τοις μαθηματικοίς εξετάζονται γραπτώς δεδομένων δύο προβλημάτων αυτοίς εκ των δεδιδασκόμενων μερών της αριθμητικής και λυομένου του ενός. Εις τα θρησκευτικά δίδονται δύο ζητήματα, εκ των διδασκόμενων εν εκάστη τάξει μερών, και εκθέτουσιν οι μαθηταί κατ' ιδίαν εκλογήν το εν. Προφορικώς δε εξετάζονται πάντες μόνον εις τα θρησκευτικά, εις τα ελληνικά, εις την τουρκικήν γλώσσαν και εις τα μαθηματικά, εις δε τα λοιπά μαθήματα η εξέτασις γίνεται ως και εν τοις Χριστ. Δημοτικοίς σχολείοις. Τα ζητήματα εν ταις προφορικοίς εξετάσειν ορίζονται υπό του Διευθυντού ή του Νομαρχιακού Επιθεωρητού, αν παρίσταται ούτος εις τας εξετάσεις».

- Οι εξετάσεις στη Γυμναστική γινόταν το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Μαΐου, τη μέρα που όριζε ο προϊστάμενος κάθε σχολείου «εν συνεννοήσει μετά του Νομαρχιακού Επιθεωρητού».
- Τέλος, στο άρθρο 12 διαβάζουμε πως: «Οι εν Μουσουλμανικοίς Γραμματοδιδασκαλείοις των επαρχιών, εν οίς δεν υπάρχει διδάσκαλος της ελληνικής, φοιτώντες παίδες εξετάζονται προφορικώς ανάγνωσιν, αριθμητικήν και θρησκευτικά υπό του διδάξαντος αυτού διδασκάλου, παρισταμένου και ενός εκ των εν τη πόλει διδασκόντων Μουσουλμάνων, αποστελλομένου υπό του Νομαρχιακού Επιθεωρητού. Γραπτώς δε μόνον εξετάζονται οι μαθηταί της Δ' εις τα Θρησκευτικά και εις την τουρκικήν γλώσσαν. Αι εξετάσεις εν τοις Μουσουλμανικοίς Παρθεναγωγείοις γίνονται καθ' όν τρόπον και εν τοις μουσουλμανικοίς σχολείοις των αρρένων. Η δε εξέτασις εις το μάθημα των εργοχείρων γίνεται και εν τοις Μουσουλμανικοίς παρθεναγωγείοις, ως και εν τοις ελληνικοίς, εκτιθεμένων εν τινι αιθούση του παρθεναγωγείου των καθ' άπαν το σχολικόν έτος υφ' εκάστης μαθητριας κατασκευασθέντων εργοχείρων, εις δε το της ωδικής αδομένων υπό των μαθητριών εκάστης τάξεως ποιημάτων εκ των διδασκόμενων εν τη τάξει των».

Τις αργίες στα Μουσουλμανικά Σχολεία (άρθρο 219): Τα Μουσουλμανικά Σχολεία δεν λειτουργούσαν:

- Κάθε Παρασκευή.
- Τέσσερις μέρες του Ρεμαζάν Μπαϊράμ, συμπεριλαμβανομένης και της παραμονής (Αριφέ).
- Πέντε μέρες (και την παραμονή) του Κουρμπάν Μπαϊράμ.
- Την 12^η του σεληνιακού μηνός Ρεμπιούλ Έββελ (Μεβλουτινεμπί).
- Την 7^η Ρετζέπ (Λειλί-ρεγαίπ).
- Την 26^η Ρετζέπ (Λειλί-μιράτζ).
- Την 15^η Σαμπάν (Λειλί-μπεράτ).
- Την 27^η Ρεμαζάν (Λειλί-καδίρ).
- Την 10^η Μουχαρέμ (ημέρα του Ασουρέ).

Πολύ μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει το άρθρο 220 που αναφέρει ότι οι Χριστιανοί που δίδασκαν στα Μουσουλμανικά Σχολεία, αργούσαν τις μέρες που αργούσαν και τα

Ελληνικά εκπαιδευτήρια. Επίσης οι Μουσουλμάνοι δάσκαλοι και μαθητές των Ελληνικών εκπαιδευτηρίων «ακολουθούσαν» τις αργίες των Μουσουλμανικών Σχολείων.

Ελλείπει δε Μουσουλμανικών Σχολείων, τα παιδιά των Μουσουλμάνων υποχρεούνταν να φοιτούν στα υπάρχοντα Δημοτικά Σχολεία *«απαλλασσόμενοι της διδασκαλίας των Θρησκευτικών, τα δε ίδια αυτών θρησκευτικά μαθήματα υποχρεούνται να διδαχθώσι κατ' ιδίαν υπό αρμοδίου διδασκάλου»* (Νόμος 82, Επίσ. Εφημ. Α', αριθ. 86, 2-10-1899, άρθρο 221).

Οι μαθητές αυτοί διδάσκονταν -στα σχολεία που φοιτούσαν- και Ελληνικά ενώ μιλούσαν Τουρκικά (μονόγλωσσοι στην Τουρκική), Ελληνικά (μονόγλωσσοι στην Ελληνική), ή και τις δύο Γλώσσες και αυτό αφήνει να διαφανεί «ατομική διγλωσσία».

Βέβαια, το ότι υπήρχε μια ατομική διγλωσσία δεν είναι τεκμηριωμένο, ίσως ούτε τεκμηριώσιμο. Με αφετηρία το γεγονός ότι στην κρητική κοινωνία της περιόδου αυτής ομιλούνταν δυο γλώσσες (Ελληνική και Τουρκική), γεννάται το ερώτημα αν απαντάται «διγλωσσία» σε ατομικό επίπεδο («ατομική διγλωσσία») αλλά και σε επίπεδο κοινωνικών και κρατικών θεσμών («κοινωνική διγλωσσία») (βλ.κεφ.4.3.,σ.28-33).

Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα, μπορούμε να αποφανθούμε πως οι κάτοικοι της νέας πολιτικής αυτής οντότητας ήταν δίγλωσσοι. Παρόλο που απ' το 1898 και μετά κυρίαρχη γλώσσα είναι η Ελληνική, οι κάτοικοι, Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι, χειρίζονται στις διάφορες επικοινωνιακές τους καταστάσεις και τους δύο γλωσσικούς κώδικες. Τη θέση αυτή ενισχύει και η εργασία της Σταθάκου Κ. (2000), σύμφωνα με την οποία και σήμερα οι Τουρκοκρήτες που ζουν στο εσωτερικό της Τουρκίας είναι δίγλωσσοι, με την έννοια ότι ο γλωσσικός τους κώδικας φέρει ακόμα έντονα στοιχεία της Κρητικής διαλέκτου. Η Ελληνική Γλώσσα αναγνωρίστηκε ως επίσημη γλώσσα της νέας Πολιτείας το 1899 (άρθρο 5 του Συντάγματος). Και ενώ δεν αναγνωριζόταν ως επίσημη η Τουρκική Γλώσσα, αυτή είχε ήδη ένα νομικό status. Μην ξεχνάμε πως απ' το 1669 που η Κρήτη υποτάχτηκε στους Τούρκους ως και το 1898, ημερομηνία γέννησης της αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας, επίσημη γλώσσα ήταν η Τουρκική.

Σε επίπεδο κοινωνικών και κρατικών θεσμών, κυρίαρχη Γλώσσα ήταν η Ελληνική. Η μελέτη του αρχειακού μας υλικού, θα αποκαλύψει τους εκπαιδευτικούς στόχους των Μουσουλμανικών Σχολείων και τα μέσα επίτευξης των παραπάνω στόχων, επιτρέποντάς μας να συμπεράνουμε κατά πόσο την κοινωνία της Κρητικής Πολιτείας, χαρακτήριζε και «κοινωνική διγλωσσία» (βλ.κεφ.4.3.,σ.28-33).

Πρέπει να τονιστεί σ' αυτό το σημείο, ότι η ίδρυση ιδιωτικών Μουσουλμανικών Σχολείων βρίσκεται σε πλήρη αντιστοιχία τόσο με το περιεχόμενο του κεφαλαίου ΙΘ': «Περί Ιδιωτικής διδασκαλίας», του Νόμου 82 (Επίσ. Εφημ. Α', αριθ. 86, 2-10-1899, άρθρα 192-206) (βλ.κεφ.6.2.,σ.58-61) όσο και με το κεφάλαιο Η': «Περί σχολείων ετεροθρήσκων», του Νόμου 391 (Επίσ. Εφημ. Β', αριθ. 50, 1-8-1901, τεύχ. Α'), (βλ.κεφ.6.2.,σ.58-61).

Πράγματι, περιφρουρεί τις θρησκευτικές και γλωσσικές ιδιαιτερότητες των Μουσουλμάνων, χωρίς όμως και να τους περιθωριοποιεί από το υπόλοιπο εκπαιδευτικό σώμα.

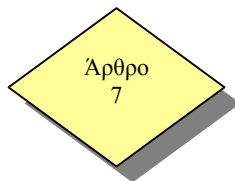
Η ποσότητα και η ποιότητα των Νόμων και Διατάξεων που συγκροτούν το ιδεολογικό υπόβαθρο των Μουσουλμανικών Σχολείων, αποκαλύπτουν το έντονο ενδιαφέρον που επέδειξε η νεοσύστατη Πολιτεία για την πολιτισμική συμβίωση των δύο μεγαλύτερων πληθυσμιακά εθνοτικών ομάδων που ζούσαν στους κόλπους της. Μια συμβίωση που δεν μπορούσε παρά να περάσει και από το δρόμο της εκπαίδευσης.

6.4. Αντιστοιχία του Συντάγματος και των επίσημων νομικών κειμένων που ρυθμίζουν την εκπαίδευση των Μουσουλμάνων

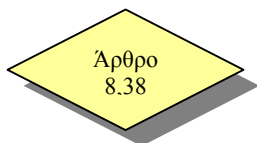
Το περιεχόμενο των εκπαιδευτικών ρυθμίσεων που αφορούν στην εκπαίδευση των Μουσουλμάνων («Περί Μουσουλμανικών σχολείων», Νόμος 82/2-10-1899, «Περί σχολείων ετεροθρήσκων», Νόμος 391/1-8-1901), συνάδουν με το δημοκρατικό πνεύμα των άρθρων 7, 8, 10, 11, 21, 38, 51 του Συντάγματος που διακηρύττουν την ισονομία, την αξιοκρατία και το σεβασμό στη διαφορά του θρησκευματος. Η αντιστοιχία αυτή περιγράφεται αναλυτικά στον πίνακα που ακολουθεί:

Πίνακας 6.6.: Αντιστοιχία δημοκρατικού πνεύματος του Συντάγματος-επίσημων εκπαιδευτικών προθέσεων σχετικά με την εκπαίδευση των ετεροθρήσκων

ΤΟ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Οι Κρήτες παντός θρησκεύματος είναι ίσοι ενώπιον του νόμου και απολαύσους των αυτών δικαιωμάτων.

Τα δημόσια αξιώματα είναι προσιτά εις πάντας τους Κρήτας ανεξαρτήτως θρησκεύματος, κατά λόγον της ικανότητας και χρηστότητας αυτών. Εις τα δημόσια αξιώματα είναι δεκτοί μόνο οι ιθαγενείς... Δια να εκλεχθή τις ή διορισθή πρέπει να είναι Κρής την ιθαγένεια.

ΟΙ ΕΠΙΣΗΜΕΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΘΕΣΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΕΤΕΡΟΘΡΗΣΚΩΝ

- Τα σχολεία ετεροθρήσκων «υπόκεινται» εις τους τα σχολεία της Κρητικής Πολιτείας διέποντας νόμους.
- Η φοίτηση σ' αυτά είναι υποχρεωτική.
- Όπου δεν υπάρχουν ιδιωτικά Μουσουλμανικά Σχολεία, τα Μουσουλμανόπαιδα υποχρεούνται να φοιτούν στα υπάρχοντα Δημοτικά Σχολεία απαλλάσσονται όμως του μαθήματος των θρησκευτικών.
- Στη σχολική εφορία συμμετέχουν και οι Μουσουλμάνοι (μορφωμένοι) που προτείνονται από τη Δημογεροντία.

Εξασφαλίζεται εκπαιδευτική κινητικότητα (που διασφαλίζει την επαγγελματική και κοινωνική ανάλιξη) με:

- Την εγγραφή των απολυόμενων των Δημοτικών Σχολείων στο Γυμνάσιο ή Προγυμνάσιο (αφού περάσουν τις εξετάσεις).
- Την δυνατότητα ίδρυσης ιδιωτικών Μουσουλμανικών Σχολείων «και εν κόμαις», αρκεί να υπάρχουν 20 τουλάχιστον μαθητές.
- Την προσθήκη Μουσουλμάνου καθηγητή στο Γυμνάσιο, αν εγγραφούν σ' αυτό τουλάχιστον 30 Μουσουλμάνοι «εν συνόλω».
- Την προσθήκη πέμπτης και έκτης τάξης στο Δημοτικά Σχολεία των Μουσουλμάνων «προς τελειότεραν διδασκαλίαν των θρησκευτικών και της Τουρκικής και προς τελειότεραν παρασκευήν εν τοις μαθήμασι του Δημοτικού Σχολείου προς κατάταξιν των μαθητών εις σχολεία της μέσης εκπαιδεύσεως».

Και Μουσουλμάνος μπορεί να καταλάβει θέση του κρατικού μηχανισμού αρκεί να έχει τις ικανότητες που εξασφαλίζονται με την δυνατότητα για εκπαιδευτική κινητικότητα.

Άρθρο
11

Η εξωτερική λατρεία πάντων των ανεγνωρισμένων θρησκευμάτων είναι ελεύθερα και προστατεύεται υπό της Πολιτείας.

Τα Μουσουλμανικά Σχολεία «ακολουθούν» το εορτολόγιο που επιβάλλει η θρησκεία τους.

«Οι Μουσουλμάνοι διδάσκαλοι, οι διδάσκοντες εν ελληνικούς εκπαιδευτηρίους, ως και οι Μουσουλμάνοι παίδες οι εν τούτοις διδασκόμενοι, αργούσι καθ' ας ημέρας αργούσι τα Μουσουλμανικά Σχολεία».

Άρθρο
10.51

Έκαστος είναι ελεύθερος να πρεσβεύει οιονδήποτε θρήσκευμα προτιμά. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται... Η διαφορά του θρησκεύματος ουδόλως επηρεάζει την κτήσιν ή απώλειαν ή την άσκησιν οιονδήποτε προσωπικού ή εμπραγμάτου δικαιώματος, ουδ' απαλλάτει νομίμου υποχρέωσης, Πριν αναλάβωσι τα καθήκοντά των, οι βουλευταί ομνύουσιν εν τω Βουλευτηρίου και εν δημοσία συνεδρίασιν κατά το εθισμόν δι' έκαστον θρήσκευμα τύπον.

● Η Κρητική Πολιτεία σέβεται την «θρησκευτική ετερότητα», αναγνωρίζοντας στα Μουσουλμανόπαιδα το δικαίωμα να διδάσκονται τη θρησκεία τους από Μουσουλμάνο δάσκαλο, ο διορισμός του οποίου γίνεται με γνωμοδότηση του Ιεροδίκη.

● Οι νομαρχιακοί επιθεωρητές μπορούν να επισκέπτονται και τα Μουσουλμανικά Σχολεία κατά τη διάρκεια των παραδόσεων συνοδευόμενοι από τον Ιεροδίκη ή άλλο Μουσουλμάνο (καθ' υπόδειξιν του Ιεροδίκη).

Άρθρο
21

Η εκπαίδευσις είνε ελεύθερα, αρκεί να ασκείται υπό προσώπων κεκτημένων την υπό του νόμου οριζομένην ικανότητα και χρησιμότητα, υπό την επίβλεψιν δε της αρμόδιας αρχής, όσον αφορά τα χρηστά ήθη την δημόσιαν τάξιν και το σέβας προς τους νόμους της Πολιτείας...

● Ιδρύοντας Μουσουλμανικά Σχολεία για την εκπαίδευση ετεροθρήσκων μαθητών.

● Η γλωσσική και θρησκευτική εκπαίδευση των Μουσουλμανοπαίδων ασκείται από αντίστοιχους δασκάλους.

● Ο αρμόδιος Ιεροδίκης έχει λόγο στην επιλογή Μουσουλμάνων δασκάλων αλλά και στην αξιολόγηση του διδακτικού έργου επισκέπτεται τα Μουσουλμανικά Σχολεία, συνοδευοντας τον νομαρχιακό επιθεωρητή.

● Και οι Μουσουλμάνοι δάσκαλοι υποχρεούνται να εξεταστούν (προφορικά και γραπτά) από εξεταστική επιτροπή για να κατοχυρώσουν την διδακτική τους επάρκεια.

7. Διαπιστώσεις

Κατά την περίοδο 1898-1913, το νέο πολιτικό status του νησιού (περίοδος Αυτονομίας), ανέτρεψε τους μέχρι τότε κοινωνικούς σχηματισμούς αλλά και την οικονομική ζωή του τόπου. Οι Χριστιανοί, που απ' το 1669 βίωναν τις αυθαιρεσίες των κατακτητών αποτελούσαν πια την κυρίαρχη κοινωνική ομάδα και καλούνταν να συμβιώσουν -όχι πάντα ειρηνικά- με τους Τουρκοκρήτες Μουσουλμάνους, πληθυσμό που δημιουργήθηκε με τους εξισλαμισμούς κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας (βλ.κεφ.3.1.,σ.15).

Η εσωτερική μετανάστευση πολλών Μουσουλμάνων, μετέβαλε τη σύνθεση του πληθυσμού αλλά και τις επαγγελματικές ασχολίες των κατοίκων (Δετοράκης,1990,σ.458-459) καθώς το Χριστιανικό στοιχείο στο νησί, ισχυροποιήθηκε χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι κατ' ανάγκη υπερετερούσε πάντα και αριθμητικά σε όλες τις περιοχές, π.χ. στην απογραφή του 1900 στην περιοχή του Ρεθύμνου, καταγράφηκαν 5.409 Τούρκοι και 2.845 Χριστιανοί (Κασσωτάκης,1992,σ.48).

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η επίσημη Πολιτεία καλούνταν να οργανώσει το εκπαιδευτικό της σύστημα. Αυτή, λαμβάνοντας υπ' όψιν, τη διαφορά στο θρήσκευμα και τη διγλωσσία που χαρακτήριζε το νησί -καθώς ομιλούνταν και η Ελληνική, ως επίσημη πια γλώσσα της Πολιτείας (Σύνταγμα 1899, άρθρο 5) αλλά και η Τουρκική, που διατηρούσε ακόμη το νομικό της status- δόμησε ένα εκπαιδευτικό σύστημα βασισμένο στην ετερότητα των πολιτών της.

Το πλήθος και το περιεχόμενο των σχετικών Νόμων και Διαταγμάτων, αποκαλύπτουν το έντονο ενδιαφέρον που επέδειξε η Κρητική Πολιτεία για την πολιτισμική επιβίωση της δεύτερης σε πληθυσμό εθνοτικής ομάδας που ζούσε στους κόλπους της.

Ακολουθώντας τις επιταγές του δημοκρατικού πνεύματος του Συντάγματός της (1899) -που με τα άρθρα 7, 8, 10, 11, 51, 92 εξασφάλιζε ισονομία, αξιοκρατία, ανεξιθρησκεία (βλ.κεφ.6.4.,σ.69-71)- θωράκισε νομικά την εκπαίδευσή τους: (Νόμος 82/2-10-1899, κεφ.Κ': «Περί Μουσουλμανικών Σχολείων, άρθρα 223-229), (Χουρδάκης,2002,σ.366-368), Νόμος 391/1-8-1901, κεφ.Η': «Περί σχολείων ετεροθρήσκων», (Χουρδάκης,2002,σ.400-402), Νόμος 82 κεφ.ΙΘ': «Περί Ιδιωτικής διδασκαλίας» (Χουρδάκης,2002,σ.365-366).

Συγκεκριμένα (βλ.κεφ.5.3.,σ.37-56):

Α': Γενικότερα, στον εκπαιδευτικό τομέα:

- Δόθηκε έμφαση στην υποχρεωτική φοίτηση (Νόμος 42/10-7-1899, Επίσ. Εφημ. Α', αριθ.58 και Νόμος 82/2-10-1899, Επίσ. Εφημ. Α', αριθ.86).
- Ορίστηκε με κάθε λεπτομέρεια ο τρόπος οργάνωσης και λειτουργίας των σχολείων καθώς και τα διδακτέα μαθήματα (Νόμος 82/2-10-1899, Επίσ. Εφημ. Α', αριθ. 86).
- Ρυθμίστηκαν τα Αναλυτικά και Ωρολόγια Προγράμματα των σχολείων (Νόμος 42/10-7-1899, Επίσ. Εφημ. Α', αρ.58 και Νόμος 485/2-9-1905, Επίσ. Εφημ. Α', αριθ.58).
- Δόθηκαν οικονομικά κίνητρα -ελλείπει δασκάλων- ώστε οι μαθητές να συνεχίσουν τη φοίτησή τους σε Παιδαγωγικά Τμήματα (Νόμος 82/2-10-1899, Επίσ. Εφημ. Α', αριθ. 86, (άρθρο 161).
- Ιδρύθηκαν Διδασκαλεία (Νόμος 391/1-8-1901, αριθ. 50, Κεφ. Ι', άρθρα 117-127).
- Επιβλήθηκε η μονιμότητα των δασκάλων (Νόμος 42/10-7-1899, Επίσ. Εφημ. Α', αριθ.58).
- Οργανώθηκε μια ανθρωπιστική Παιδεία (Νόμος 391/1-8-1901,αριθ.50).

- Καθορίστηκαν με ακρίβεια τα προσόντα, οι μισθοί και τα δικαιώματα των εκπαιδευτικών (Νόμος 82/2-10-1899, Επίσ. Εφημ. Α΄, αριθ. 86).
- Θεσπίστηκε το δικαίωμα των εκπαιδευτικών λειτουργών να οργανώνονται σε Σύλλογο και διευκρινίστηκε ο τρόπος οργάνωσης και λειτουργίας αυτών των συλλόγων (Νόμος 82/2-10-1899, Επίσ. Εφημ. Α΄, αρ. 86).
- Έγινε προσπάθεια σύνδεσης σχολείου-παραγωγής (Νόμος 391/1-8-1901, αριθ. 50).
- Εισήχθησαν -στο σχολείο- καινοτόμα γνωστικά αντικείμενα (Νόμος 391/1-8-1901, αριθ. 50).
- Οργανώθηκε η εκπαίδευση των γυναικών και των ιερέων (Νόμος 391, 1-8-1901, αριθ. 50).
- Οργανώθηκε και η νυχτερινή εκπαίδευση (Νόμος 391/1-8-1901, αριθ. 50).

Ως μειονέκτημα της εκπαιδευτικής πολιτικής μπορούν να αναφερθούν:

- Οι συχνές μεταθέσεις εκπαιδευτικών.
- Η ανεπάρκεια της παρεχόμενης εκπαίδευσης.
- Η έλλειψη Σχολικών Περιφερειών.
- Η εμπλοκή της πολιτικής στην εκπαίδευση.
- Η μεγάλη διαρροή των μαθητών.
- Το γεγονός ότι η Πολιτεία μιμήθηκε πολλές φορές ξένες πρακτικές, δεν μπόρεσε να περιορίσει τον κλασικισμό της και να απαλλαγεί από τον ταξικό προσανατολισμό της.

Β΄: Ειδικότερα σε ό,τι αφορά στην εκπαίδευση των Μουσουλμανοπαίδων: (βλ.κεφ.6.2.,σ.58-61):

- Επετράπη η ίδρυση ιδιωτικών Μουσουλμανικών Δημοτικών Σχολείων και Παρθεναγωγείων με πέντε (5) τάξεις (Νόμος 82/2-10-1899, Επίσ. Εφημ. Α΄, αριθ. 86, ΚΕΦ.: Κ΄).
- Ορίστηκε ένας ελάχιστος αριθμός μαθητών ως όριο για την ίδρυσή τους: 30 βάσει του Νόμου 82/2-10-1899 (Επίσ. Εφημ. Α΄, αριθ. 86) και αργότερα 20, βάσει του Νόμου 391/1-8-1901, αριθ. 50.
- Δόθηκε η δυνατότητα σε Μουσουλμάνους που δε μπορούσαν να φοιτήσουν στο σχολείο να διδαχθούν κατ' οίκον και διασφαλίστηκε η ποιότητα αυτής της μορφής εκπαίδευσης (Νόμος 82/2-10-1899, Επίσ. Εφημ. Α΄, αριθ. 86, ΚΕΦ.: ΙΘ΄).
- Ανατέθηκε η Δ/ση των Σχολείων αυτών σε μορφωμένους Μουσουλμάνους κατόχους απολυτηρίου Ρουστιγιέ ή idadije.
- Πιστοποιούνταν τα προσόντα των Μουσουλμάνων εκπαιδευτικών με εξετάσεις που ορίζονταν με Ηγεμονικό Διάταγμα. Δίνονταν στους μαθητές κίνητρα με σκοπό την καταστολή της διαρροής των Μουσουλμάνων μαθητών απ' την εκπαίδευση.
- Η αποτελεσματικότητα των σχολείων αυτών, ελέγχονταν από το Νομαρχιακό Επιθεωρητή που τα επισκέπτονταν με συνοδεία Μουσουλμάνου Θρησκευτικού Εκπροσώπου.
- Ορίζονταν με σαφήνεια οι θρησκευτικές αργίες των Μουσουλμανικών Σχολείων.

Παράλληλα, η νεοσύστατη Πολιτεία, φρόντισε και για την αποκατάσταση της αγροτική περιουσίας των Μουσουλμάνων (Νόμος «Περί Παλινοστούντων Μουσουλμάνων») (Κουτσοουρέλακης,1902,σ.638-646).

Πρόθεση της Πολιτείας δεν ήταν να τους περιθωριοποιήσει αλλά μέσα απ' την οργάνωση της εκπαίδευσής τους αλλά και μέσα απ' τις δυνατότητες που τους έδινε για αυτοοργάνωση (Νόμος 145/29-3-1900, 29-3-1900, Διάταγμα: «Περί ειδικού νόμου της Μουσουλμανικής Κοινότητας», άρθρα 1-8), προσπάθησε να τους εντάξει στη νέα πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα της Κρήτης. Το νησί, που έκανε τα πρώτα του βήματα (Αυτονομία) προς την τελική απελευθέρωση (ένωση), αντιμετώπισε τους Μουσουλμάνους ως ισότιμα μέλη του που μαζί με τους Χριστιανούς όφειλαν να συμβαδίσουν στο δρόμο της προόδου. Οργάνωσε ένα εκπαιδευτικό σύστημα όχι ομοιόμορφο, αλλά δομημένο πάνω στις θρησκευτικές και γλωσσικές ιδιαιτερότητες κάθε εθνοτικής ομάδας. Έτσι, στα Μουσουλμανικά Σχολεία, ενώ τα γνωστικά μαθήματα που όριζε το άρθρο 21 (Νόμος 82, Επίσ. Εφημ. Α', αριθ. 86, 2-10-1899) διδάσκονταν από Χριστιανούς δασκάλους, για τη διδασκαλία της Τουρκικής γλώσσας και του Κορανίου διορίζονταν Μουσουλμάνοι εκπαιδευτικοί (βλ.κεφ.6.3.,σ.61-68), για την επιλογή των οποίων είχε λόγο και η Μουσουλμανική κοινότητα.

Σε ό,τι αφορά στη γλώσσα διδασκαλίας, ερμηνεύοντας το άρθρο 215 του κεφ. Κ': «Περί Μουσουλμανικών Σχολείων» του Νόμου 82 (Επίσ. Εφημ. Α', αριθ. 86, 2-10-1899), καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως η Τουρκική Γλώσσα λειτουργούσε ως μέσο στη διδασκαλία του Κορανίου, της Τουρκικής Γλώσσας και καλλιγραφίας ενώ η Ελληνική για τη διδασκαλία των υπόλοιπων μαθημάτων (βλ.άρθρο 212 του ίδιου Νόμου) που διδάσκονταν από Χριστιανούς. Ο σεβασμός της ετερότητας, που υπαγορευόταν απ' το Σύνταγμα, εκφράστηκε στην εκπαιδευτική πράξη με τη διδασκαλία της Τουρκικής Γλώσσας και θρησκείας. Ειδικά, στην Α' Τάξη το σύνολο σχεδόν του διδακτικού χρόνου αφιερωνόταν σ' αυτό (βλ.κεφ.8.2.5.,σ.97-99). Αν όμως στα μειονοτικά σχολεία του νησιού διδάσκονταν μόνο η Τουρκική -ως μέσο και ως αντικείμενο διδασκαλίας- τότε τα σχολεία αυτά θα λειτουργούσαν απομονωτικά καθώς οι μαθητές τους δε θα είχαν την δυνατότητα να ενταχθούν σε ανώτερες εκπαιδευτικές βαθμίδες και κατ' επέκταση στην κοινωνία της νέας Πολιτείας. Κάτι τέτοιο όμως δεν καταγράφηκε ούτε ως εκπαιδευτική πρόθεση, σε κανένα από τα σχετικά για την εκπαίδευση των Μουσουλμάνων νομοθετικά κείμενα που μελετήσαμε. Άλλωστε, το άρθρο 5 του Συντάγματος του 1899, όριζε ρητά ως επίσημη γλώσσα της Αυτόνομης Πολιτείας την Ελληνική, η εκμάθηση της οποίας, πέρα απ' το ότι επιβάλλονταν από τις επιταγές του Συντάγματος, αποτελούσε προϋπόθεση για τη φοίτηση τους (Διάταγμα 117/28-1-1900) -αν βέβαια το επιθυμούσαν- στην επόμενη εκπαιδευτική βαθμίδα (Γυμνάσιο). Το ελάχιστο όριο των 30 Μουσουλμάνων μαθητών κατά την εγγραφή στο Γυμνάσιο που εξασφάλιζε την συνέχεια στη διδασκαλία της Τουρκικής, αποτελούσε ταυτόχρονα κι ένα ισχυρό κίνητρο για να «μεταπηδήσουν» στην επόμενη εκπαιδευτική βαθμίδα (Γυμνάσιο). Για να μπορούν όμως οι μαθητές αυτοί να ενταχθούν στο κανονικό πρόγραμμα του Γυμνασίου δε θα έπρεπε να είναι σε θέση να ανταποκριθούν γλωσσικά σ' αυτό; Το ίδιο αποτέλεσμα (εγγραφή στο Γυμνάσιο), εξασφαλιζόταν και από διαφορετική οδό: με την ευκαιρία που δινόταν στους μαθητές που δεν μπορούσαν να φοιτήσουν στα Μουσουλμανικά Σχολεία, να παρακολουθήσουν ιδιαίτερα μαθήματα από δασκάλους εγκεκριμένους από την Πολιτεία.

Οι Μουσουλμάνοι μαθητές, ακόμα κι αν «έμπαιναν» στο σχολείο μονόγλωσσοι (στην Ελληνική ή την Τουρκική), «έβγαιναν» δίγλωσσοι («ατομική διγλωσσία») κι ενώ μάθαιναν την Τουρκική, διδάσκονταν και στα Ελληνικά (η Ελληνική ως μέσο), γεγονός που στοιχειοθετεί και «κοινωνική διγλωσσία». Τα παραπάνω μας επιτρέπουν να εικάσουμε πως στόχος της Πολιτείας, δεν ήταν η δημιουργία (μέσω της διγλωσσίας που καλλιεργούσε το σχολείο) μιας νέας μονόγλωσσίας, στην κυρίαρχη αυτή τη φορά γλώσσα (Ελληνική) αλλά η διατήρηση των πολιτισμικών χαρακτηριστικών αυτών των μαθητών.

Επιπλέον, το Σύνταγμα δεν θεωρούσε τη χρήση του Τουρκικού γλωσσικού κώδικα και τη διαφορά στο θρήσκευμα, απαγορευτικές για την κατάληψη οποιουδήποτε δημόσιου αξιώματος (βλ. κεφ.6.4.,σ.69-71) και απόδειξη γι' αυτό αποτελεί η δυνατότητα ίδρυσης και λειτουργίας Μουσουλμανικών Σχολείων στους κόλπους της νέας Πολιτείας.

Η ανάλυση και η επεξεργασία του πρωτογενούς (αρχαιακού) υλικού -που ακολουθεί- (κεφ.8,9,σ.76-129) θα αναδείξει αν και σε ποιο βαθμό οι παραπάνω εκπαιδευτικές προθέσεις που καταγράφονται στα νομικά κείμενα της εποχής (Σύνταγμα, εκπαιδευτικοί νόμοι), μετατράπηκαν και μετασχηματίστηκαν σε εκπαιδευτική πράξη από τα εκπαιδευτικά μέσα και τις εσωτερικές λειτουργίες του σχολείου.

8. Η μελέτη του αρχειακού υλικού ως προς την εκπαιδευτική πράξη

8.1. Η καταγραφή των δεδομένων

Για να συγκεντρώσουμε το πρωτογενές μας υλικό, επισκεφθήκαμε πολλές φορές το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης. Εκεί μελετήσαμε όλο το διασωζόμενο σχετικά με την Κρητική Πολιτεία αρχειακό υλικό.

Παραθέτουμε αυτούς τους φακέλους (Φ), με τους τίτλους τους, έτσι όπως αυτοί έχουν δοθεί από τους υπαλλήλους του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης, οι οποίοι ταξινόμησαν και αρχειοθέτησαν το υλικό αυτό που περιέχει στοιχεία συναφή με το θέμα μας.

- ❖ **Φ.1.** (1899) Έγγραφα διάφορα
- ❖ **Φ.2.Α.** (1899-1900) Εκθέσεις διδασκάλων Ηρακλείου
Εκθέσεις Επιθεωρητών
Προγράμματα Παρθεναγωγείων Χανίων
Βιβλία προς κρίσιν
- ❖ **Φ.2.Β.** (1900) Έγγραφα διάφορα
- ❖ **Φ.3.** (1903-1905) Πρακτικά ορκωμοσίας
(1902-1905) Εξετάσεις διδασκάλων
(1901-1906)
- ❖ **Φ.4.** (1901-1905) Έγγραφα διάφορα
- ❖ **Φ.5.** (1906-1908) Αιτήσεις διδασκάλων
Πιστοποιητικά σπουδών
- ❖ **Φ.6.** (1910) Εκθέσεις διευθυντών
- ❖ **Φ.7.** (1910) Έγγραφα διάφορα
- ❖ **Φ.8.** (1914) Δελτία διδασκάλων 5/ετούς υπηρεσίας
Διάφορα έγγραφα
- ❖ **Φ.9.** (1911) Δελτία για Μητρώα Εκπαιδευτικών Λειτουργών
- ❖ **Φ.10.** (1911) Διδασκαλικά εξετάσεις
Εκδοθέντα Διπλώματα
- ❖ **Φ.11.** (1911) Γραπτά διδασκαλικών εξετάσεων του νομού
Χανίων
- ❖ **Φ.12.** (1906-1908) Έγγραφα διάφορα
- ❖ **Φ.13.** (1911) Γραπτά διδασκαλικών εξετάσεων του νομού
Ρεθύμνης

❖ Φ.14.	(1911)	Γραπτά διδασκαλικών εξετάσεων του νομού Ηρακλείου
❖ Φ.15.	(1911)	Σχολικά Περιφέρειαι
❖ Φ.16.	(1911)	Περί προγράμματος Μέσης Εκπαιδευσεως
❖ Φ.17.	(1911)	Εκθέσεις περί των διαστάσεων των Δημοτικών Σχολείων
❖ Φ.18.		Πιστοποιητικά
❖ Φ.19.		(Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1911) Διάφορα έγγραφα
❖ Φ.20.	(1911)	Διδασκαλικά εξετάσεις

Μελετώντας όλους τους φακέλους, απομονώσαμε τα έγγραφα εκείνα που αφορούν στο υπό έρευνα θέμα μας. Αυτά, αναδεικνύουν το αυστηρό πλαίσιο μέσα στο οποίο η Κρητική Πολιτεία οργάνωσε την εκπαίδευση των Μουσουλμανοπαίδων.

Ταυτόχρονα, αποκαλύπτουν με πολλές λεπτομέρειες πώς οι επίσημες εκπαιδευτικές προθέσεις έτσι όπως αυτές καταγράφονται στα αντίστοιχα Νομικά κείμενα της εποχής, μετουσιώθηκαν σε εκπαιδευτική πράξη.

Σε μια πρώτη φάση ταξινομήσαμε το υλικό. Στη συνέχεια το μελετήσαμε, αντιπαραθέτοντάς το με τα επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα που θέσαμε στο θεωρητικό μέρος αυτής της μελέτης (βλ.κεφ.2.2.,σ.10). Μετά το πέρας αυτής της εργασίας προέκυψαν οι παρακάτω κατηγορίες (ταξινόμησης του ερευνητικού υλικού):

1. Αναγκαιότητα ίδρυσης Μουσουλμανικών Σχολείων.
2. Υλικοτεχνική υποδομή-Λειτουργικά προβλήματα.
3. Μαθητικό δυναμικό.
4. Σχολικά εγχειρίδια.
5. Ωρολόγιο Πρόγραμμα.
6. Προφίλ εκπαιδευτικού προσωπικού.
7. Μουσουλμανικά Σχολεία-Επίσημες θρησκευτικές γιορτές των Μουσουλμάνων.
8. Διεύθυνση Σχολείων και Μουσουλμανική Δημογεροντία.
9. Διεύθυνση Μουσουλμανικών Σχολείων.

Όπως ήδη διαπιστώσαμε (βλ.κεφ.6.4.,σ.69-71), υπάρχει αντιστοιχία μεταξύ του δημοκρατικού πνεύματος του Συντάγματος της Κρητικής Πολιτείας και των επίσημων εκπαιδευτικών προθέσεων σχετικά με την εκπαίδευση των ετεροθρήσκων, έτσι όπως αυτές διατυπώθηκαν στους αντίστοιχους εκπαιδευτικούς νόμους.

Απέμεινε λοιπόν να δούμε πώς αυτοί μεταφράστηκαν σε επίσημη εκπαιδευτική πράξη:

Η μελέτη των επίσημων Αρχείων του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης, κάνει φανερό πως η ίδρυση Μουσουλμανικών Σχολείων, ήρθε να καλύψει ένα εκπαιδευτικό κενό που αναδύθηκε μέσα από τις συγκεκριμένες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές ανάγκες της υπό μελέτη περιόδου. Αυτό προκύπτει από:

- *Τις αιτήσεις για την ίδρυση αυτού του τύπου σχολείων.*
- *Τη σύνθεση του πληθυσμού («πολυπολιτισμική» κοινωνία).*
- *Το δημοκρατικό πνεύμα της νέας αυτής Πολιτείας (που εκφράστηκε στο Σύνταγμά της).*
- *Τον αγώνα της Κρητικής Πολιτείας για οικονομική ευημερία (που είναι άμεσα συνυφασμένη με την εκπαίδευση των πολιτών).*

Όσο για τον ιδεολογικό προσανατολισμό των Μουσουλμανικών Σχολείων, δεν μπορεί παρά να χαρακτηριστεί δημοκρατικός. Το αδιαμφισβήτητο αυτό γεγονός πιστοποιείται από:

- *Τη στοχοθεσία τους (υποχρεωτική εκπαίδευση των Μουσουλμανοπαίδων).*
- *Το ρόλο που είχε σ' αυτά η Μουσουλμανική Δημογεροντία (ρόλος συμβουλευτικός αλλά και παρεμβατικός).*
- *Τον τρόπο ελέγχου της αποτελεσματικότητάς τους (από τον Νομαρχιακό Επιθεωρητή της Εκπαίδευσης με συνοδεία Ιεροδίκη).*
- *Το περιεχόμενο των Αναλυτικών και Ωρολόγιων Προγραμμάτων (προσαρμοσμένα στις ιδιαιτερότητες της πολιτισμικής αυτής μειονότητας).*
- *Τη δυνατότητα που έδιναν για εκπαιδευτική κινητικότητα (Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι μαθητές ξεκινούσαν την εκπαιδευτική τους διαδρομή από διαφορετική οδό, με απώτερο όμως στόχο να διοχετευθούν τελικά σε δρόμο «κοινής κυκλοφορίας»).*
- *Το προφίλ του εκπαιδευτικού τους προσωπικού (δάσκαλοι με πιστοποιημένη εκπαιδευτική επάρκεια).*
- *Τον σεβασμό που έδειχναν στη θρησκευτική και γλωσσική ετερότητα των μαθητών τους (με την ανάθεση της διδασκαλίας των αντίστοιχων μαθημάτων σε εξειδικευμένο διδακτικό προσωπικό).*
- *Τον τρόπο χρηματοδότησής τους (ο Νόμος 391/1-8-1901, Επισ. Εφημ. Β', αριθ. 50, τεύχ. Α', όριζε με σαφήνεια πως οι οικονομικοί πόροι θα διασφαλιζόνταν κυρίως από την Πολιτεία αλλά και από εισφορές).*
- *Τη σαφή διάρθρωση της εξουσίας: βοηθητικό προσωπικό, δάσκαλοι, διευθυντής, Νομαρχιακός Επιθεωρητής, Γενικός Επιθεωρητής.*

Επιπλέον τα έγγραφα κάθε κατηγορίας (θέματος), χωρίστηκαν σε τρεις ακόμη υποκατηγορίες με κριτήριο:

- A. Την εκπαιδευτική περιφέρεια στην οποία συντάχθηκαν.
- B. Τη χρονολογία έκδοσής τους.
- Γ. Τη θεματική τους κατηγορία.

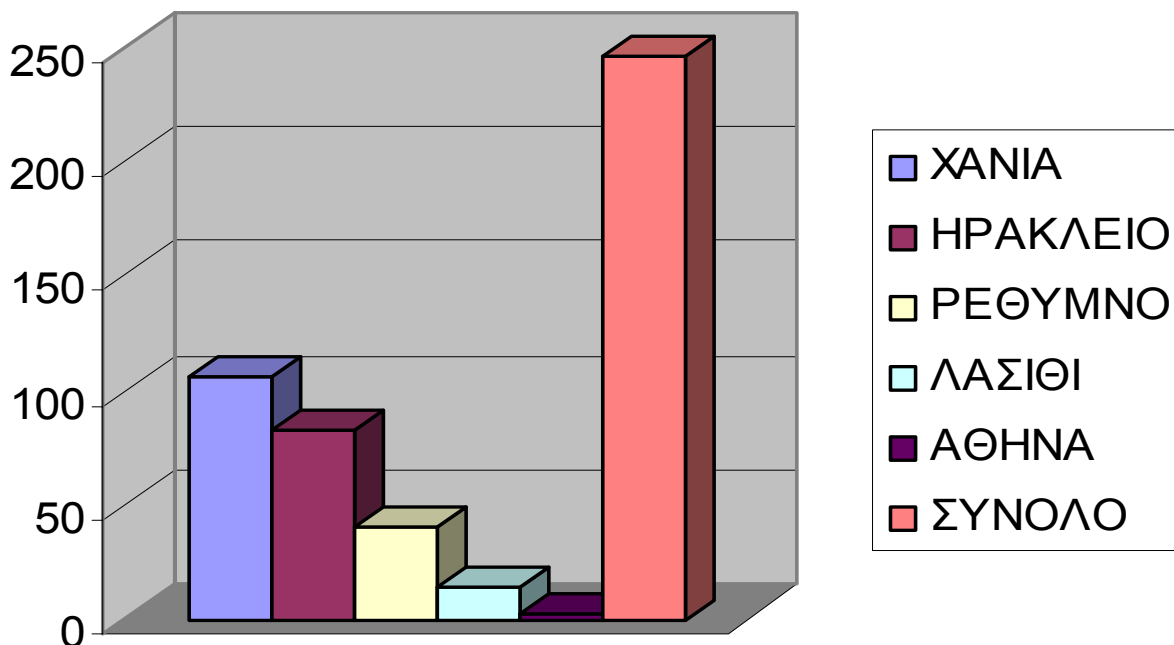
Τα αποτελέσματα της κατάταξης παρουσιάζονται αμέσως παρακάτω σε πίνακες αλλά και σε γραφικές παραστάσεις.

Κρίνεται απαραίτητο να διευκρινιστεί ότι πολλά από τα έγγραφα που μελετήσαμε περιέχουν περισσότερες από μία κατηγορίες (βλ.σ.77) Έτσι, συχνά το ίδιο έγγραφο κατατάσσεται στη στήλη «Εκπαιδευτική Περιφέρεια» (βλ.Πίνακα 8.7.,σ.79) ή «χρονολογία» (βλ.Πίνακα 8.8.,σ.80) ή «κατηγορία» (βλ.Πίνακα 8.9.,σ.82) περισσότερες από μια φορές. Κρίνεται απαραίτητο να διευκρινιστεί ότι τα έγγραφα που αναφέρονται στο μαθητικό δυναμικό και στα Σχολικά εγχειρίδια, δεν προσμετρήθηκαν στον Πίνακα 8.7. (βλ.σ.79), επειδή οι πληροφορίες τους αφορούν το σύνολο της Κρητικής Πολιτείας και όχι μια και μόνο Εκπαιδευτική Περιφέρεια.

Οι παραπάνω περιορισμοί κάνουν φανερό πως οι πίνακες και οι αντίστοιχες γραφικές παραστάσεις που ακολουθούν, παρουσιάζουν μόνο μια γενική εικόνα, φωτίζοντας ακόμα περισσότερο το υπό έρευνα θέμα.

Πίνακας 8.7.: Σύνολο Εγγράφων κατά Εκπαιδευτικές Περιφέρειες

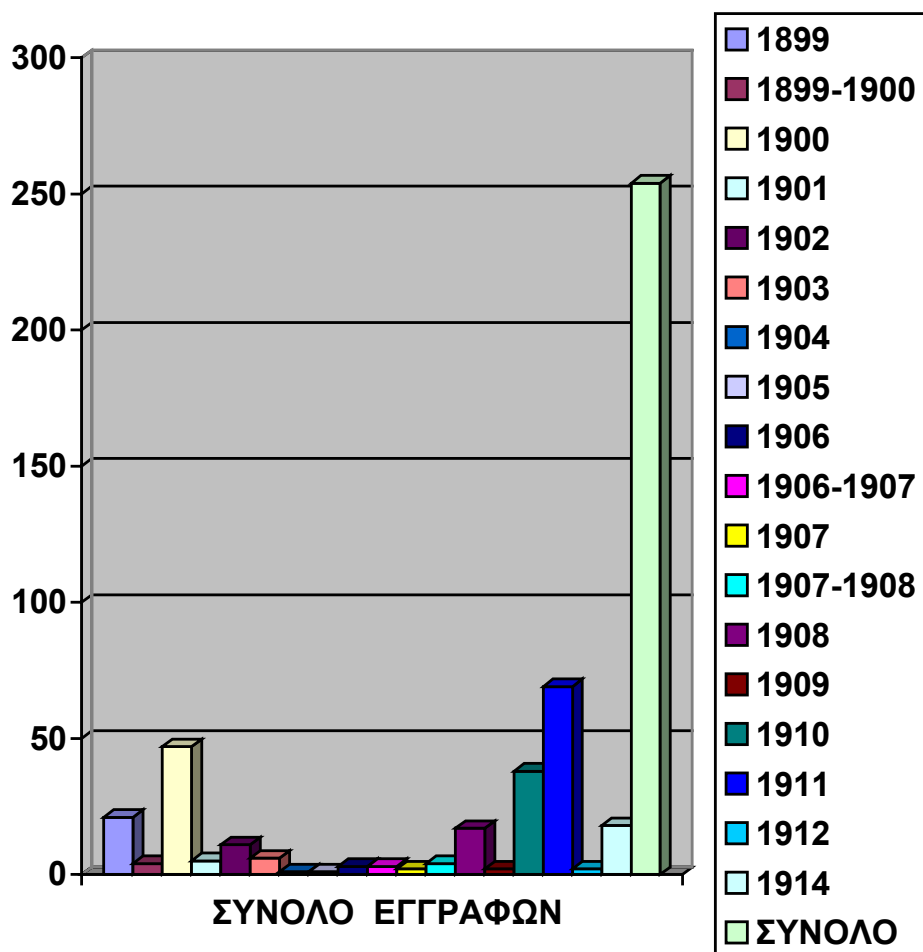
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΕΓΓΡΑΦΩΝ
Χανιά	106
Ηράκλειο	83
Ρέθυμνο	41
Λασιθι	14
Αθήνα	2
Σύνολο	246

Τη μεγαλύτερη κινητικότητα εκπαιδευτικών εγγράφων παρουσιάζει η Περιφέρεια των Χανίων, που ως πρωτεύουσα της Κρητικής Πολιτείας είναι λογικό να συγκεντρώνει τη μεγαλύτερη μερίδα του εκπαιδευτικού ενδιαφέροντος της νεοσύστατης Πολιτείας. Τα έγγραφα που συντάχθηκαν στην Αθήνα αναφέρονται στον παραπάνω πίνακα (8.7.) γιατί αφορούν άμεσα στο εκπαιδευτικό γίγνεσθαι του νησιού (βλ.κεφ.8.2.6.,σ.102-117).

Πίνακας 8.8.: Σύνολο εκπαιδευτικών Εγγράφων
κατά έτος

ΕΤΟΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΕΓΓΡΑΦΩΝ
1899	21
1899-1900	4
1900	47
1901	5
1902	11
1903	6
1904	1
1905	1
1906	3
1906-1907	3
1907	2
1907-1908	4
1908	17
1909	2
1910	38
1911	69
1912	2
1914	18
ΣΥΝΟΛΟ	254

Η πρώτη διαπίστωση που αφορά στα δεδομένα του παραπάνω πίνακα, είναι ο διπλασιασμός και πλέον, των εγγράφων του 1900 (47) σε σχέση με αυτά του 1899 (21).

Μέσα σε ένα χρόνο ζωής, η Κρητική Πολιτεία αύξησε κατακόρυφα το ενδιαφέρον της για την εκπαίδευση των Μουσουλμάνων. Πρόθεση των επίσημων εκπαιδευτικών φορέων του κράτους φαίνεται πως ήταν η άμεση εφαρμογή των επιταγών των αντίστοιχων εκπαιδευτικών Νόμων και Διατάξεων.

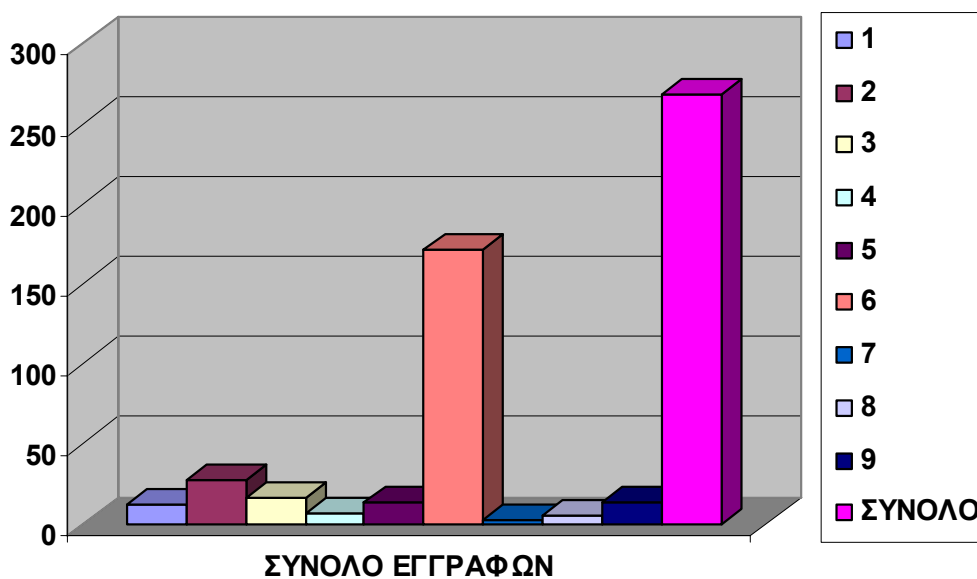
Απ' το 1901 ως και το 1909 παρατηρείται μια μείωση των αντίστοιχων εγγράφων ενώ το 1910 και το 1911 η αύξηση είναι εντυπωσιακή. Μπορούμε να εικάσουμε πως στο διάστημα που μεσολάβησε η νέα Πολιτεία «άφησε» το θεσμό να λειτουργήσει κάνοντας τις αναγκαίες παρεμβάσεις ενώ τη διετία 1910-1911 αυξάνονται θεαματικά και οι δαπάνες για την εκπαίδευση. Από 406.193 δρχ. το 1900, αυξήθηκαν σε 805.749 το 1910 (Δετοράκης, 1900, σ.461). Είναι η περίοδος που τα πολιτικά γεγονότα «τρέχουν» με γοργούς ρυθμούς. Μετά την επανάσταση στο Γουδί (1909), ο Βενιζέλος καλείται στην Αθήνα και οι ελπίδες της Κρήτης για λύση του Κρητικού Ζητήματος αναπτερώνονται.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα ευφορίας, η Αυτόνομη Πολιτεία φαίνεται πως άρχισε να επενδύει ακόμα περισσότερο στην εκπαίδευση των Μουσουλμανοπαίδων.

Αναρωτιόμαστε αν αυτή η επένδυση αποσκοπούσε μόνο στην πρόοδο και ευημερία του τόπου ή μήπως επρόκειτο για συγκεκριμένη εκπαιδευτική πολιτική που στόχο είχε -εν όψει της πολυπόθητης ένωσης με την Ελλάδα- τον έλεγχο της Μουσουλμανικής μειονότητας.

Πίνακας 8.9.: Σύνολο Εγγράφων κατά κατηγορία ταξινόμησης
(βλ. σ.77)

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ ΕΓΓΡΑΦΩΝ
(1) Αναγκαιότητα ίδρυσης Μουσουλμανικών Σχολείων	12
(2) Υλικοτεχνική υποδομή- Λειτουργικά προβλήματα	27
(3) Μαθητικό δυναμικό	17
(4) Σχολικά εγχειρίδια	6
(5) Ωρολόγιο Πρόγραμμα	13
(6) Προφίλ εκπαιδευτικού προσωπικού	172
(7) Μουσουλμανικά Σχολεία- Επίσημες θρησκευτικές γιορτές των Μουσουλμάνων	3
(8) Διεύθυνση Σχολείων και Μουσουλμανική Δημογεροντία	5
(9) Διεύθυνση Μουσουλμανικών Σχολείων	13
ΣΥΝΟΛΟ	268

Η κυριαρχία των Διοικητικών εγγράφων (172) που αφορούν στο προφίλ του εκπαιδευτικού προσωπικού, δείχνει την προσπάθεια που γινόταν από τους φορείς της Εκπαίδευσης για έλεγχο. Δεύτερα σε σειρά κατάταξης είναι όσα περιγράφουν την υλικοτεχνική υποδομή (κατάσταση και είδος κτιρίων) των Μουσουλμανικών Σχολείων και τα λειτουργικά τους προβλήματα (27) και ακολουθούν (17) αυτά που καταγράφουν επίσημα στοιχεία για το μαθητικό δυναμικό των Σχολείων αυτών.

Είναι φανερό πως το προσωπικό που στελεχώνει τα σχολεία και οι συνθήκες μέσα στις οποίες καλείται να εργαστεί, αξιολογούνται ως οι κυριότεροι παράμετροι της ποιότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης.

8.2. Η ανάλυση των δεδομένων

Ως βασική μονάδα ανάλυσης, επιλέγουμε το γενικό θέμα που αναπτύσσεται σε κάθε ένα από τα επίσημα εκπαιδευτικά έγγραφα που συλλέξαμε. Σε μελέτες που επικεντρώνονται στη διερεύνηση αξιών, στάσεων ή απόψεων που απεικονίζονται σε ένα κείμενο, αυτό που ενδιαφέρει είναι η βασική ιδέα που αναπτύσσεται, είτε σε ένα μέρος του είτε σε ολόκληρο το κείμενο (Κυριαζή,2001,σ.291).

Για να διασφαλιστεί δε η εγκυρότητα και η αξιοπιστία της ανάλυσής μας, δεν ορίσαμε τις κατηγορίες μας αυθαίρετα, αλλά μετά από πολλές διαδοχικές αναγνώσεις των πρωτογενών πηγών μας, αυτές «αναδύθηκαν» μέσα από τα ίδια τα κείμενα.

8.2.1. Αναγκαιότητα ίδρυσης Μουσουλμανικών Σχολείων

Από τις δώδεκα (12) σχετικές αιτήσεις που συγκεντρώσαμε, οχτώ (8) είναι του 1899 και τέσσερις (4) του 1900. Δύο (2) απ' αυτές υποβλήθηκαν στο νομό Αγίου Νικολάου, δύο (2) στην περιοχή του Ρεθύμνου, τρεις (3) στην περιοχή των Χανίων και πέντε (5) στην περιοχή του Ηρακλείου.

Παραλήπτης των εγγράφων είναι ο Γενικός Επιθεωρητής της Δημοσίας Εκπαιδύσεως ενώ αποστολείς ο Νομαρχιακός Επιθεωρητής του αντίστοιχου κάθε φορά νομού, ο Μουφτής της περιοχής ή ιδιώτες.

Περιέχουν: Σχέδια προγραμμάτων, Πιστοποιητικά σπουδών των ενδιαφερομένων και τους λόγους που «επιβάλλουν» την ίδρυση αυτού του τύπου σχολείων. Δύο είναι οι λόγοι που κυριαρχούν: Η κοινωνική αναγκαιότητα της εκπαίδευσης των Μουσουλμανοπαίδων «. . . *Εν τούτοις βλέπομεν καθ' εκάστην πλείστους Οθωμανόπαιδας αμφοτέρων των φύλων την κατάλληλον ηλικίαν της εις το σχολείον φοιτήσεως να διαίρχονται τας ώρας των εν μέσω του δρόμου παίζοντες ή ενοχλούντες τους διαβαίνοντας και να λαμβάνουν τιοιάτην ανατροφήν και έξεις ώστε να αποβή κατόπιν αδύνατος η διόρθωσις αυτών καθισταμένων κακών υποκειμένων δια την κοινωνίαν . . .*» (Φ.2.Β.) και η εκπαιδευτική αναγκαιότητα, που απορρέει από το πλήθος των Μουσουλμανοπαίδων μιας περιοχής: «. . . *ότι επειδή εν Σπιναλόγγα υπάρχουσι 40 περίπου οικογένειες μουσουλμανικαί, είναι ανάγκη να ιδρυθεί εκεί γραμματοδιδασκαλείον . . .*» (Φ.1).

Οι περισσότερες αιτήσεις είναι του 1899 και αυτό μαρτυρά την αγωνία των επίσημων φορέων της εκπαίδευσης αλλά και των εκπροσώπων της ίδιας της Μουσουλμανικής κοινότητας για την καταπολέμηση της απαιδευσίας της συγκεκριμένης μειονοτικής ομάδας.

8.2.2. Υλικοτεχνική υποδομή-Λειτουργικά προβλήματα

Από τις είκοσι επτά (27) εκθέσεις που αναφέρονται στην υλικοτεχνική υποδομή των Μουσουλμανικών Σχολείων, μία (1) έχει συνταχθεί το 1899, δύο (2) το 1900, μία (1) το 1901, δύο (2) το 1902, μία (1) το 1910 και οι υπόλοιπες είκοσι (20) το 1911. Οι οχτώ (8) αναφέρονται στην κατάσταση των Μουσουλμανικών Σχολείων του νομού Ηρακλείου, οι δώδεκα (12) στην περιοχή των Χανίων, πέντε (5) στο νομό Ρεθύμνης, μία (1) στο Μουσουλμανικό Δημοτικό Σχολείο Σητείας και μία (1) στο Μουσουλμανικό Δημοτικό Σχολείο Ιεράπετρας.

Μας πληροφορούν για το είδος των κτιρίων: Σε σύνολο είκοσι ένα (21) κτιρίων, εννέα (9) είναι κοινοτικά, επτά (7) ιδιωτικά, ένα (1) δημόσιο, δύο (2) ανήκουν στη Μουσουλμανική κοινότητα της πόλης και δύο (2) στη Μουσουλμανική Δημογεροντία της περιοχής. Δίνονται οι ακριβείς τους διαστάσεις, ο ακριβής αριθμός θυρών και

παραθύρων, ο προσανατολισμός τους, ο αριθμός των αιθουσών: από 1-15 ανάλογα με τον αριθμό των μαθητών, τα υλικά της στέγης: τα περισσότερα είναι σκεπασμένα με κεραμίδια και τα υπόλοιπα με χόμα. Δε λείπουν βέβαια και οι περιπτώσεις όπου τα δύο υλικά συνδυάζονται. Διευκρινίζεται επίσης το σημείο της πόλης στο οποίο στεγάζονται. Σε όλα σχεδόν τα έγγραφα τονίζεται πως το σχολείο βρίσκεται μακριά από το νεκροταφείο: «*Κείται μακράν του νεκροταφείου, εις την πλατείαν της οθωμανικής συνοικίας, εις μέρος μη πληκτικόν και εις ανοικτόν μέρος*» (Φ.17).

Περιγράφεται ακόμη η κατάσταση των κτιρίων: στο σύνολο σχεδόν των εγγράφων παρουσιάζεται ως ικανοποιητική εκτός από κείνο του 1899 όπου αναφέρεται: «. . . πεπαλαιωμένο και σαθρό, παρέστη χρεία να επισκευασθεί καταλλήλως και να μεταρρυθμισθή εξ' άλλου κατά το δυνατόν και συμφώνως προς τας προχείρους διδακτικὰς ανάγκας . . .» (Φ.1).

Απαραίτητη θεωρείται και η τήρηση των κανόνων υγιεινής: «. . . και πληρούν πάντες τους διά σχολικόν κτίριον υπό της υγιεινής επιβαλλομένους όρους» (Φ.17). Σε έγγραφο όμως του 1899 ο τομέας της υγιεινής παρουσιάζει σοβαρά προβλήματα: «. . . Υδάτος πόσιμον στερείται . . .» (Φ.1).

Πέρα όμως απ' τα προβλήματα στην κτιριακή υποδομή αναφέρονται και άλλα λειτουργικά προβλήματα που παρακωλύουν την εκπαιδευτική διαδικασία όπως η έλλειψη εποπτικού υλικού, η διαρροή μαθητικού δυναμικού, η άνιση κατανομή των ωρών διδασκαλίας μεταξύ Μουσουλμάνων και Χριστιανών δασκάλων (εις βάρος των Μουσουλμάνων), η παρακώλυση εκπαιδευτικού έργου από τον διευθυντή του σχολείου: «. . . ότι κατά συμβουλήν αυτού του διευθυντού συμπεριφέρονται ούτω . . .» (Φ.4), η αδυναμία διεξαγωγής των εξετάσεων λόγω ασθένειας ή έλλειψης προσωπικού, ή η αδυναμία εφαρμογής του Ωρολόγιου Προγράμματος λόγω έλλειψης προσωπικού.

Σ' έναν τόπο όπου η ομαλή εκπαιδευτική ζωή είχε διακοπεί από τους κατακτητές και το κενό αυτό κάλυπταν κυρίως μορφωμένοι ιδιώτες και μοναστήρια, είναι λογικό, όταν με τη γέννηση της Αυτόνομης Πολιτείας αρχίζει μια οργανωμένη προσπάθεια για τη δόμηση του εκπαιδευτικού συστήματος, να μην υπάρχουν τα κατάλληλα κτίρια ούτε το απαραίτητο εκπαιδευτικό υλικό. Τα παράπονα για αδικίες σε βάρος των Μουσουλμάνων δασκάλων, φανερώνουν την αυθαιρεσία ορισμένων Διευθυντών. Όμως, σε μια τόσο παραγμένη πολιτική περίοδο τέτοιες ενέργειες είναι αναμενόμενες. Εκπληξη προκαλεί το γεγονός πως οι Μουσουλμάνοι δάσκαλοι, όταν αισθάνονται πως αδικούνται στον εργασιακό τους χώρο, παραπονούνται εγγράφως στους προϊστάμενούς τους, πράξη που δείχνει την εμπιστοσύνη τους στο (εκπαιδευτικό) σύστημα. Ταυτόχρονα, το ότι έχουν τη δυνατότητα να προβούν σε αυτές τις διαμαρτυρίες, αποτελεί δείκτη της δημοκρατικότητας των εκπαιδευτικών Νόμων που θέσπισε η νεοσύστατη Πολιτεία.

Τα έγγραφα που ακολουθούν δίνουν μια εικόνα της υλικοτεχνικής υποδομής των Μουσουλμανικών Σχολείων:

Μαθηματικοί Δημοτικού Σχολείου Σεβ. Γεωργίου 30 Ιουνίου 1912
Περίφηρος

Αριθ. $\frac{\text{φρ. 40}}{\text{δ. 25}}$

3

Προς
τὸν Ἐπισημοτάτον Κύριον Γενικόν Επαρχιακὸν Ἐκπαιδευτικὸν τῆς Παιδείας.

Εὐδοκία

Ἐπισημοτάτε Κύριε Γενικὲ Ἐκπαιδευτικῶ.

τῶν σχολείων οἱ ἄποστοι ἐβουλεύθησαν
ἐπιπροσδιορῆσαι τὴν ἀπόδοσιν τοῦ
ἐκπαιδευτικοῦ τούτου.

Εὐεβάστως γνωρίζω ὑμῶν ἀξι-
φώνως τῆ ἐν ἀριθ. 1569/898 καὶ
χρονολογίᾳ 1 Ιουνίου ε.ε. ἐπισημο-
τῆ τῆς ἐπισημοτῆς Παιδείας Σεβ. Ἀρχιεπισκόπου
Δουδινέως τοῖς σχολείοις τοῖς ἐκπαιδευ-
τικῶν καὶ ἐπιπροσδιορῆσαι τὴν ἀπόδο-
σιν τοῦ ἐπιπροσδιορῆσαι ἐκπαιδευτικοῦ.

Ἡ γνωστή ἀπόδοσιν τοῦ ἐκπαιδευ-
τικοῦ τούτου ἀποφασίζεται ἕως εἰς τὸν
Ἰούλιον καὶ εἰς τὴν ἐπισημοτῆσαν τοῦ
διδασκασμοῦ τοῦ ὑποβιβασμοῦ καὶ εἰς
τὴν πρώτη ἀποδοσιν ταυτέων
φαίνεται τῶν προδότην καὶ ἴδωσιν
τῶν ἀρχιεπισκόπων ταύτων.

Ἡ ἀπόδοσιν δὲ αὐτῆς δὲ εἶνε το ὑ-
περοτέρα εἰς δὲ ἐπιπροσδιορῆσαι οἱ
ἐξῆς σχολείοι:

α.) Ἡ πρώτη ἐπισημοτῆς διδασκασμοῦ
ὀργάνων ὑποβιβασμοῦ προδότην καὶ

ἡ ἀνεπάρκεια τῶν γραμμῶν κα-
ρτῶν καὶ γεωμετρικῶν ὀργάνων.

β.) Ἡ οἰκονομικὴ ἀδυναμία
τοῦ πᾶσι μαθητῶν ἐπὶ ἀγορᾶς καὶ
προμηθείας βιβλίων ἐν γένει τῶν
ἀναγκασιῶν αὐτοῖς.

Εὐσεβίου Λατῶν

Ὁδωνδουτῆς τῶν ἐν Πεδιῶν Μουσῶν. Συγγ.

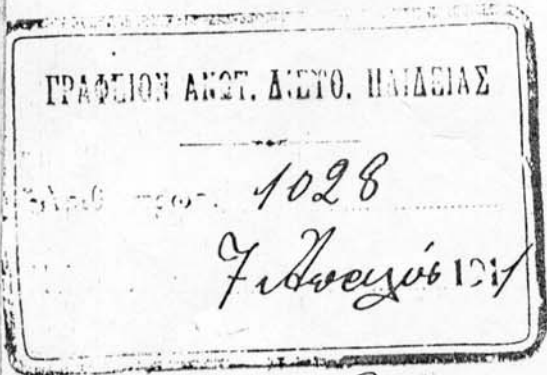
Ἡμερολόγιον

Μουσουλμανισμός Δημοσίου
Εργασίας Τεραπολίτας.

Παρά
τὸν Γραμ. Αρχ. Διευθυντῶν
τῆς Παιδείας.

Αριθμ. Πρωτ. 10
Συν. 8.

Κύριε Ἐπίτροπε.

Γ. Ν. Γεωργίου

Ἐπιβάλλω γραφόμεν ὑμῶν καὶ
ἐν τῇ ὑπόψει πρωτ. 869 καὶ συν. 508
χρον. 28 Μαρτίου 1911 ἐκφυγῆν
ἀναγράφοντα:

- α) Τὸ δίδακτεριόν μας εἶναι ὑπερ-
πικρὸν νοσοθετικόν.
- β) Ἐξυμῶνται ἐν ὑποδείξει αἰθουσῶν.
- γ) Ἡ εἶδος τοῦ βίου εἶναι μεσοκρη-
τικὴ, αἱ διαστάσεις τοῦ μαθητηρίου
μὲν μέτρα 45 καὶ ἑστῆτος δὲ
μέτρ. 8 καὶ κατὰ ἄξονα 6. ἔχει
δύο μὲν 9 ἀρπάζοντα δὲ 17.
Ἐκτείνεται δια' χύματος, γυναικῶν
τὸ ὑπερπικρὸν εἶναι ἐν μεγάλῃ μα-
ταστασίᾳ.
- δ) Κεῖται ἐν ἀνοικτῇ μέτρῃ καὶ
ἐπιτοῖς τῆς συμπεριφορῆς.

Ἐν Τεραπολίτῳ τῇ 4 Ἀπριλίου 1911

Ἐπιβάλλων
Παιδαγωγός
Ν. Νικολαΐδης

8.2.3. Μαθητικό δυναμικό

Από τα δεκαεφτά (17) έγγραφα που μας πληροφορούν γι' αυτό το θέμα, δύο (2) είναι του 1900, ένα (1) αναφέρεται στο διάστημα 1906-1907, δύο (2) είναι του 1908, έξι (6) του 1910 και έξι (6) του 1911.

Σ' αυτά βρίσκουμε στατιστικά στοιχεία σχολικών κτιρίων και μαθητών, καταλόγους μαθητών που υπόκεινται στην υποχρεωτική φοίτηση, προτάσεις για συγχωνεύσεις των ανώτερων κυρίως τάξεων, αναφορές για τη μαθητική κινητικότητα κατά σχολείο ή κατά τάξη, παράπονα για ανάρμοστη συμπεριφορά μαθητών: « . . . οίτινες μετ' αυθαδείας και αναιδείας εις τας περί την σχολικήν τάξιν διαταγάς μου ήρχισαν να απειθούσιν . . . » (Φ.4) καθώς και ενημερωτικές εκθέσεις του Νομαρχιακού Επιθεωρητή προς τον Γενικό Επιθεωρητή της Παιδείας για την πρόοδο των μαθητών σε συγκεκριμένους γνωστικούς τομείς.

Συγκεντρώνοντας -κατά τη μελέτη του πρωτογενούς μας υλικού- στοιχεία που βρίσκουμε στα έγγραφα της κατηγορίας «μαθητικό δυναμικό», καταρτίσαμε τους πίνακες 8.10., 8.11., και 8.12., που ακολουθούν (βλ.σ.88-89) και στους οποίους παρουσιάζουμε συγκεντρωτικά στοιχεία για τον αριθμό των Μουσουλμανικών Σχολείων και των φοιτούντων σε αυτά μαθητών. Ο αριθμός των μαθητών που δηλώνεται (εγγραφέντες), δεν συμπίπτει πάντα με τον πραγματικό αριθμό των φοιτούντων.

Πίνακας 8.10.: Σύνολο Μουσουλμανικών Σχολείων κατά περιοχή και κατά χρονολογία

ΕΤΟΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΣΥΝΟΛΟ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ
1910	ΗΡΑΚΛΕΙΟ	7
1910	ΙΕΡΑΠΕΤΡΑ	1
1910	ΣΗΤΕΙΑ	1
1911	ΗΡΑΚΛΕΙΟ	5
1911	ΡΕΘΥΜΝΟ	2
		ΣΥΝΟΛΟ 16

Πίνακας 8.11.: Εγγραφέντες (Μουσουλμάνοι) μαθητές κατά περιοχή και κατά έτος

ΕΤΟΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΕΓΓΡΑΦΕΝΤΕΣ ΜΑΘΗΤΕΣ
1910	ΡΕΘΥΜΝΟ	346
1906-1907	ΗΡΑΚΛΕΙΟ	374
1910	ΗΡΑΚΛΕΙΟ	665

Οι κατάλογοι των μαθητών που υπόκεινται στην υποχρεωτική φοίτηση, αποστέλλονται στα σχολεία από τους κοινοτικούς άρχοντες της περιοχής. Στη συνέχεια η Διεύθυνση του σχολείου αναλαμβάνει τον «εντοπισμό» των μαθητών, έργο πολύ δύσκολο όπως αποκαλύπτεται μέσα από τη μελέτη των πρωτογενών μας πηγών: « . . . ήρχισα εν προς εν ν' αναζητώ ταύταν. Μετά πολλού δε του κόπου και δυσκολίας ουχί

μικράς, διότι οι γονείς δεν είναι γνωστοί υπό το εν τω ειρημένω καταλόγω αναφερόμενον επίθετον . . . οι πλείστοι εκ των γονέων τούτων αγνοούσι δυστυχώς τον Νόμον» (Φ.2.Β.).

Συγχώνευση (ανώτερων) τάξεων προτείνουν οι Διευθυντές, όταν ο αριθμός των μαθητών μιας τάξης φθίνει τόσο που αγγίζει τα όρια των επιταγών του Νόμου: « . . . κατά τον Νόμον δεν δύνανται να διδάσκονται τρεις μόνο μαθήματα Ε' τάξης . . . » (Φ.2.Β.) ή όταν απαιτείται μεταστέγαση αλλά δεν βρίσκεται κατάλληλο κτίριο.

Εκθέσεις για την κινητικότητα των μαθητών ανά σχολείο αποστέλλουν οι Διευθυντές ή Υποδιευθυντές στους ανωτέρους τους (Γενικόν Επιθεωρητήν της Παιδείας) ύστερα από προφορική εντολή ή επίσημη γραπτή εγκύκλιο του τελευταίου.

Τέλος, πολλές φορές οι Διευθυντές των σχολείων, αναφέρουν στις εκθέσεις τους προς τον προϊστάμενό τους την πρόοδο των μαθητών του σχολείου τους σε κάποιον συγκεκριμένο τομέα μάθησης: « . . . Προσέτι αναφέρω υμίν ότι αι μαθήτριά της Γ' και Δ' τάξεως δεικνύουσι πρόοδον εις το εργόχειρον πλὴν ολίγων, αίτινες στεροούνται των μέσων των προς αγοράν των χρωμάτων» (Φ.7) ή την ανάρμοστη συμπεριφορά μαθητών: « . . . οίτινες μετ' αυθαδείας και αναιδείας εις τας περί την σχολικήν τάξιν διαταγὰς μου ήρχισαν να απειθούσιν . . . » (Φ.4).

Ο αριθμός των Μουσουλμανικών Σχολείων και των εγγραφέντων σε αυτά μαθητών κάθε περιοχής βρίσκεται σε λογική σχέση με τον μειονοτικό πληθυσμό της. Κατά την απογραφή του 1900, ο χριστιανικός πληθυσμός της Κρήτης ήταν 270.047, έναντι 33.496 του μουσουλμανικού (Δετοράκης, 1990, σ.458-459). Το ίδιο σχολικό έτος (1900-1901), λειτουργούσαν στην Κρήτη 342 Χριστιανικά Σχολεία και 14 Μουσουλμανικά (κεφ.5., σ.55). Τα στοιχεία αυτά βέβαια αφορούν μόνο το 1900, δίνουν όμως μια αντιπροσωπευτική εικόνα των Χριστιανικών και Μουσουλμανικών Σχολείων σε όλη τη διάρκεια της Κρητικής Πολιτείας.

Η μεγάλη διαρροή των μαθητών που αναφέρεται σε πολλά έγγραφα, δικαιολογείται, καθώς οι συνθήκες ζωής ήταν πολύ δύσκολες. Οι Μουσουλμάνοι γονείς ήταν στην πλειοψηφία τους αγράμματοι και αυτό σε συνδυασμό με την έλλειψη της σχετικής ενημέρωσης (κυρίως στο ξεκίνημα του θεσμού), είχε ως αποτέλεσμα την ελλιπή φοίτηση των μαθητών αυτών. Οι περισσότεροι γονείς δεν έστελναν τα παιδιά τους στο σχολείο εκτιμώντας ως πιο σημαντική τη συμβολή τους στις οικογενειακές ασχολίες.

Ο διπλασιασμός σχεδόν των εγγραφέντων Μουσουλμάνων μαθητών του Ηρακλείου από 374 το 1906-1907, σε 665 το 1910, μας επιτρέπει να συμπεράνουμε πως η αναγκαιότητα της εκπαίδευσής τους είχε αναγνωριστεί με το πέρασμα του χρόνου από τους γονείς των Μουσουλμανοπαιδών που έστελναν πια τα παιδιά τους στο σχολείο. Σ' αυτήν την αλλαγή προφανώς συντέλεσε η σχετική ενημέρωση από τους αρμόδιους φορείς αλλά και ο ασφυκτικός έλεγχος (σύνταξη μαθητικών καταλόγων, αναζήτηση μαθητών από το Διευθυντή). Επιπλέον, το δημοκρατικό πνεύμα του Συντάγματος το οποίο εξασφάλιζε τη δυνατότητα για επαγγελματική ανέλιξη και σε ετερόθρησκους, αποτελούσε σίγουρα ένα ισχυρό κίνητρο για τους Μουσουλμάνους που μέσω της εκπαίδευσης μπορούσαν να βελτιώσουν τη ζωή τους.

Πίνακας 8.12: Συγκριτική παρουσίαση Μουσουλμανικών-Χριστιανικών Σχολείων κατά περιοχή και κατά έτος

ΕΤΟΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ		ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ	
		ΘΗΛΕΩΝ	ΑΡΡΕΝΩΝ	ΘΗΛΕΩΝ	ΑΡΡΕΝΩΝ
1910-1911	ΛΑΣΙΘΙ	-	2	28	83
1911	ΗΡΑΚΛΕΙΟ	1	4	45	132
1911	ΡΕΘΥΜΝΟ	1	1	20	112

Η αριθμητική υπεροχή των Χριστιανικών Σχολείων έναντι των Μουσουλμανικών κατά περιοχή, είναι απόρροια της υπεροχής του Χριστιανικού πληθυσμού, έναντι του Μουσουλμανικού (βλ.κεφ.3.3.,σ.25-27). Η επίσημη καταγραφή των διαφορετικών τύπων Σχολείων αποδεικνύει πως η νεοσύστατη Πολιτεία «παρακολουθεί» στενά το εκπαιδευτικό γίγνεσθαι των διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων που συμβιώνουν στους κόλπους της.

8.2.4. Σχολικά εγχειρίδια

Εδώ συναντούμε:

- *Υποβολή έργων προς κρίση*
- *Προτάσεις για αντικατάσταση σχολικών βιβλίων*
- *Καταγγελίες για παράνομα σχολικά βιβλία*

Το πιο δημοφιλές Αλφαβητάρι ήταν το «Ταλήμ-Κηραέτ» που όμως το 1899 έχει ήδη εξαντληθεί και προτείνεται η αντικατάστασή του από το «Ιμ-αν», έργο του Αλή Ναζιμά «ούτινος και έτερα διδακτικά βιβλία εχρησιμοποιήθησαν εν τω προγράμματι . . .» (Φ.1).

Το Νοέμβρη του 1899, ο Ανδρέας Ζ. Κοκκινάκης, συγγραφέας του έργου: «ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΜΕΘΟΔΙΚΟΝ ΑΛΦΑΒΗΤΑΡΙΟΝ» (Παπαδογιαννάκης,2002,σ.53-88), καταγγέλλει με έγγραφο του την κυκλοφορία άλλου αλφαβηταρίου.

Τον Αύγουστο του 1900, υποβάλλονται στα Χανιά από τον Παπαδάκη, τρία νέα βιβλία προς κρίση:

1. «Στοιχεία Πρακτικής Γεωμετρίας», διά την Δ' τάξιν των δημοτικών σχολείων (Φ.2.Α.).
2. «Αριθμητικών Ασκήσεων και Προβλημάτων», τεύχος Α', Διά την Α' τάξιν των δημοτικών σχολείων (Φ.2.Α.).
3. «Αριθμητικών Ασκήσεων και Προβλημάτων», τεύχος Β', διά την Β' τάξιν των δημοτικών σχολείων (Φ.2.Α.).

Η μελέτη των σχετικών εγγράφων αναδεικνύει τη δημοτικότητα των αναγνωστικών «Ελληνικών Αλφαβηταρίων» και «Ταλήμ-Κηραέτ» καθώς και την αναγνωρισιμότητα των έργων του Αλή Ναζιμά. Το πιο δημοφιλές, το «Ελληνικόν Αλφαβητάριον» απαρτιζόταν από σαράντα οχτώ (48) σελίδες και διακρινόταν σε τρεις βαθμίδες: τη διδασκαλία των μικρών γραμμάτων της Αλφαβήτου κατά σειρά δυσκολίας ως προς τη γραφή, τη διδασκαλία των διφθόγγων, των κεφαλαίων γραμμάτων, των σημείων στίξης και τη διδασκαλία των συμφωνικών συμπλεγμάτων (Παπαδογιαννάκης,2002,σ.53-56).

Ως μέθοδος διδασκαλίας της πρώτης ανάγνωσης, χρησιμοποιείται η Αναλυτικοσυνθετική (Παπαδογιαννάκης,2002,σ.56-57). Το βιβλίο δεν επεκτείνεται σε μορφολογικά και συντακτικά φαινόμενα. Περιορίζεται απλώς στο να προσφέρει στους μαθητές το μηχανισμό της ανάγνωσης. Η μελέτη του λεξιλογίου του αναδεικνύει την προσπάθεια για την εξεύρεση μιας αρμονικής αντιπροσώπευσης λογίων και λαϊκών λέξεων. Το λεξιλόγιο και η θεματική των κειμένων ταυτίζονται προς τις παραστάσεις και τα βιώματα που είχαν από το άμεσο περιβάλλον τους οι περισσότεροι από τους μαθητές (Παπαδογιαννάκης,2002,σ.53-88).

Στο άρθρο 222 του κεφαλαίου Κ' «Περί Μουσουλμανικών Σχολείων» (Νόμος 82, Επίσ. Εφημ. Α', αριθ. 86, 2-10-1899), ορίζεται πως «τα διδακτικά βιβλία θέλει κανονίσει Ηγεμονικό Διάταγμα». Καλλιεργείται όμως έτσι ένας ανταγωνισμός μεταξύ των συγγραφέων που αγωνίζονται να περιφρουρήσουν τη δημοτικότητα των βιβλίων τους.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα δικαιολογούνται οι καταγγελίες για παράνομη κυκλοφορία βιβλίων. Η μελέτη των εγγράφων αυτής της κατηγορίας αναδεικνύει και την εξέχουσα

θέση που κατέχει στον κατάλογο των διδακτέων μαθημάτων των Μουσουλμανικών Σχολείων η διδασκαλία του Κορανίου. Το τελευταίο κάνει φανερό πως η επιλογή των γνωστικών αντικειμένων βρίσκεται σε απόλυτη αντιστοιχία με το περιεχόμενο των εκπαιδευτικών Νόμων που αποτέλεσαν τις ιδεολογικές ρίζες των Μουσουλμανικών Σχολείων.

Αμέσως παρακάτω παρουσιάζονται τα διδακτικά βιβλία της Δ΄ Τάξης του Μουσουλμανικού Δημοτικού Σχολείου Ηρακλείου, κατά τα σχολικά έτη 1906-1907 και 1907-1908:

Βιβλιογραφία ἐπιγραφῶν βιβλία περὶ καὶ ἐφορίας

Ἐξοδ. ἔτος 1906-1907

Ἐξοδ. ἔτος 1907-1908

Ἑλληνικά Ἀναγνωστικόν Δ. Χαρίσι Παπα

Παπὰ τὰ ἔτος ταῦτα μετεβλήθη μόνον

καρικου καὶ ἀρχαὶ γραμματικὴ ἀπὸ βιβλίου Ἰεταίου

πρὸς Ἀριθμητικὴν ἠύση ἢ δὲ ἐν ἑξῆσι τῶν

τῶν ἰσοκαίαι Ἑλλὰς Γεωργίου Τσαμπῆ. Σκουζο

Ἀριθμητικὴ Κωνσ. Παπαδάου καὶ

ρία ἕνεν βιβλίον ἵται προμαθηματικὰ τιμὴ μαθη

στορία εἰσαχθεῖσθαι τῆς ἱστορίας Νηφ

μοιτα πρὸς παρεμνήσθαι τὸ ἐπομένον ἔτος. Ἀρι

Σκουζοπούλου. Πρῶτα καὶ ἄλλα τὰ

ἀριθμητικὴ Ἀποδώρι Ν. Ἀποστολοπούλου, καὶ

αὐτὰ.

Ἑλληνικὰ Ἐπιγραφαὶ ἀπὸ ἀττικῶν ἀποικιών

Τουρκικά Ἐπιγραφαὶ Μουσταφῆ Νασῆ

Ἀρμενικὰ Κοράνιον καὶ ἱερατικὰ Μαχμουτ

Ἐσάτ καὶ Γραμματικὴ καὶ ἱερατικὴ

Τὰ/15 Γ!

Ἑλληνικά Ἀναγνωστικόν Ἰωάννου Π.

μετεβλήθη μόνον τὸ Ἀναγνωστικόν

Ἰωάννου Π. Ἀριθμητικὴ Ἀποδώρι Ν. Ἀπο

εἰσαχθεῖσθαι τῆς Ἀναγνωστικῆς Ἀ

στολοπούλου καὶ Ἑλληνικὰ Ἐπιγραφαὶ

εἰσαχθεῖσθαι τῆς Ἀριθμ. Κωνσ.

Μουσταφῆ. Τουρκικά Ἰωάννου Ἀπὸ Νηφ

Παπαδάου

Ἀρμενικὰ Κοράνιον καὶ ἀρχαὶ ἱερατικὰ

Μαχμουτ Ἐσάτ.

Τὰ/15 Β!

Ἑλληνικά Ἀλφάβητικόν Ἀνδρέου Κου

Τὰ αὐτὰ πάλιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπιγρα

μινάου. Τουρκικά Ἐπιγραφαὶ Ἀχμέτ Γα

βηταρίου εἰσαχθεῖσθαι τῆς Ἑλληνικῆς

σημῆ καὶ Ἀνατολῆς Μιχμητ Κεμχουδίν καὶ Κοράνιον

Παπαμάριον.

Τὰ/14 Α!

Τουρκικά Ἀλφάβητικόν Ἐλμί Ἐαμπῆ

Τὰ αὐτὰ

καὶ Κοράνιον

Ἐν Ἡρακλείῳ τῆς 10ης Ἰαννουαρίου 1908

Ἐδουάρδου
Ἰωάννου Παπαδάου

Στο Νόμο 42/10-7-1899 (Επίσ. Εφημ. Α΄, αριθ. 58), διαβάζουμε:

- «(Οι Διευθυνταί) συντάσσουν από κοινού μετά των καθηγητών ή διδασκάλων ίδιον εσωτερικόν κανονισμόν ανάλογον προς τας τοπικάς ανάγκας και σχέσεις και επί τη βάσει τούτου, κυρουμένου υπό του αρμοδίου Επιθεωρητού, επιμελούνται περί της εσωτερικής τάξεως και πειθαρχίας του Εκπαιδευτηρίου» (ΚΕΦ.: Β΄, άρθρο 6 ε΄).
- «Επί τη βάσει εκθέσεως και γνωμών των Νομαρχιακών Επιθεωρητών (ο Γενικός Επιθεωρητής) εισηγείται τω Συμβούλω την έκδοσιν εγκυκλίων προς τους διδασκάλους περιεχουσών οδηγίας περί βελτίονος τρόπου διδασκαλίας και κανονικώτερας των Εκπαιδευτηρίων λειτουργίας» (ΚΕΦ.: Δ΄, άρθρο 11 ζ΄).
- «(Το εποπτικό Συμβούλιο⁷) συντάσσει τα προγράμματα και ορίζει τα διδακτικά βιβλία των δημοτικών σχολείων δια το επión σχολικόν έτος» (ΚΕΦ.: ΣΤ΄, άρθρο 25 α΄).

Τα παραπάνω, κάνουν φανερό πως ο νόμος επέτρεπε μια ευελιξία κατά τη σύνταξη των Ωρολόγιων Προγραμμάτων. Η κατανομή του διδακτικού χρόνου (κατά μάθημα) και η επιλογή των διδακτικών βιβλίων, διαφοροποιείται από περιοχή σε περιοχή, ανάλογα με τις υπάρχουσες εκπαιδευτικές ανάγκες.

Οι δάσκαλοι που δίδασκαν στα Μουσουλμανικά Σχολεία όφειλαν να συμπληρώνουν τριάντα ώρες διδασκαλίας εβδομαδιαίως και μόνο υπό αυτήν την προϋπόθεση μπορούσε να προστεθεί στο διδακτικό προσωπικό και επιπλέον δάσκαλος, Μουσουλμάνος ή Χριστιανός «κατά τας ανάγκας της υπηρεσίας» (Διάταγμα 117/28-1-1900).

Ο Νόμος 391/1-8-1901, στο κεφ. Η΄: «Περί σχολείων ετεροθρήσκων» (Επίσ. Εφημ. Β΄, αριθ. 50) ορίζει ότι: «Τα κατά την σχολικήν τάξιν των ετεροθρήσκων σχολείων, τας εξετάσεις, το πρόγραμμα των μαθημάτων, τα διδακτικά βιβλία, τας ημέρας τας καθιερωμένας εις εορτήν και εις αργίαν θέλει κανονίσει Ηγεμονικόν Διάταγμα» (άρθρο 118).

Για τους δασκάλους της «Τουρκικής Γλώσσας» και των «Θρησκευτικών», στα Ελληνικά Σχολεία και στα Γυμνάσια, αποσαφηνίζει πως: «Διδάσκαλοι της Τουρκικής γλώσσας και των θρησκευτικών εν τοις ελληνικοίς σχολείοις και γυμνασίοις διορίζονται προτάσει της οικείας εφορείας των μουσουλμανικών σχολείων οι αποκτήσαντες τα προσόντα διδασκάλων, λαμβάνουσι δε οι μεν διδάσκοντες εν τοις ελληνικοίς σχολείοις μισθόν αναλογούντα προς 30 δρχ. δια πάσαν εξάωρον διδασκαλίαν καθ' εβδομάδα, οι δε διδάσκοντες εν τοις Γυμνασίοις προς δρχ. 40» (άρθρο 113).

Αργότερα, ο Νόμος 485/26-6-1903, στο άρθρο 111 αναφέρει ρητά: «Οι εν τοις τουρκικοίς σχολείοις αμφοτέρων των φύλων διοριζόμενοι διδάσκαλοι των εγκυκλίων μαθημάτων λαμβάνουσι τον μισθόν του βαθμού των, εάν διδάσκουσι τας επιβαλλόμενας υπό του νόμου εν τοις δημοτικίς σχολείοις ώρας» (ΤΜΗΜΑ: Η΄, άρθρο 111).

Με το Διάταγμα 9/28-1-1902, καθορίστηκε το Ωρολόγιο Πρόγραμμα των Μουσουλμανικών Δημοτικών Σχολείων και Παρθεναγωγείων, όπως δείχνει ο Πίνακας που ακολουθεί:

⁷ Το αποτελούσαν οι Νομαρχιακοί Επιθεωρητές υπό την προεδρία του Γενικού Επιθεωρητή

Πίνακας 8.13.: Ωρολόγιο Πρόγραμμα Μουσουλμανικών Σχολείων και Παρθεναγωγείων (Χουρδάκης,2002,σ.579)

ΤΑΞΕΙΣ	A	B	Γ	Δ	E	ς	Z
Θρησκευτικά και Κοράνιο	4	4	5	4	3	3	3
Τουρκικά (Ανάγνωση και Γραμματική)	9	8	8	9	8	8	8
Τουρκική Γραφή και Καλλιγραφία	2	1	1	1	1	-	-
Ελληνική Γλώσσα	6	9	10	10	8	8	8
Μαθηματικά	3	3	3	4	3	3	3
Φυσική	-	-	-	-	-	1	1
Ιστορία	-	-	-	1	2	2	3
Γεωγραφία	-	-	-	-	2	2	2
Φυσική Ιστορία	-	-	-	-	2	2	3
Ελληνική Γραφή	1	1	1	1	1	1	1
Λεκτικές Ασκήσεις	1	1	-	-	-	-	-
Ιχνογραφία	-	-	-	-	1	1	-
Γυμναστική	2	2	2	2	2	2	2
Ώρες/Εβδομάδα	28	29	30	32	33	33	34

Αυτό εναρμονίζεται πλήρως με τις εξαγγελίες των επίσημων νομικών και εκπαιδευτικών κειμένων καθώς τα γνωστικά του αντικείμενα απευθύνονται στην ετερότητα των Μουσουλμάνων μαθητών (διδασκαλία της Τουρκικής Γλώσσας και του Κορανίου).

Η πρώτη μας διαπίστωση αφορά στις ώρες διδασκαλίας/εβδομάδα που αυξάνονται προοδευτικά και από 28 στην Α΄ Τάξη, αυξάνονται σε 29 στη Β΄, σε 30 στη Γ΄, σε 32 στη Δ΄, σε 33 στην Ε΄- ΣΤ΄ και σε 34 στη Ζ΄.

Προχωρώντας σε διαπιστώσεις σε ό,τι αφορά στο μάθημα των Θρησκευτικών και την Τουρκική/Ελληνική Γλώσσα, ως αντικείμενο διδασκαλίας, διαπιστώνουμε ότι στην Α΄ Τάξη ειδικά, η διδασκαλία της Τουρκικής Γλώσσας και των θρησκευτικών είναι διπλάσιος και πλέον (15 ώρες) από την διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας (7 ώρες).

Στη Β΄ Τάξη διδάσκονταν 13 ώρες η Τουρκική Γλώσσα και θρησκεία και 10 ώρες τα Ελληνικά, στη Γ΄ Τάξη 14 ώρες έναντι 11, στη Δ΄ η αντιστοιχία ήταν 14 προς 11, στην Ε΄ 12 προς 9, στην ΣΤ΄ 11 προς 9 και στη Ζ΄ Τάξη, 11 προς 9.

Από τη Β΄ Τάξη, οι ώρες διδασκαλίας της Τουρκικής -ως αντικείμενο- μειώνονται σταδιακά (με εξαίρεση τη Δ΄ στην οποία είναι κατά 1 περισσότερες από τη Γ΄) και σε σχέση με τη διδασκαλία των Ελληνικών είναι λιγότερες ή ίσες σε αριθμό.

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι στις δύο τελευταίες τάξεις (ΣΤ΄, Ζ΄), δεν διδάσκεται καθόλου η Τουρκική Γραφή και Καλλιγραφία ενώ η διδασκαλία των Θρησκευτικών και του Κορανίου δε σταματά σε καμία τάξη, γεγονός ενδεικτικό της σημασίας που είχε για τους Μουσουλμάνους η θρησκεία τους για τον αυτοπροσδιορισμό τους.

Τέλος, τα περισσότερα γνωστικά αντικείμενα, διδάσκονται στην Ελληνική Γλώσσα (η Ελληνική ως μέσο).

Τα οχτώ (8) Ωρολόγια Προγράμματα που διασώθηκαν και που συγκεντρώσαμε στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, αποκαλύπτουν «τι» συνέβαινε στην εκπαιδευτική πράξη σε επίπεδο σχολικών προγραμμάτων των Μουσουλμανικών Σχολείων.

Πρώτη διαπίστωση είναι ότι τα Ωρολόγια Προγράμματα υποβάλλονταν από τους Διευθυντές των Σχολείων στους Γενικούς Επιθεωρητές της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως για έγκριση: «*Εις απάντησιν της υπ' αρ. 1 και χρονολογίαν 30 Νοεμβρίου ε.ε. υμετέρας Εγκυκλίου λαμβάνω την τιμήν να ανφέρω υμίν ευσεβάστως ότι συνημμένης ώδε αποστέλλω υμίν ακριβές αντίγραφον του τε περσινού και εφετινού ωρολόγιου προγράμματος . . .*» (Φ.12).

Σύμφωνα με τα στοιχεία τους, κάθε μάθημα διδάσκεται από ειδικευμένο σ' αυτό εκπαιδευτικό (αφού πιστοποιηθεί η επάρκειά του σε αντίστοιχες εξετάσεις). Τα μαθήματα διεξάγονται όλες τις ημέρες της εβδομάδας πλην της Παρασκευής (ημέρα αργίας για τους Μουσουλμάνους). Οι ώρες των μαθημάτων είναι πρωινές αλλά και απογευματινές.

Παραθέτουμε ένα Ωρολόγιο Πρόγραμμα του σχολικού έτους 1907-1908 αμέσως παρακάτω:

Στοιχεία έτος 1907-1908.

Ερωτήριον Πρόσβασης

του Πανεπιστημίου Πατριαρχείου.

Μαθηματα
 επί Κεφάλαιον
 επί Γεωγραφία
 Αριθμοί
 Γραμματική
 Γεωγραφία
 Αριθμητική
 Παιδαγωγ. Γεωγραφία
 Ύψωμα
 Κοινωνία
 Γεωγραφία

Ταξίς	Β'	Γ'	Δ'	Ε'	ΣΤ'
4	4	3	2	1	1
—	—	2	2	2	2
18	10	9	9	6	5
—	—	2	3	3	3
—	—	—	1	1	2
2	2	1	2	1	1
2	2	2	—	2	2
6	3	2	2	1	1
—	1	1	1	1	1
1	2	2	2	2	2

Οι δι' ύψους
 μαθηματικά
 Γεωγραφία
 Αριθμοί
 Γραμματική
 Γεωγραφία
 Αριθμητική
 Παιδαγωγ. Γεωγραφία
 Ύψωμα
 Κοινωνία
 Γεωγραφία

Ελληνικά
 Αριθμητική
 Γεωγραφία
 Γεωγραφία
 Γεωγραφία
 Κοινωνία
 Γεωγραφία
 Κοινωνία
 Κοινωνία

—	6	9	9	9	10	9	10	8	8	8	8
—	1	2	2	2	2	2	3	2	2	2	2
—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	1	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	2	2
—	—	1	1	1	1	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1	1

Ελληνικά
 Αριθμητική
 Γεωγραφία
 Γεωγραφία
 Κοινωνία
 Γεωγραφία
 Κοινωνία
 Κοινωνία

Η επιτροπή των κειμένων των ερωτηρίων μετά πιας ύψους εν τω
 (ελληνικών) 1 ύψους Γεωγραφίας Πατριαρχείου δια τα ύψωματα, ή
 ύψωματα ύψους επί διαδοχικώς δια τα ύψωματα.
 Η επιτροπή των κειμένων ερωτηρίων δια τα ύψωματα
 των κειμένων ύψους κειμένων
 εν Αθήναις, 12 Σεπτεμβρίου 1908
 Η Συνεδριούσα Επιτροπή:

Ο χαρακτηρισμός της Α΄ Τάξης ως προκαταρκτικής στα άρθρα 208, 209 του κεφ.Κ΄: «Περί Μουσουλμανικών Σχολείων» του Νόμου 82/ 2-10-1899 (Επίσ. Εφημ. Α΄, αριθ. 86), μας προβλημάτισε από την πρώτη ανάγνωση των δευτερογενών μας πηγών.

Αναρωτηθήκαμε, όπως προαναφέραμε (βλ. κεφ.6.3.,σ.62), μήπως αυτή είχε έναν ρόλο ανάλογο με αυτόν των σημερινών Τάξεων Υποδοχής (Δαμανάκης,1997,σ.204), με σκοπό την εκμάθηση της Ελληνικής Γλώσσας. Για το λόγο αυτό μελετήσαμε συστηματικά τα επίσημα νομικά κείμενα αναζητώντας απάντηση. Δεν τεκμηριώθηκε όμως κάτι τέτοιο.

Στη συνέχεια, ερευνήσαμε το αρχειακό μας υλικό -τα Ωρολόγια Προγράμματα της Α΄ Τάξης που διασώθηκαν- και προχωρήσαμε αρχικά στην συγκεντρωτική παρουσίαση του προγράμματός τους, το οποίο παρουσιάζουμε αμέσως παρακάτω:

Πίνακας 8.14.⁸: Ωρολόγιο Πρόγραμμα Α΄ Τάξης των Μουσουλμανικών Σχολείων
(αρχαιακό υλικό)

Είδος Σχολείου	Μουσουλμανικό Παρθεναγωγείο Ηρακλείου (1906-1907)	4/Τάξιο Μουσουλμανικό Σχολείου Ηρακλείου (1906-1907)	(Δεν αναγράφεται το Σχολείο) (1906-1907)	Μουσουλμανικό Παρθεναγωγείο Χανίων (1907-1908)
Γνωστικά αντικείμενα (Ωρες διδασκαλίας εβδομαδιαίως)	Τουρκικά 9 Τουρκική Γραφή 2 Τουρκική Αριθμητική 4 Εργόχειρο 4 Ελληνικά 6 Αριθμητική 2 Γραμματική 1 Πραγματογνωσία 1	Τουρκικά 2 Τουρκική Αριθμητική 2 Τουρκική Γραφή 3 Κοράνι 6 Τουρκικά 6 Γυμναστική 2	Κοράνι 10 Τουρκική Ανάγνωση 7 Τουρκική Γραφή 4 Εργόχειρο 2 Β΄ Τμήμα (επιπλέον): Ελληνικά 6 Ελληνική Γλώσσα 1 Αριθμητική 1	Κοράνι 4 Τουρκική Ανάγνωση 18 Αριθμητική 2 Μουσουλμανική Ιστορία 2 Ορθογραφία 6 Γυμναστική 1 Ελληνικά 6 Ελληνική Αριθμητική 1
Είδος Σχολείου	Μουσουλμανικό Παρθεναγωγείο Ηρακλείου (1907-1908)	4/Τάξιο Μουσουλμανικό Σχολείου Ηρακλείου (1907-1908)	(Δεν αναγράφεται το Σχολείο) (1907-1908)	(Δεν αναγράφεται το Σχολείο ούτε η ακριβής χρονολογία)
Γνωστικά αντικείμενα (Ωρες διδασκαλίας εβδομαδιαίως)	Θρησκευτικά 4 Τουρκικά 9 Τουρκική Γραφή 2 Τουρκική Αριθμητική 2 Εργόχειρο 4 Ελληνικά 6 Αριθμητική 2 Γραφή 1 Πραγματογνωσία 1	Τουρκικά 12 Τουρκική Αριθμητική 3 Τουρκική Γραφή 3 Τουρκικά 6 Τουρκική Γραφή 6	Κοράνι 4 Τουρκική Ανάγνωση 17 Τουρκική Γραφή 6 Εργόχειρο 2	Θρησκευτικά 4 Τουρκική Καλλιγραφία 2 Τουρκική Ανάγνωση 10 Αριθμητική 2 Ελληνική Ανάγνωση 7 Αριθμητική 1 Πραγματογνωσία 1 Καλλιγραφία 1

⁸ Με μπλε χρώμα σημειώνονται τα γνωστικά αντικείμενα στα οποία η Τουρκική Γλώσσα λειτουργούσε ως αντικείμενο και μέσο διδασκαλίας, ενώ με κόκκινο εκείνα στα οποία αντικείμενο και μέσο διδασκαλίας ήταν η Ελληνική

Διαπιστώνουμε πως:

- Τα γνωστικά αντικείμενα στην τάξη αυτή ήταν: «Τουρκική Ανάγνωση» και «Γραφή» (Ορθογραφία, Καλλιγραφία, Γραμματική), «Κοράνι»-«Θρησκευτικά», «Τουρκική Αριθμητική», «Μουσουλμανική Ιστορία», «Γυμναστική», «Ελληνική ανάγνωση» και «Γραφή» (Καλλιγραφία-Γραμματική), «Πραγματογνωσία».
- Στα πέντε από τα οχτώ αντίστοιχα προγράμματα διδάσκονταν και η Ελληνική και η Τουρκική (ως μέσο και ως αντικείμενο διδασκαλίας). Η διδασκαλία όμως της Τουρκικής (ως αντικείμενο και μέσο), καταλάμβανε τουλάχιστον διπλάσιο μέρος του διδακτικού χρόνου.
- Σε ένα σχολείο, διδάσκονταν μόνο η Γυμναστική (2 ώρες εβδομαδιαίως) από Χριστιανό δάσκαλο (η Ελληνική ως μέσο).
- Σε ένα, διδάσκονταν μόνο το Εργόχειρο (2 ώρες εβδομαδιαίως) από Χριστιανό δάσκαλο (η Ελληνική ως μέσο).
- Σε ένα μόνο σχολείο, διδάσκονταν αποκλειστικά η Τουρκική Γλώσσα (ως μέσο και ως αντικείμενο).
- Στην Α΄ Τάξη ενός Μουσουλμανικού Σχολείου του 1906-1907, λειτουργούσαν στην ίδια τάξη δύο Τμήματα με διαφορετικό πρόγραμμα: στο ένα διδάσκονταν μόνο η Τουρκική ως αντικείμενο και μέσο και στο άλλο και οι δύο Γλώσσες (ως αντικείμενο και μέσο). Φαίνεται πως στην συγκεκριμένη περιοχή οι γλωσσικές ανάγκες των Μουσουλμάνων διαφοροποιούνταν και το σχολικό πρόγραμμα προσαρμόστηκε ανάλογα. Ο Νόμος 42/10-7-1899 (Επίσ. Εφημ. Α΄, αρ. 58) άλλωστε επέτρεπε την ευελιξία των Ωρολόγιων Προγραμμάτων. Σε όλα όμως τα παραπάνω Ωρολόγια Προγράμματα της Α΄ Τάξης, η Τουρκική Γλώσσα -ως αντικείμενο και μέσο- κυριαρχούσε στο διδακτικό χρόνο.

Το περιεχόμενο των παραπάνω Ωρολόγιων Προγραμμάτων (της Α΄ Τάξης), δείχνει ότι η διδασκαλία της Τουρκικής Γλώσσας -ως αντικείμενο και μέσο- κυριαρχούσε.

Αυτή η διαπίστωση μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι οι περισσότεροι Μουσουλμάνοι μαθητές κατά την είσοδό τους στο σχολείο «έπασχαν» στην Τουρκική.

Ήταν κυρίως μονόγλωσσοι στην Ελληνική (ή μονόγλωσσοι στην Τουρκική ή δίγλωσσοι (Ελληνική/Τουρκική). Κατά συνέπεια, η πρώτη μας σκέψη, σχετικά με τη λειτουργία της Α΄ Τάξης ως Τάξης Υποδοχής, δεν ευσταθεί. Στην Α΄ Τάξη, διδάσκονταν κυρίως η Τουρκική και στις επόμενες συνεχιζόταν η διδασκαλία της Τουρκικής (ως αντικείμενο και μέσο) παράλληλα με την διδασκαλία της Ελληνικής (ως αντικείμενο και μέσο). Άρα, τα παιδιά αυτά, μεγαλώνοντας στην Κρήτη, είχαν ως πρώτο άκουσμα κυρίως την Ελληνική και υστερούσαν στην Τουρκική. Η παραπάνω θέση ενισχύεται και από τη θέση της Σταθάκου (2000) σύμφωνα με την οποία, ακόμα και σήμερα Τουρκοκρήτες που ζουν στην Τουρκία είναι δίγλωσσοι, καθώς φέρουν έντονα στοιχεία της κρητικής διαλέκτου. Αφού τόσα χρόνια μετά «κουβαλούν» την κρητική διάλεκτο μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι πρόγονοι τους -πολίτες της Κρητικής Πολιτείας- μιλούσαν κυρίως ελληνικά. Άλλωστε και ο Δετοράκης γράφει πως οι Τουρκοκρήτες ήταν κρητικός πληθυσμός στην καταγωγή, τη γλώσσα και τα ήθη αλλά μουσουλμανικός στο θρήσκευμα (Δετοράκης, 1990, σ.287-290).

Στον πίνακα 8.13. που ακολουθεί συγκεντρώσαμε κατά τάξη κάθε σχολείου, τις ώρες διδασκαλίας στις οποίες η Ελληνική λειτουργούσε ως μέσο/αντικείμενο διδασκαλίας, και τις αντίστοιχες ώρες της Τουρκικής.

Πίνακας 8.15.: Η Τουρκική και η Ελληνική Γλώσσα ως αντικείμενο/μέσο διδασκαλίας
(αρχαιακό υλικό)

	Μουσουλμανικό Παρθεναγωγείο Ηρακλείου (1906-1907)					(Δεν αναγράφεται ο τόπος) (1906-1907)							4/τάξιο Μουσουλμανικό σχολείο Ηρακλείου (1906-1907)				Μουσουλμανικό Παρθεναγωγείο Χανίων (1907-1908)					
ΤΑΞΕΙΣ	Α΄	Β΄	Γ΄	Δ΄	Ε΄	Α΄	Β΄	Γ΄	Δ΄	Ε΄	ΣΤ΄	Α΄	Β΄	Γ΄	Δ΄	Α΄	Β΄	Γ΄	Δ΄	Ε΄	ΣΤ΄	
Η Τουρκική Γλώσσα ως αντικείμενο/μέσο ώρες/εβδομάδα	21	19	14	14	13	Τμήμα Α ₁ : 23	15	18	17	15	16	29	16	15	15	33	24	25	23	20	19	
						Τμήμα Α ₂ : 23																
Η Ελληνική Γλώσσα ως αντικείμενο/μέσο ώρες/εβδομάδα	10	13	18	22	22	Τμήμα Α ₁ : -	8	5	17	19	19	2	16	15	16	7	12	12	12	15	15	
						Τμήμα Α ₂ : 8																
	Μουσουλμανικό Παρθεναγωγείο Ηρακλείου (1907-1908)					(Δεν αναγράφεται ο τόπος ούτε το σχολικό έτος)							4/τάξιο Μουσουλμανικό σχολείο Ηρακλείου (1907-1908)				(Δεν αναγράφεται ο τόπος) (1907-1908)					
ΤΑΞΕΙΣ	Α΄	Β΄	Γ΄	Δ΄	Ε΄	Α΄	Β΄	Γ΄	Δ΄	Ε΄	ΣΤ΄	Ζ΄	Α΄	Β΄	Γ΄	Δ΄	Α΄	Β΄	Γ΄	Δ΄	Ε΄	ΣΤ΄
Η Τουρκική Γλώσσα ως αντικείμενο/μέσο ώρες/εβδομάδα	19	19	14	14	13	18	16	20	14	12	11	18	30	22	20	15	27	16	17	17	15	14
Η Ελληνική Γλώσσα ως αντικείμενο/μέσο ώρες/εβδομάδα	10	13	20	22	21	10	14	9	17	19	21	15	-	16	14	19	2	17	16	17	18	20

Το περιεχόμενο του παραπάνω πίνακα δείχνει τη συντριπτική υπεροχή της διδασκαλίας της Τουρκικής Γλώσσας (ως μέσο/αντικείμενο διδασκαλίας) έναντι της Ελληνικής, στην Α΄ Τάξη. Από τη Β΄ Τάξη και μετά ο χρόνος διδασκαλίας της μειώνεται σταδιακά ενώ ο αντίστοιχος της Ελληνικής αυξάνεται (με μία μόνο εξαίρεση: Τάξη Γ΄ στο Ωρολόγιο Πρόγραμμα χωρίς αναγραφή τόπου και χρόνου). Η κατανομή του χρόνου διδασκαλίας των δύο γλωσσών (ως μέσο/αντικείμενο διδασκαλίας) σε κάθε τάξη ποικίλλει από σχολείο σε σχολείο ενώ -μετά την Γ΄ Τάξη- σαφής είναι η υπεροχή της Ελληνικής (ως μέσο) έναντι της Τουρκικής στην ίδια τάξη κάθε σχολείου.

Μελετώντας στη συνέχεια αναλυτικά το Ωρολόγιο Πρόγραμμα κάθε Τάξης σε κάθε ένα από τα οχτώ (8) Μουσουλμανικά Σχολεία (των οποίων διασώθηκαν τα αντίστοιχα προγράμματα), διαπιστώνουμε τα παρακάτω:

Τα γνωστικά αντικείμενα των συγκεκριμένων σχολείων είναι: «Κοράνι», «Θρησκευτικά», «Τουρκική Ανάγωση» και «Γραφή», «Ορθογραφία» και «Γραμματική» και των δύο Γλωσσών, «Ιερή Ιστορία», «Ιστορία», «Πρώτα μαθήματα Γεωργίας», «Μουσουλμανική Ιστορία», «Καλλιγραφία», «Αριθμητική», «Φυσική Ιστορία», «Φυσική Πειραματική», «Γεωγραφία», «Πραγματογνωσία», «Ιχνογραφία», «Γεωμετρία», «Εργόχειρο», «Γυμναστική». Δεν υπάρχει όμως ομοιομορφία των Ωρολόγιων Προγραμμάτων, δεν απαντώνται δηλαδή όλα τα παραπάνω μαθήματα/τάξη σε όλα τα σχολεία. Τα παραπάνω γνωστικά αντικείμενα -που συναντήσαμε σε προγράμματα των σχολικών ετών 1906-1907 και 1907-1908 (εκτός από ένα που δεν αναγράφει ακριβή χρονολογία⁹)- είναι περισσότερα από αυτά που όριζε το Διάταγμα 9/28-1-1902 (βλ. Πίνακας 8.13., σ.94).

Συγκεκριμένα, συναντάμε επιπλέον τα εξής μαθήματα: «Μουσουλμανική Ιστορία», «Πρώτα μαθήματα Γεωργίας», «Καλλιγραφία», «Πραγματογνωσία», «Γεωμετρία», «Εργόχειρο». Αλλά και ο χρόνος διδασκαλίας του ίδιου γνωστικού αντικειμένου στην ίδια τάξη, διαφέρει από σχολείο σε σχολείο. Τα παραπάνω δείχνουν ότι τα Ωρολόγια Προγράμματα πράγματι προσαρμόζονταν στις τοπικές ανάγκες (Νόμο 42/10-7-1899, Επίσ. Εφημ. Α΄, αριθ. 58, ΚΕΦ.:Β΄- άρθρο 6 ε΄, ΚΕΦ.:Δ΄- άρθρο 11 ζ΄, ΚΕΦ.: ΣΤ΄- άρθρο 25 α΄).

Επιπλέον, διαφέρουν και τα διδακτικά βιβλία που «χρησιμοποιεί» κάθε τάξη για τη διδασκαλία της Τουρκικής Ανάγωσης. Σημαντικό ρόλο στην επιλογή -πέρα απ' το σχετικό Ηγεμονικό Διάταγμα που όριζε τα καταλληλότερα προς χρήση βιβλία- φαίνεται πως «παίζει» και η δημοτικότητα κάθε βιβλίου.

Σε όλα τα προγράμματα όμως, το μεγαλύτερο μέρος του διδακτικού χρόνου καταλαμβάνει το Γλωσσικό μάθημα της Τουρκικής και Ελληνικής Γλώσσας (Ανάγωση, Γραφή, Γραμματική, Ορθογραφία, Καλλιγραφία). Ακολουθούν τα Θρησκευτικά, το Εργόχειρο (όπου αυτό διδάσκεται), τα Μαθηματικά και τα υπόλοιπα. Τα μαθήματα που δε λείπουν από καμία τάξη σε κανένα σχολείο είναι τα «Θρησκευτικά», η «Γλώσσα» και τα «Μαθηματικά». Τα τελευταία, διδάσκονται -σε ορισμένα σχολεία- και στις δύο γλώσσες (Τουρκική Αριθμητική από Μουσουλμάνο δάσκαλο και Μαθηματικά από Χριστιανό εκπαιδευτικό). Από τις σαράντα τρεις (43) συνολικά τάξεις των οχτώ (8) Ωρολόγιων Προγραμμάτων που μελετήσαμε, μόνο στις δώδεκα (12) διδάσκεται το μάθημα της Γυμναστικής (σε εφτά (7) τάξεις από Μουσουλμάνο δάσκαλο και σε πέντε (5) από Χριστιανό). Στα τέσσερα (4) -απ' τα οχτώ (8) προγράμματα- που ανήκουν σε Παρθεναγωγεία, το μάθημα «Εργόχειρο» διδάσκεται σε χρόνο ίσο ή και μεγαλύτερο από αυτό των Θρησκευτικών. Στο Μουσουλμανικό Παρθεναγωγείο των Χανίων κατά το Σχολικό έτος 1907-1908, δε διδάσκεται το «Εργόχειρο». Η «Γυμναστική» διδάσκεται και

⁹ Συντάχθηκε κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας (αρχαία)

στα Μουσουλμανικά Σχολεία αρρένων και θηλέων (Παρθεναγωγεία). Σε δύο (2) (Παρθεναγωγεία) το «Εργόχειρο» διδάσκεται σε κάθε τάξη. Και στα οχτώ (8) σχολεία, μέχρι και την Γ΄ Τάξη διδάσκονται κυρίως τα βασικά μαθήματα: «Θρησκευτικά», «Γλώσσα», «Αριθμητική» αλλά σε ορισμένα και «Πραγματογνωσία», «Γυμναστική» αλλά και «Εργόχειρο». Η «Φυσική Ιστορία» και η «Φυσική Πειραματική», διδάσκονται μόνο στις τρεις τελευταίες τάξεις: Ε΄, ΣΤ΄ και Ζ΄.

Τα παραπάνω δεν αφορούν την Α΄ Τάξη, το πρόγραμμα της οποίας όπως είδαμε, «ακολουθούσε» μια διαφορετική λογική (βλ.κεφ.8.2.5.,σ.97-99).

Το περιεχόμενο και η ευελιξία των Ωρολόγιων Προγραμμάτων των Μουσουλμανικών Σχολείων -σε επίπεδο εκπαιδευτικής πράξης- συνθέτουν την εικόνα ενός προοδευτικού και πρωτοπόρου θεσμού που χαρακτηρίζεται από «κοινωνική διγλωσσία», σέβεται τις θρησκευτικές και γλωσσικές διαφορές των μουσουλμανοπαίδων και συντελεί -μέσω της διδασκαλίας της Τουρκικής Γλώσσας και θρησκείας- στον αυτοπροσδιορισμό τους χωρίς όμως να τους απομονώνει από την υπόλοιπη κοινωνία καθώς διδάσκονταν και την Ελληνική γλώσσα.

Κλείνοντας την παρουσίαση των αποτελεσμάτων σχετικά με τα Ωρολόγια Προγράμματα των Μουσουλμανικών Σχολείων στην Κρητική Πολιτεία, πρέπει να τονίσουμε ότι δεν έχουμε συγκεντρωτικά στοιχεία για τον ακριβή αριθμό των Μουσουλμανικών Σχολείων κατά τα σχολικά έτη που αναφέρουν τα συγκεκριμένα οχτώ (8) Ωρολόγια Προγράμματα (1906-1907 και 1907-1908) ώστε να μπορούμε να αποφανθούμε με βεβαιότητα πως αυτά αποτελούν ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα των αντίστοιχων προγραμμάτων, επιτρέποντάς μας να γενικεύσουμε τα συμπεράσματά μας.

Παρόλα αυτά αποτελούν δείκτη του «τι» συνέβαινε σε επίπεδο σχολικού προγράμματος κατά την περίοδο 1898-1913.

8.2.6. Προφίλ εκπαιδευτικού προσωπικού

Σ' αυτή την κατηγορία ανήκουν τα περισσότερα έγγραφα (172). Απ' αυτά, δώδεκα (12) είναι του 1899, τριάντα τρία (33) του 1900, έξι (6) του 1901, επτά (7) του 1902, πέντε (5) του 1903, ένα (1) του 1904, δύο (2) του 1905, τρία (3) του 1906, έντεκα (11) του 1908, ένα (1) του 1909, είκοσι έξι (26) του 1910, τριάντα εννέα (39) του 1911, ένα (1) του 1912, δέκα (10) του 1914 και στα υπόλοιπα, ενώ φέρουν τη σφραγίδα της Κρητικής Πολιτείας, δεν αναγράφεται καθαρά η ημερομηνία.

Κατατάσσοντάς τα κατά εκπαιδευτική περιφέρεια, εξήντα εννέα (69) συντάχθηκαν στα Χανιά, δεκαέξι (16) στο Ρέθυμνο, σαράντα επτά (47) στο Ηράκλειο και πέντε (5) στο Λασιθί.

Εδώ θα εντάξουμε και δύο (2) έγγραφα που έχουν σφραγίδα «Εν Αθήναις», γιατί έχουν άμεση σχέση με το υπό έρευνα θέμα:

Το πρώτο έχει την υπογραφή του υπουργού της Εκκλησιαστικής και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως, Αθ. Ευταξία και πιστοποιεί ότι: *«Ο κύριος Ε. Γ. Φουσανάκης εκ Πομπίας Κρήτης . . . καταταχθείς εις τους μαθητάς του εν Αθήναις Διδασκαλείου . . . αξιωθείς του γενικού βαθμού Άριστα, αναγνωρίζεται δυνάμει του νόμου δια του παρόντος Πτυχίου δημοδιδάσκαλος Πρώτης τάξεως . . .»* και το δεύτερο, μια επίσημη βεβαίωση της πρυτανίας του Εθνικού Πανεπιστημίου, κατατίθεται από ένα δάσκαλο του 4/τάξιου Μουσουλμανικού Σχολείου Ηρακλείου, ως μέρος του βιογραφικού του.

Τέτοιους τίτλους σπουδών δεν συναντήσαμε σε άλλο έγγραφο.

Η νεοσύστατη Πολιτεία αγωνιζόταν να ξαναγεννηθεί μέσα από τις στάχτες των μακροχρόνιων αγώνων της για ελευθερία. Οι συνθήκες ζωής ήταν δύσκολες για όλους

τους πολίτες της και θεωρούμε κατόρθωμα το γεγονός πως ορισμένοι, σπούδασαν σε Ανώτερα και Ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αθήνας. Σίγουρα όμως, η γνώση που «έφεραν» από την πρωτεύουσα στην Κρήτη, στάθηκε πολύτιμος αρωγός στην προσπάθεια για πρόοδο και ευημερία.

Το εκπαιδευτικό προσωπικό των Μουσουλμανικών Σχολείων, μπορούμε να το κατατάξουμε σε δύο κατηγορίες: το κυρίως εκπαιδευτικό προσωπικό και το βοηθητικό προσωπικό. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν η διεύθυνση των σχολείων αυτών και το διδακτικό τους προσωπικό.

Στη Διεύθυνση των σχολείων θα αναφερθούμε παρακάτω (βλ. κεφ. 8.2.9., σ. 123-124). Το διδακτικό προσωπικό, άντρες και γυναίκες, διορίζονταν κατόπιν εξετάσεων. Οι εξετάσεις αυτές (γραπτές και προφορικές), διεξάγονταν βάσει Ηγεμονικών Διαταγμάτων. Οι υποψήφιοι εξετάζονταν κυρίως στην «Τουρκική Γλώσσα» και τα «Θρησκευτικά» (αλλά και στη «Γεωγραφία», «Ιστορία», «Έκθεση», «Καλλιγραφία», «Διδακτική», «Ψυχολογία» και τα «Γεωργικά»). Ένα τέτοιο γραπτό από τις διδασκαλικές εξετάσεις του 1912 στο μάθημα της Καλλιγραφίας, βλέπουμε στην επόμενη σελίδα:

1 Αυγούστου 1972

Δημοδιδασκαλικά έγγραφα
ἐν τῇ Καζιγροακίᾳ

Ἰσακίδης - Ἐπιμ. Καυφίδης

Δημοδιδασκαλ. μουσικ. ἐργασιῶν
Νέας Ἑλλάδας - Βαρουσιῶν

Καζιγροακίαι τοῦ Πάτερ ἡμῶν κη.

Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς ἀγασθῆναι τὸ ὄνομά σου
ἐξθείᾳ ἢ βασιλείᾳ σου γενηθῆναι τὸ θέλημά σου ἡ ἐν
οὐρανοῖς καὶ ἐπὶ τῆς γῆς, τὸν ἄριστον ἡμῶν τὸ ἐπιούσιον δός
ἡμῖν σήμερον καὶ ἄφεσιν ἡμῖν τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν ὡς καὶ
ἡμεῖς ἀφίμεθα τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν καὶ μὴ εἰσέλθῃς ἡμῶν
ὡς σκλασμιόν ἀλλά ῥύσαι ἡμῶν ἀπὸ τοῦ πονηροῦ. Ἄμην.
Δι' ἐνῶπι τῶν ἁγίων πνεύματός σου, Κύριε Κύριε ἡμῶν Ἰ-
ησοῦ Χριστέ ὁ Θεὸς ἐξέκουσέ καὶ σώσον ἡμῶν. Ἄμην.

Handwritten signatures and initials, including a large 'A' and 'B'.

Καμῆ Γ. Μπαλάνης

Τα αποτελέσματα ανακοινώνονταν με επίσημο έγγραφο από τον Διευθυντή του σχολείου στον Νομαρχιακό Επιθεωρητή:

Εν Ριδίμω 25^η 10 Νοεμβρίου 1900

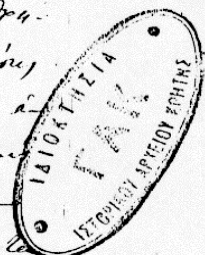
Κρατὺς Τίγρηος

Μουσουλμανικὴ Σουλτανία
Σχολείων Ριδίμης

Ἰσλ. $\frac{1700}{14}$

Κεῖρε Ἐπιδαρυαί

Συμφωνηθεὶς μετὰ ἑταίρῳ ἐν ἀποφασίζῃ ^{7. 1075} 6. 2717
ἠτάλας δὲ Ἄ. Γουδ δὲ ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ
συνορίων τοῖ ἀνεδαμάτῃ, ὡς ἰσλαμ εἰς ἰσλαμ
δὲ ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ
συνορίων δὲ ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ
ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ
ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ
ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ
ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ

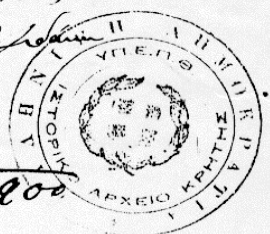
	Τουρμὴ Ἰσλάμ		Ἰσλαμ		ἑταίρῳ		ἑταίρῳ	
	Ἰσλαμ	ἑταίρῳ	Ἰσλαμ	ἑταίρῳ	ἑταίρῳ	ἑταίρῳ	ἑταίρῳ	ἑταίρῳ
Ἰσλαμ ἑταίρῳ ἑταίρῳ	8	8	7	8	8	8	8	8
ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ	9	9	7	7	7	9	8	8
ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ	8	7	7	6	6	8	7	7
ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ	7	6	7	5	6	7	6	6

Πρὸς τὸν ἑταίρῳ ἑταίρῳ
ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ

ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ
ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ
ἑταίρῳ ἑταίρῳ ἑταίρῳ

ἑταίρῳ

ἑταίρῳ 7305
ἑταίρῳ 11 9 βεῖον 1900

Η επίδοσή των εξεταζομένων, κρίνονταν από ειδική επιτροπή που την καθόριζε ο επί της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Σύμβουλος. Μέρος αυτής της επιτροπής αποτελούσαν και μέλη της Μουσουλμανικής κοινότητας. Η επίδοση των υποψηφίων στις εξετάσεις αυτές καθόριζε:

- το διδασκαλικό τους βαθμό (Α', Β', Γ' ή προσωρινός)
 - το μισθό τους, που κυμαίνονταν από 40 ως 200 δραχμές
- Στους επιτυχόντες απονέμονταν πτυχία σαν αυτό που βλέπουμε:

Καθη Μισογιαν

Κριτική Πορεία.

Ανώτατη Διεύθυνσις
της Παιδείας και Δημοσιεύσεως

162

Πτυχίον

Συμφώνως με άρθρον 44 του οργανισμού της Δημοκρατίας εν
καιρούς νόμιον και τήνω αριθμόν 47 και χρονολογίαν
9 Ιουλίου 1904 Κριτικώς διατάχθηκε περί βεβαίωσης του
Γεωργίου Έπι. Πέτρου, εν Λύμαις Λυμνίου ήμ 30, νέου της
εν ανωτέρωριον δημοκρατίας, υπέρ της αφεσί των ημερών
βούλησιν σαν μαγίς 8³/₁₀ και ανεμπρόσθη δωλεροβαδμια
δυσκολοδασίας. Διό δίδοται αὐτῷ τὸ πτυχίον τῆς, διὰ
μὲν τῶν ὁμοίων δημοκρατίας καὶ διδάσκει, ἐν οὐδὲν ὁμοίω
ἐργασίᾳ διορισθῆ νῦν ἐν παρεμῶν ἀρχῆς καὶ καὶ ἀνεγὰν

Εἰς τὴν ἀνωτέρω Πράξιν ἐν δημοκρατίας, ὅσα παρὶς τῶ ἀνωτέρω αὐτῶν ὁ
πὸς ἀνεγὰν τὸν ὁμοίω τῆς Δημοκρατίας ἐν οὐδὲν ὁμοίω
ἀνεγὰν τῶν
τὸν «Κορυμῆς»

ἐν Λύμαις ἡμ 4 Ἰουλίου 1906.

ὁμοίω τῆς Παιδείας καὶ Δημοσιεύσεως
ἐν Λύμαις
Τ. Δ. Διευθυντής

ὁμοίω τῆς Παιδείας καὶ Δημοσιεύσεως
ἐν Λύμαις

ὁμοίω τῆς ἀνεγὰν
ἐν Καθη Μισογιαν Μισογιαν ἡμ 15 Ἰουλίου 1910.
Διευθυντής Καθη Μισογιαν
Μισογιαν Γεωργίου Έπι. Κορυμῆς

Η πιστοποίηση του διορισμού γινόταν και με διπλώματα σαν αυτό:

ΑΡΙΘ. 139

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΑΝΩΤΕΡΑ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Ο κ. Εμμ. Ιωαν. Κραυβός ~~εξ Κραυβίου~~

του δήμου Κραυβίου της Έπαρχίας Τυμίου ~~έτων 22~~ δοκι-

μασθείς ~~συμφώνως~~ τοις υπ' αριθ. 154, 111 και 112 διατάγμασι περί εξετάσεως

δημοδιδασκάλων και εύδοκιμίσεως, αναγνωρίζεται οριστικός δημοδιδάσκαλος

~~επιτελεσθέντος~~ μετά του γενικού βαθμού ~~θαύματος~~ 7 ⁷²/₁₀₀

Δίδεται δ' αὐτῷ τὸ παρὸν δίπλωμα, δι' οὗ παρέχονται αὐτῷ πάντα τὰ τῷ ἀξιό-

ματι τοῦ διδασκάλου παρομαρτοῦντα δικαιώματα.

Ἐν Χανίοις τῆ 8 Σεπτεμβρίου 1911

Ὁ Ἐπίτροπος τῆς Παιδείας

[Handwritten signature]

Ὁ Γενικός Ἐπιθεωρητὴς τῆς Παιδείας

[Handwritten signature]

ΕΛΕΓΧΟΣ ΕΞΕΤΑΣΕΩΝ

Μαθήματα	Βαθμός
1) Θρησκευτικά.....	βαίνουμασάι 8
2) Έλληνικά.....	αρίθρια 10
3) Παιδαγωγική.....	βαίνουμασάι 8
4) Διδακτική.....	μασάι 7
5) Πρακτική διδασκαλία.....	μασάι 7
6) Ψυχολογία.....	βαίνουμασάι 9
7) Ίστορία.....	μασάι 8
8) Μαθηματικά.....	αρίθρια 10
9) Γεωγραφία.....	μασάι 8
10) Φυσική Ίστορία.....	βαίνουμασάι 9
11) Καλλιγραφία.....	βαίνουμασάι 8
12) Γεωργικά.....	μασάι 8
13) Μουσική.....	μασάι 7
14) Χειροτεχνήματα.....	

Έν Χανίοις τῆ 8 Σεπτεμβρίου 1911

Ο Γενικός Επιθεωρητής τῆς Παιδείας

Handwritten signature

Η πιστοποίηση των κατάλληλων προς διδασκαλία προσόντων γινόταν και με την υποβολή πιστοποιητικών σπουδών, προκειμένου να ικανοποιηθεί το αίτημα των ενδιαφερομένων για διορισμό. Πιο καταρτισμένος θεωρούνταν ο κάτοχος του απολυτηρίου Ρουσιγιέ:

Επι' Αρχειοφωτογραφίας των εφεσίων των Γραφείων
Μαθημάτων Βουλφ, Γραμματίων, Θεωρητικών
Μαθημάτων, Άλλων Υποθηκών, Μονογραφιών
Παλαιά.

Η Έκδοσις της Παιδείας του Νο-
τιου Γραμματίων είναι η πρώτη του άνω-
τέρου επιπέδου των μαθημάτων των εφεσίων των Γραφείων, άρχισαν την
επιχείρησιν προέδρου.

№ 25^α Βουλφ 1314 ή 24^α Βουλφ
1312.

142) του Συμβουλίου της Εφορίας Γραμματίων
20^α Βουλφ 1316 ή 21^α Βουλφ 1316.

№ 18^α Βουλφ 1316.

6) Αρχειοφωτογραφίας των Γραμματίων
των Μαθημάτων της Βουλφ Γραμματίων
102) Μαθημάτων Βουλφ.

Αρχειοφωτογραφίας των Γραμματίων
των Μαθημάτων της Βουλφ Γραμματίων 1910.

6) Μαθημάτων

145) Βουλφ Γραμματίων
20^α Βουλφ 1316 ή 21^α Βουλφ 1316
των μεταφορών

6) Αρχειοφωτογραφίας των Μαθημάτων
των Μαθημάτων της Βουλφ Γραμματίων
των Μαθημάτων της Βουλφ Γραμματίων 1910

Επι' Αρχειοφωτογραφίας

Ε

Ελλείπει όμως αυτού, οι ενδιαφερόμενοι κατέθεταν έγγραφα που πιστοποιούσαν τη μόρφωσή τους: « . . . αποστέλλω υμίν πιστοποιητικόν εμφαίνον ότι ήκουσα των μαθημάτων της τρίτης τάξεως του ενταύθα Γυμνασίου . . . » (Φ.8).

Απαραίτητο προσόν θεωρούνταν η γνώση γραφής και ανάγνωσης: «. . . Επειδή η αιτούσα δεν ηξεύρει να διδάξει το μάθημα της γραφής, ως μοι εδήλωσεν η ίδια, κατ' ακολουθίαν τα εις το σχολείον της φοιτώντα κοράσια θα ζημιώνονταν μεγάλως, μη μανθάνοντα να γράφωσιν, έχω την γνώμην, ότι η αίτησις αύτη δεν είναι αποδεκτή . . . » (Φ.2.Β.).

Συντάσσονταν δε επίσημοι συγκεντρωτικοί κατάλογοι προσωρινών δασκάλων που υπέβαλαν αίτηση για εξετάσεις, απορριφθέντων δασκάλων αλλά και υπηρετούντων δασκάλων (σε μεμονωμένα σχολεία ή σε εκπαιδευτικές περιφέρειες).

Βάση αυτών, συντάσσονταν επίσημα Δελτία εκπαιδευτικών όπως το ακόλουθο:

Σ' αυτά, όπως διαπιστώνουμε, καταγράφονταν αναλυτικά τα στοιχεία της εκπαιδευτικής τους ταυτότητας: ονοματεπώνυμο, τόπος και χρόνος διεξαγωγής των διδασκαλικών εξετάσεων στις οποίες πέτυχαν, έτος διορισμού, τάξη στην οποία διδάσκουν, ο ακριβής χρόνος προϋπηρεσίας και οι τυχόν επιβληθείσες σε αυτούς ποινές.

Συμπληρώνονταν κατά σχολείο, ύστερα από εντολή του Νομαρχιακού Επιθεωρητή Εκπαίδευσης, προκειμένου να καταρτιστούν επίσημα Μητρώα εκπαιδευτικών. Αφού συγκεντρώνονταν τα στοιχεία των Δελτίων, καταρτίζονταν επίσημα Μητρώα των εκπαιδευτικών με σκοπό την επίσημη καταχώρηση του εκπαιδευτικού προσωπικού και κατ' επέκταση την καλύτερη αντιμετώπιση των εκπαιδευτικών αναγκών.

Οι αιτήσεις και οι αναφορές δασκάλων σκιαγραφούν με λεπτομέρειες το πλαίσιο λειτουργίας των Μουσουλμανικών Σχολείων.

Η θεματική τους καλύπτει:

Παρακλήσεις εκπαιδευτικών να διοριστούν, να παραμείνουν στο ίδιο σχολείο ή να συνεχίσουν να διδάσκουν στην ίδια τάξη. Ως βασικό επιχείρημα επικαλούνται την διδασκαλική τους πείρα και εκπαίδευση.

Αιτήσεις αδειών που διαβιβάζονται ύστερα από αίτηση του ενδιαφερόμενου εκπαιδευτικού, από τον Διευθυντή του σχολείου στον Νομαρχιακό Επιθεωρητή της εκπαιδευτικής περιφέρειας και στη συνέχεια στον Νομαρχιακό Επιθεωρητή.

Αιτήσεις για μετάθεση ή για ανάκληση μετάθεσης για προσωπικούς κυρίως λόγους (οικογενειακούς ή οικονομικούς): « . . . *ένεκα λόγων οικογενειακών μοι είναι απολύτως αδύνατον να μεταβώ εις την νέαν μου θέσιν καθόσον η οικογένειά μου έχει ανάγκην του μικρού μου βοηθήματος . . . εάν δε μεταβώ εις την νέαν μου θέσιν δεν θα δυνηθώ να εξοικονομώ υπόλοιπον εκ του μισθού μου . . . »* (Φ.4).

Προτάσεις για αντικατάσταση εκπαιδευτικών που ασθενούν: « . . . *Επειδή δε η ασθένεια αυτής δύναται να διαρκέσει επί πολύν χρόνον ακόμη, ως μανθάνομεν σήμερον θετικώς, αιτούμαι όπως διορισθεί υποδιευθύντρια η . . . »* (Φ.7).

Αναφορές ανάληψης υπηρεσίας (από δασκάλους ή διευθυντές).

Αναφορές Διευθυντών για λάθη κυρίως οικονομικής φύσης εις βάρος δασκάλων των σχολείων τους: « . . . *συνέβη λάθος, αποκοπτομένου ολοκλήρου ενός έτους εκ των ετών της υπηρεσίας του . . . »* (Φ.8), για το εξαιρετικό ήθος και τη μόρφωση συγκεκριμένων εκπαιδευτικών (που συνοδεύονται συνήθως από παράκληση του διευθυντή να μην μετακινηθούν οι συγκεκριμένοι εκπαιδευτικοί): « . . . *να εκφράσω την ευχήν ίνα διατηρηθεί εις το υπό την διεύθυνσίν μου ΠαρθENAγωγείω η εν αυτώ υπηρετούσαν ηθική και μεμορφωμένη διδασκάλισσα της Τουρκικής γλώσσας . . . »* ή αναφορές για αδυναμία τέλεσης των εξετάσεων λόγω ασθένειας ή έλλειψης προσωπικού.

Αναζητώντας πληροφορίες για τη μισθοδοσία του διδακτικού προσωπικού, βρήκαμε έντεκα (11) έγγραφα. Κατατάσσοντας τα αντίστοιχα κείμενα χρονολογικά, έχουμε δύο (2) του 1900, ένα (1) του 1902, ένα (1) του 1903, ένα (1) του 1909, ένα (1) του 1910, ένα (1) του 1911 και τέσσερα (4) του 1914. Πέντε (5) απ' αυτά αφορούν Μουσουλμανικά Σχολεία του Ρεθύμνου, δύο (2) αντίστοιχα σχολεία του Ηρακλείου, τρία (3) Μουσουλμανικά Σχολεία των Χανίων και ένα (1) συντάχθηκε στην Ιεράπετρα.

Μ' αυτά τα έγγραφα γνωστοποιείται στους εκπαιδευτικούς ο μηνιαίος μισθός τους, ο οποίος καθορίζεται από την ποιότητα των σπουδών τους, το βαθμό επιτυχίας τους στις αντίστοιχες διδασκαλικές εξετάσεις και τη θέση που αυτός τους δίδει στην εκπαιδευτική πυραμίδα: «*Γνωρίζομεν υμίν ότι διά του υπ' αρ. 88 και χρονολογίας 4 Μαΐου ε.ε. διατάγματος διορίσθητε διδασκάλα του εν Χανίοις Μουσουλμανικού ΠαρθENAγωγείου επί μηνιαίον μισθόν δρχ. εξήκοντα (60) . . . »* (Φ.8).

Πρόκειται επίσης για επίσημες αναφορές μηνιαίων ή ετήσεων δαπανών μισθοδοσίας.

Σε μια τέτοια αναφορά του Νομαρχιακού Επιτρόπου Χανίων και Σφακίων διαβάζουμε ότι για τα Μουσουλμανικά Σχολεία της περιοχής Χανίων και της Επαρχίας Κυδωνίας,

δαπανήθηκαν το 1911, 2.318,30 δρχ. μηνιαίως, έναντι 8.765 δρχ. για τα αντίστοιχα Χριστιανικά (Φ.19), ενώ σ' έναν οικονομικό απολογισμό του 1900 διαβάζουμε ότι οι συνολικές δαπάνες μισθοδοσίας για κείνη τη χρονιά ανήλθαν σε 649.184 δρχ. Το ποσό αυτό κατανεμήθηκε ως εξής: 601.160 δρχ. για τα Χριστιανικά Σχολεία και 48.024 δρχ. για τα Μουσουλμανικά.

Πολύ συχνά διατυπώνονται παράπονα από τους εκπαιδευτικούς σχετικά με τη μισθοδοσία τους και ζητούν εγγράφως προσαύξηση μισθοδοσίας επικαλούμενοι την διδακτική τους πείρα και την προϋπηρεσία τους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Μεχμέτ Κοκκινιάκη: « . . . υπηρετών ευδοκίμως εις την θέσιν υπηρέτου . . . παρακαλώ υμάς ευσεβάστως όπως ευαρεστούμενος αυξήσητε την μισθοδοσίαν μου εις δραχμάς τεσσαράκοντα συμφώνως τω άρθρω 163 του υπ' αρ.485 Νόμου και θέλω να σας ευγνωμονώ εγώ τε και άπασα η οικογένειά μου . . . » (Φ.4). Όταν τα αιτήματά τους αυτά ικανοποιούνται εκφράζουν εγγράφως την ικανοποίησή τους: « . . . Μετά μεγάλης χαράς ήκουσε και είδε το Μουσουλμανικόν στοιχείον πραγματοποιουμένην την προσαύξησιν της μισθοδοσίας . . . » (Φ.8).

Συχνά καθυστερούν οι αμοιβές: « . . . παρακαλούμεν όπως λαμβάνοντες υπ' όψιν την δικαίαν υμών απαίτησιν ταύτην, ενεργήσητε τα δέοντα περί της αποτίσεως των μισθοδοσιών ημών τούτων, καθ' ότι δεν θα παύσωμεν ενεργούσαν πάση δυνάμει έως ότου δικαιωθώμεν . . . » (Φ.4).

Δε λείπουν και οι συστάσεις από τους Νομαρχιακούς Επιθεωρητές προς τους Γενικούς Επιθεωρητές για διορθώσεις λαθών στη μισθοδοσία εκπαιδευτικών.

Δε δυσχεραίνουν όμως μόνο τα οικονομικά προβλήματα τη ζωή του διδακτικού προσωπικού. Αντιμετώπιζαν και λειτουργικά προβλήματα : « . . . αλλά δεν εύρον ούτε οίκημα προς κατοικίαν ούτε διδακτήριον όπως αναλάβω τα καθήκοντά μου . . . » (Φ.2.B.).

Το ήθος και η συμπεριφορά του διδακτικού προσωπικού αποτελούν ένα ακόμα θέμα των εγγράφων που μελετήσαμε. Συχνά καταγγέλλονται για ανάρμοστη συμπεριφορά (αγένεια, κακομεταχείριση μαθητών), καθυστερημένη προσέλευση στην εργασία, απρεπή πολιτική συμπεριφορά: « . . . κατά την δοξολογίαν την ψαλείσαν εν Σπιναλόγγα . . . απήγγειλε λόγον περί της ιδρύσεως του Οθωμανικού κράτους, μετά το πέρας του οποίου εξητοκραύγασεν υπέρ του Σουλτάνου ως έψαλε τω πολιχρονισμού αυτού . . . » (Φ.1), απρεπή συμπεριφορά στην τάξη: « . . . διότι ενίοτε κατά τον χρόνον της διδασκαλίας κοιμάται επί της διδασκαλικής έδρας . . . » (Φ.4), ψευδή δήλωση στοιχείων που επισείουν ακόμα και την ποινή της απόλυσης: « . . . εν Ρεθύμνη ο Οθωμανός Γραμματοδιδάσκαλος Χουσεϊν Κουμαριτάκης έγγραψε ότι είναι Οθωμανός υπήκοος και αυτός και η οικογένειά του . . . Τω είπον ότι είναι επιορκία και ότι θα καταδιωχθεί ποινικώς αλλά επιμένει λέγων ότι πταίει ο πατήρ του . . . » (Φ.2.B.). Καταγγέλλεται επίσης η παράνομη λειτουργία ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων.

Δε λείπουν και οι καταγγελίες εκπαιδευτικών για κατάχρηση εξουσίας από τους ανωτέρους τους: « . . . δια να με ευχαριστήσει βέβαια, με μετέφερεν από την μίαν εις την άλλην σχολήν. Επειδή αδιαφορώ αυξάνει τας ώρας της διδασκαλίας εις άκραν, εις άλλους δε ταύτας ελαττώνει . . . » (Φ.4).

Οι διαμαρτυρόμενοι εκπαιδευτικοί ζητούν ακόμη και την εξαίρεση ή αντικατάσταση των καταγγελλομένων.

Συνέπεια αυτών των καταγγελιών είναι πολλές φορές η επιβολή προστίμων: « . . . και διότι εκοινοποίησα αυτό . . . του περί της εξαίρεσεώς του έγγραφόν μοι επέβαλλε πρόστιμον 5 φράγγων κατά Απρίλιον μήνα και τον Μάιον έτερον πρόστιμον 10 φράγγων επί τω λόγω ότι δεν απελογήθην εμπροσθέμως . . . » (Φ.4) ή ακόμα και παραιτήσεις.

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ενώ αποστέλλονται προς τον Γενικό Διευθυντή της Δημοσίας Εκπαιδύσεως οι παραιτήσεις εκπαιδευτικών, σε καμιά απ' αυτές δεν γνωστοποιούνται οι λόγοι της παραίτησης.

Δεν είναι σπάνια και η ανευθυνότητα των εκπαιδευτικών: « . . . ανεχώρησεν εις Χανιά . . . λαβών άδειαν απουσίας δύο ημερών. Επειδή όμως εκ τότε δεν ενεφανίσθη εν τη σχολή καθιστώ τούτο ημίν γνωστό διά τα περαιτέρω . . . » (Φ.2.Β.).

Δεν είναι λίγες οι φορές που οι δάσκαλοι αποστέλλουν ευχαριστήριες επιστολές προς τους ανωτέρους τους: « . . . παρακαλώ μετά σεβασμού την υμετέραν εξοχότητα, όπως δεχθή τας ευχαριστίας μου, επί τη τιμή δι' ης αύτη με περιέβαλλε . . . » (Φ.2.Β.).

Πέραν όμως του διδακτικού προσωπικού, τα Μουσουλμανικά Σχολεία στελέχωνε και βοηθητικό προσωπικό. Το αποτελούσαν παιδονόμοι και επιστάτες. Καταλάμβαναν τις θέσεις αυτές ύστερα από επίσημη έγγραφη πρόταση του Διευθυντή του αντίστοιχου σχολείου: «Λαμβάνω την τιμήν όπως προτείνω υμίν ως επιστάτην του ού προϊσταμαι Μουσουλμανικού Παρθεναγωγείου τον Χουσεϊν Ισμιρλή, άνθρωπον εγνωσμένης χρηστότητος και όστις θα διατελέση τιμίως τα καθήκοντά του . . . » (Φ.2.Β.). Όμως και αυτοί δείχνουν συχνά δυσαρεστημένοι από τις συνθήκες εργασίας τους. Στα σχετικά έγγραφα, κάνουν λόγο ακόμα και για αδυναμία επιβίωσης: « . . . ως παιδονόμος του Μουσουλμανικού σχολείου Ρεθύμνης λαμβάνω μηνιαίον μισθόν δρχ. τεσσαράκοντα (40). Ο μισθός ούτος είναι ανεπαρκέστατος εις τας σημερινάς βιοτικές ανάγκας . . . » (Φ.2.Β.).

Αναφέρονται ακόμα και σε οικονομικές αδικίες εις βάρος των Μουσουλμάνων: « . . . ο μισθός ούτος είναι άνισος προς την μισθοδοσίαν του ομοιοβάθμου παιδονόμου του Χριστιανικού Σχολείου λαμβάνοντος μηνιαίως δρχ. ογδοήκοντα (80) » (Φ.2.).

8.2.7. Μουσουλμανικά Σχολεία-Επίσημες θρησκευτικές γιορτές των Μουσουλμάνων

Όλα τα έγγραφα που αναφέρονται σ' αυτό το θέμα είναι του 1900 και έχουν συνταχθεί σε Μουσουλμανικά Σχολεία του Ηρακλείου. Οι Διευθυντές των σχολείων αυτών απευθύνουν παράκληση προς τον Νομαρχιακό Επιθεωρητή της πόλης ώστε να επιτραπεί η διακοπή των μαθημάτων κατά το ραμαζάνι. Αναρωτιόμαστε, γιατί να απαιτείται η έγκριση του διοικητικού προϊσταμένου, αφού ο Νόμος όριζε με σαφήνεια τις αργίες των Μουσουλμανικών Σχολείων (Νόμος 82, κεφ. Κ': άρθρα 219-220), (βλ.κεφ. 6.3.,σ.61-68). Πρόκειται για μια αναντιστοιχία εκπαιδευτικών προθέσεων (έτσι όπως αυτές καταγράφηκαν στα επίσημα εκπαιδευτικά κείμενα) και εκπαιδευτικής πράξης.

Παράλληλα, η έγγραφη άδεια που απαιτείται, αναδεικνύει μια μορφή ασφυκτικού ελέγχου από την πλευρά της εξουσίας.

Ακολουθούν δύο έγγραφα αυτής της κατηγορίας:

Κερτικὴ πολιτεία

Ἐν Ἡρακλείᾳ τῇ 30ῃ Νομβρίου 1900.

Β' Μαιουσιᾶν Δημοτικῶν σχολείων Ἡρακλείου.

Πρὸς τὸν κ.

Αριθ. $\frac{\text{Πρωτ. 37}}{\text{Δευτ. 16}}$

Νομαρχικῶν Ἐπιθεωρητῶν τῶν δι-
μοτικῶν σχολείων Ἡρακλείου.

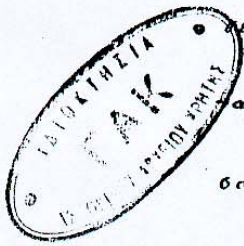
Εἰσεβάστω ὑποβάξῃ ὑμῖν

Περί

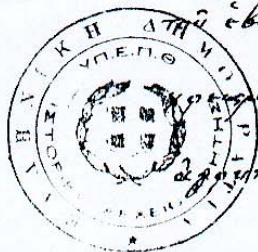
διακοπῆς τῶν μεταμεσημερινῶν μα-
θημάτων κατὰ τὸ ἡμερησίον.

τὴν κατωτέρω παράκλησιν τῶν Μαιουσι-
μαίων διδασκάλων ταῦ ἐπ' ἡμεῖς διευθυνο-
μένου Β' Μαιουσιμαθρικῶν δημοτικῶν σχο-
λείων, ὅπως ὑμεῖς ἐπιπέμειτε ἐπ' αὐτῶ τὴν
ἀπόφασίν σας.

Πανταχοῦ ταῦ Μαιουσιμαθρικῶν κούμαρ
καθιέρωθη αὐτῶς εἰπεῖν, ὅπως κατὰ τὸν προ-

κεινῇ μῆνι ταῦ ἡμερησίως διακόπτανται
τὰ μεταμεσημερινὰ μαθήματα ἐν τῶν Μαιου-
σιμαθρικῶν σχολείων, καθ' ὅσον ἡ αὐτοῖα
καὶ υγιεία ἐν τῶν ὑπερβάλλοντα κατὰ τὴν
μῆνα ταῦτων οἱ Μαιουσιμαθρικῶν ἐφαθνεύ-
ονται ταῖς τε διδασκαλίαις καὶ ταῖς ἀπό-

ἐβδμήμον ἔτους τῆς ἡλικίας των ὑπο-
κειμένης ἀνεπιτήδειαν, προσουχίαν καὶ
ἀδύναμιν μαθητῶν, καθιέρωσά αὐτοῖς

ἀγλιάνους πρὸς ἐκπαίδευσιν τῶν διδάσκα-

λῶν καὶ μαθητικῶν αὐτῶν καθιστῶν.

Ἀφιερωταὶ δ' ὁ μετὰ μεταγενέστερον αὐτῶν

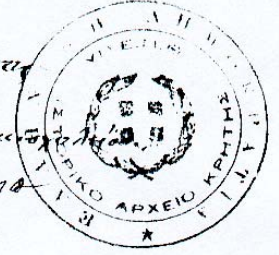
χρόνος ἐκ προεπιχειρήσεως καὶ λατινῶν πρὸς

περισσότερον ὄφελος.

Εἰπερ ἀεὶ ἔσται

ὁ Διευθυντὴς τοῦ Β. Μουσ. Ἰνστιτούτου

Ἄλφ. Πάριος

8.2.8. Διεύθυνση Σχολείων και Μουσουλμανική Δημογεροντία

Ένα (1) απ' τα έγγραφα αυτά είναι του 1900, δύο (2) του 1901 και ένα (1) του 1914. Πρόκειται για ένα πρακτικό ορκωμοσίας (του Μουφτή Χαλέπας Χανίων) (Φ.2.Β.), δύο (2) έγγραφα-προτάσεις της Μουσουλμανικής Δημογεροντίας Λασιθίου και ένα έγγραφο του Συμβούλου της Δικαιοσύνης προς τον ύπατο Αρμοστή Κρήτης (πρίγκιπα Γεώργιο) με το οποίο ζητά την επικύρωση «*νομοσχεδίου περί ειδικού νόμου της Μουσουλμανικής κοινότητας*».

Στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης συναντήσαμε δεκάδες έγγραφα σαν αυτό του 1914, με τα οποία η Μουσουλμανική Δημογεροντία παρακολουθεί στενά τα εκπαιδευτικά θέματα της περιφέρειάς της και παρεμβαίνει δυναμικά προτείνοντας την πρόσληψη, απόλυση ή αντικατάσταση εκπαιδευτικού. Οι παρεμβάσεις αυτές δε γίνονται αυθαίρετα αλλά κινούνται μέσα στα πλαίσια που ορίζουν οι νόμοι της ίδιας της Πολιτείας:

«Η Μουσουλμανική δημογεροντία Λασηθίου συγκειμένη εκ των Μεχμέτ Χουζουκαλάκι προέδρου, Αχμέτ Χαλίλ Λαζανάκι και Χουσεΐν Ιμαμάκι μελών . . . λαβούσα υπ' όψιν το άρθρο 106 του Συντάγματος και το γεγονός ότι ο εν κωμοπόλει Ιεραπέτρον Μουσουλμανικού Δημοτικού Σχολείου υπηρετών ως διδάσκαλος της ελληνικής γλώσσης Ιωάννης Ν. Μουρέλος προσκληθείς στρατιώτης εγκατέλειψε την θέσιν του . . . προτείνει την απόλυσιν του ειρημένου δασκάλου και τον διορισμό . . . του Ιάκωβου Ν. Μουρέλου . . .» (Φ.8).

Οι Διευθυντές των Μουσουλμανικών Σχολείων είναι υπόλογοι απέναντι στη Μουσουλμανική Δημογεροντία: *« . . . Ευσεβάστως γνωρίζω υμίν ότι ο ασθενής σας διδάσκαλος κ. Γεώργιος Σπιταδάκης επανήλθε χθες εις τι σχολείον με πρόθεσιν, όπως εξακολουθήσει εργαζόμενος. Η Μουσουλμανική όμως Δημογεροντία Ρεθύμνης μόλις πληροφορήθη, ότι επανέλαβε καθήκοντα, μοι απέστειλεν έγγραφον (του οποίου αντίγραφον επισυνάπτω) προς το οποίον και προφορικός μοι ετόνισε να συμμορφωθώ . . .»* (Φ.19).

Υπάρχουν και περιπτώσεις που η Μουσουλμανική Δημογεροντία προσφεύγει στη Δικαιοσύνη για να δικαιωθεί: *« . . . λαβούσα υπ' όψιν έγγραφο των . . . κατοίκων Σπιναλόγας δι' ου γνωρίζουσι ότι η Κυβέρνησις εισχειρίζεται ότι το εν τη συνοικία Μπέη Σκρινέτσι κείμενον Σχολείον είναι δημόσιον ως και άλλα οικήματα δημόσια και προτίθεται να λάβει αυτά υπό την κατοχή της χρησιμοποιούμενα ως οικία των λεπτρών . . . Επειδή το ειρημένο Σχολείο θεωρείται κτήμα του καταστήματος, δυνάμει του υπ' αρ.434 Νόμου δύναται δε να εγκαταλειφθή εις την Κυβέρνησιν υπάρχουσιν δημοσίας ανάγκης αφού προηγουμένως αποζημιωθεί το κατάστημα τούτο. Επειδή όμως μέχρι σήμερον ουδεμίαν έκθεσιν περί εκτημίσεως του εν λόγω Σχολείου επεδώθη αρμοδίως . . . αποφασίζει παμψηφεί όπως η υπόθεσις αυτή ανακοινωθεί εις την Ανωτέραν Διοίκησιν της Παιδείας και της Δοκαιοσύνης προς ενέργειαν των νομίμων . . .»* (Φ.4).

Οι αποφάσεις της Μουσουλμανικής Δημογεροντίας δημοσιεύονταν σε επίσημα έγγραφα που άρχιζαν όπως το παρακάτω:

«Η Μουσουλμανική Δημογεροντία Λασηθίου συγκειμένη εκ των Μεχμέτ Χουζακαλάκι προέδρου, Αχμέτ Χαλήλ Λαζανάκι και Χουσεΐν Ιμαμάκι, μελών, συνελθούσα σήμερον τη 14^η Σεπτεμβρίου προς διάσκεψιν . . . θεμάτων και λαβούσα υπ' όψιν . . . αποφασίζει παμψηφεί και προτείνει . . .» (Φ.8).

Αυτή η δυνατότητα που είχε η Μουσουλμανική Δημογεροντία να παρεμβαίνει και να επηρεάζει την εξέλιξη των εκπαιδευτικών πραγμάτων ήταν λογικό να τονώσει το ηθικό της Μουσουλμανικής κοινότητας, να της προσδώσει ένα αίσθημα ασφάλειας και να της καλλιεργήσει εμπιστοσύνη στο θεσμό των Μουσουλμανικών Σχολείων. Έτσι δικαιολογείται και η προοδευτική αύξηση του μαθητικού δυναμικού των σχολείων αυτών.

Στα πρακτικά ορκωμοσίας των Μουφτήδων, σ' αυτό που οφείλει κανείς να σταθεί με ιδιαίτερη προσοχή είναι ο όρκος που αυτοί δίνουν πριν την ανάληψη των νέων τους καθηκόντων: *«Ορκίζομαι να φυλλάτω πίστιν εις την πατρίδα και τον Ηγεμόνα, υπακοή εις το Σύνταγμα, τους νόμους και τα ψηφίσματα της Πολιτείας και να διαχειρίζομαι τιμίως και ευσυνειδήτως την ανατεθείσαν μου δημοσίαν λειτουργίαν»* (Φ.2.Β.).

Ένα ενδεικτικό έγγραφο αυτής της κατηγορίας παραθέτουμε αμέσως παρακάτω:

Πρωτ. 280
Διεπλ. 196

Έν Τερατέρω

τῆ 191

ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ
ΤΩΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΙΔΡΥΜΑΤΩΝ
ΤΟΥ ΙΕΡΟΔΙΚΕΙΟΥ ΛΑΣΗΘΙΟΥ

ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ Α' ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΥ & ΠΑΙΔΕΙΑΣ

4351
19 Σεβτεμβρίου 1914
4
J. B. S.

Πρὸς

Ὡμ Ἐβραίων Ἰερουσαλήμ
Ἰορδάνου Κρήτης
Ἐπιμετρία Παιδείας

Ἰεροσολίμου 2343

Ἐξυχοτάτη Κυρία Διοικητοῦ

Ἐπιμετρία Παιδείας Ἰερουσαλήμ
καὶ Ἰορδάνου.

Ἐπιμετρία Παιδείας Ἰερουσαλήμ
καὶ Ἰορδάνου 1914
καὶ Ἰορδάνου Ἰερουσαλήμ
καὶ Ἰορδάνου Ἰερουσαλήμ

Ἐπιμετρία Παιδείας Ἰερουσαλήμ
καὶ Ἰορδάνου Ἰερουσαλήμ
καὶ Ἰορδάνου Ἰερουσαλήμ
καὶ Ἰορδάνου Ἰερουσαλήμ
καὶ Ἰορδάνου Ἰερουσαλήμ
καὶ Ἰορδάνου Ἰερουσαλήμ
καὶ Ἰορδάνου Ἰερουσαλήμ
καὶ Ἰορδάνου Ἰερουσαλήμ

Ἀριθ. Πρωτ. 1306

Ἐπιμετρία Παιδείας Ἰερουσαλήμ
καὶ Ἰορδάνου 29 Σεπτεμβρίου 1914

Ἀριθ. Πρωτ. 370
Παραπεμπόμενα εἰς τὸν ἰσχυρισμὸν

τῆς ἑνωμένης περιφέρειας Ἰερουσαλήμ
καὶ Ἰορδάνου Ἰερουσαλήμ
καὶ Ἰορδάνου Ἰερουσαλήμ
καὶ Ἰορδάνου Ἰερουσαλήμ
καὶ Ἰορδάνου Ἰερουσαλήμ
καὶ Ἰορδάνου Ἰερουσαλήμ
καὶ Ἰορδάνου Ἰερουσαλήμ
καὶ Ἰορδάνου Ἰερουσαλήμ

Ἐπιμετρία Παιδείας Ἰερουσαλήμ
καὶ Ἰορδάνου Ἰερουσαλήμ
καὶ Ἰορδάνου Ἰερουσαλήμ
καὶ Ἰορδάνου Ἰερουσαλήμ
καὶ Ἰορδάνου Ἰερουσαλήμ
καὶ Ἰορδάνου Ἰερουσαλήμ
καὶ Ἰορδάνου Ἰερουσαλήμ
καὶ Ἰορδάνου Ἰερουσαλήμ

Μετὰ τὴν ἔγκρισίν σου

8.2.9. Διεύθυνση Μουσουλμανικών Σχολείων

Από τις δώδεκα (12) εκθέσεις που συγκεντρώσαμε, πέντε (5) έχουν ημερομηνία: 1899-1900, μία (1) είναι του 1900, μία (1) του 1907, τρεις (3) του 1908, δύο (2) του 1910 και μία (1) του 1911. Απ' αυτές, δύο (2) αναφέρονται στην περιοχή Λασιθίου, πέντε (5) στο Ηράκλειο, δύο (2) στο Ρέθυμνο και τρεις (3) στα Χανιά.

Μελετώντας τες, αντλούμε πολύτιμες πληροφορίες για:

- ♦ Την ποιότητα και το είδος των κτιριακών εγκαταστάσεων.
- ♦ Τις εκπαιδευτικές δαπάνες.
- ♦ Τις δυσλειτουργίες των Μουσουλμανικών Σχολείων.
- ♦ Τον ακριβή αριθμό των σχολείων καθώς και την γεωγραφική τους θέση.
- ♦ Την ποιότητα της προσφερόμενης γνώσης.
- ♦ Την αναγκαιότητα κατάρτισης καταλόγων με τα στοιχεία των προς φοίτηση μαθητών.

Έτσι, σε μια έκθεση του Επιτρόπου της παιδείας (Γ.Κ. Κοκκινάκη) του 1911, διαβάζουμε ότι: « . . . η όλη νήσος διαιρείται σε 378 σχολικές περιφέρειες, εν αίς ιδρύομεν 460 σχολεία αντ' τα των μέχρι τούδε λειτουργούντων 664, ώστε ελαττούμεν ταύτα δια συγχωνεύσεως κατά 200 περίπου . . . » (Φ.10).

Οι εκπαιδευτικοί έχουν στην πλειοψηφία τους χαμηλή μόρφωση, πλην ελαχίστων που είναι πτυχιούχοι ανώτερων σχολών: « . . . εκ των 132 διδασκάλων και διδασκαλισσών του νομού Λασιθίου, 4 είναι πτυχιούχοι του Διδασκαλείου, 30 τελειόφοιτοι του Γυμνασίου, 6 έχουν ακούσει μαθήματα της Δ' τάξης του Γυμνασίου, 35 έχουσιν ακούσει μαθήματα τάξεων Γυμνασιακών και 57 είναι γραμματοδιδάσκαλοι. Πλην των πτυχιούχων λοιπόν πάντες οι άλλοι ουδεμίαν έχον θεωρητικήν μάθησιν της Παιδαγωγικής και Διδακτικής . . . » (Φ.1).

Πολύ ανησυχητικές διαστάσεις παίρνει το πρόβλημα της διαρροής των Μουσουλμάνων μαθητών: « . . . Εν τω χωρίω Φορτέτσα είναι εγγεγραμμένοι 65 μαθηταί, εξ' ών φοιτώσι τακτικώς μόλις οι ημίσεις . . . » (Φ.6).

Η λειτουργία των σχολείων αυτών, μοιάζει τις περισσότερες φορές με κατόρθωμα και παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα συλλογικής προσπάθειας: « . . . αι κοινότητες επιλοτιμήθησαν να ενοικιάσωσιν ιδιωτικές οικίας ών το ενοίκιον κατέβαλον μετά πολλής προθυμίας . . . » (Φ.2.Α.).

Σε κάθε σχολείο ορίζονται και υποδιευθυντές έχοντας ως αρμοδιότητες την επιμέλεια των μαθημάτων, την επίβλεψη της ακριβούς εφαρμογής του προγράμματος και την υποβολή των μισθοδοτικών καταστάσεων του προσωπικού.

Συμπερασματικά:

Η ανάλυση που προηγήθηκε αφήνει να διαφανεί η δομή των Μουσουλμανικών Σχολείων και οι επιμέρους λειτουργίες τους. Η καθημερινή πραγματικότητα των σχολείων αυτών δεν καθορίζεται μόνο από την επίσημη εκπαιδευτική πολιτική της Κρητικής Πολιτείας, αλλά και από άλλες παραμέτρους της εκπαιδευτικής πραγματικότητας όπως η ποιότητα των διαπροσωπικών σχέσεων των εμπλεκομένων σε αυτήν αλλά και τα προσωπικά προβλήματα που αυτοί τυχόν έχουν.

Η κτιριακή υποδομή ήταν στοιχειώδης, οι Μουσουλμάνοι μαθητές πολύ συχνά διέκοπταν τη φοίτησή τους. Η Πολιτεία με κίνητρο τη δυνατότητα για επαγγελματική ανέλιξη προσπάθησε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα με αρκετή επιτυχία. Το Ωρολόγιο Πρόγραμμα διαμορφώνονταν με βάση τις ανάγκες του σχολείου ενώ τα σχολικά εγχειρίδια καθορίζονταν με Ηγεμονικά Διατάγματα. Η τήρηση των θρησκευτικών

εορτών δεν ήταν δεδομένη και για το θέμα αυτό έχουμε συχνά ανταλλαγή εγγράφων μεταξύ των ενδιαφερόμενων φορέων. Η παρουσία της Μουσουλμανικής Δημογεροντίας στα εκπαιδευτικά πράγματα ήταν συνεχής. Αυτό όμως που προκαλεί τη μεγαλύτερη εντύπωση είναι η προσπάθεια ελέγχου της εκπαιδευτικής πραγματικότητας των Μουσουλμανικών Σχολείων, γεγονός που αποδεικνύεται τόσο από τον όγκο, όσο και από το περιεχόμενο των διοικητικών εγγράφων που μελετήσαμε.

9. Η περίπτωση του Ρεθύμνου

Η επιλογή του Ρεθύμνου δεν έγινε τυχαία. Η εκπαίδευση στην πόλη, αρχίζει να αναπτύσσεται σε όλες τις βαθμίδες συστηματικά μετά την ψήφιση του Συντάγματος (1899). Αυτό προκύπτει και από τις εργασίες των: Ξανθουδίδου (1909), Γενεράλη (1931), Δρανδάκη (1950), Κασσιμάτη (1953), Κασσωτάκη (1991) (βλ. κεφ.5.3.,σ.37-56).

Από πλευράς σύνθεσης πληθυσμού, κατά την απογραφή του 1900, το Ρέθυμνο αριθμούσε 8.354 κατοίκους, από τους οποίους οι 5.409 ήταν Τούρκοι και 2.845 Χριστιανοί (Κασσωτάκης,1991,σ.48).

Εκεί λειτουργούσε η Μουσουλμανική Σχολή της πόλης που ιδρύθηκε το 1911 και το 1^ο Δημοτικό Σχολείο της πόλης, γνωστό και σήμερα ακόμη ως Τούρκικο που λειτούργησε με τη μορφή δύο εκπαιδευτηρίων, στο ίδιο κτίριο. Στο ένα, μέσο και αντικείμενο διδασκαλίας ήταν η Ελληνική και στο άλλο η Τουρκική. Οι δύο αυτές παράλληλες μορφές εκπαίδευσης μέσα στο ίδιο σχολείο προκαλούν το ενδιαφέρον.

Οι εκπαιδευτικοί στόχοι ήταν κοινοί καθώς οι δύο αυτές παράλληλες μορφές εκπαίδευσης «γεννήθηκαν» απ' το ίδιο Σύνταγμα, με σκοπό να εξυπηρετήσουν τις συγκεκριμένες εκπαιδευτικές ανάγκες της Κρητικής Πολιτείας, πραγματώνονταν όμως με διαφορετικό γλωσσικό «εργαλείο». Αυτή η διαχωριστική μορφή εκπαίδευσης (η λειτουργία ξεχωριστών σχολείων στο ίδιο κτίριο), μπορεί να σημαίνει σεβασμό της ετερότητας αλλά δε σηματοδοτεί και «διπολιτισμικότητα». Και σ' αυτό ακριβώς το σημείο εστιάζεται το δικό μας ενδιαφέρον. Η μελέτη του νομοθετικού πλαισίου λειτουργίας των Μουσουλμανικών Σχολείων (βλ.κεφ.6.3.,σ.61-68), στηρίζει με άμεσο τρόπο την θέση πως την κρητική κοινωνία των ετών 1898-1913 χαρακτήριζε «κοινωνική διγλωσσία» (βλ.κεφ.7.,σ.72-75). Έχοντας ως αφετηρία το γεγονός ότι στην κοινωνία του Ρεθύμνου αυτής της περιόδου, υπάρχει μια μορφή «κοινωνικής διγλωσσίας» (Ελληνικά, Τουρκικά), αναρωτιόμαστε αν υπάρχει και «ατομική διγλωσσία». Και αν ναι, κατά πόσο αυτή ελήφθη υπ' όψιν κατά το σχεδιασμό της εκπαιδευτικής πολιτικής και εκφράστηκε στην εκπαιδευτική πράξη και στο συγκεκριμένο σχολείο με τη μορφή «δίγλωσσης εκπαίδευσης».

Δυστυχώς, το σχετικό υλικό που συγκεντρώσαμε δεν είναι ικανό να μας δώσει μια ολοκληρωμένη εικόνα της εκπαιδευτικής πραγματικότητας των δύο αυτών Μουσουλμανικών Σχολείων. Η επίσκεψή μας στο Αρχείο της πόλης με σκοπό την αναζήτηση σχετικών εγγράφων απέβη άκαρπη. Ο μεγαλύτερος όγκος του αρχειακού υλικού του Τούρκικου Σχολείου δυστυχώς κήκε κατά τη δικτατορία. Την πληροφορία αυτή μας έδωσε τόσο ο Διευθυντής του σχολείου, όσο και ο κ. Ζ. Κασσωτάκης, που χρημάτισε επί σειρά ετών Διευθυντής του ίδιου σχολείου και ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τη διάσωση του συγκεκριμένου πολύτιμου αρχειακού υλικού.

Οι λόγοι αυτής της απόφασης δεν κοινοποιήθηκαν ποτέ. Ίσως θεωρήθηκε «άχρηστο» υλικό, ίσως όμως, πίσω από την απόφαση αυτή, να κρύβονται συγκεκριμένες πολιτικές προθέσεις. Δεν βρήκαμε ούτε στα Αρχεία του συγκεκριμένου σχολείου ούτε στα Αρχεία του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης επίσημα κείμενα που να δίνουν σαφείς απαντήσεις σ' αυτό το ερώτημα.

Για τους παραπάνω λόγους τα δύο αυτά Μουσουλμανικά Σχολεία δεν μπορούν να μελετηθούν διεξοδικά αλλά να παρουσιαστούν μόνο αποσπασματικά με την ελπίδα ότι θα φωτίσουν περισσότερο το εκπαιδευτικό γίγνεσθαι αυτής της τόσο ιδιαίτερης μορφής εκπαίδευσης που γεννήθηκε για να ανταποκριθεί στις ανάγκες της νεοσύστατης Πολιτείας.

9.1. Η επεξεργασία των πληροφοριών του διασωζόμενου υλικού

Πριν προχωρήσουμε στην επεξεργασία των πληροφοριών του διασωζόμενου υλικού που αφορά στη λειτουργία του Τούρκικου Σχολείου του Ρεθύμνου αλλά και στη Μουσουλμανική Σχολή της πόλης, θα παρουσιάσουμε το σχετικό αρχειακό υλικό που κατορθώσαμε να συγκεντρώσουμε:

Στο γραφείο του 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου της πόλης, που ακόμα και στις μέρες μας είναι γνωστό ως Τούρκικο, βρήκαμε:

- Ένα μαθητολόγιο του Μουσουλμανικού Παρθεναγωγείου των ετών: 1919-1920, 1920-1921 και 1921-1922.
- Ένα μαθητολόγιο «Του εν Ρεθύμνη Δημοτικού Σχολείου των αρρένων. Των ετών 1899-1900, 1900-1901, 1902-1903, 1903-1904, 1904-1905, 1905-1906, 1907-1908 και 1908-1909».
- «Δελτία Ελέγχου της γενικής κατάστασης του Μουσουλμανικού Δημοτικού Σχολείου εν Ρεθύμνη».

Από τα παραπάνω, θα μελετήσουμε μόνο τα «Δελτία Ελέγχου της γενικής κατάστασης του Μουσουλμανικού Δημοτικού Σχολείου εν Ρεθύμνη». Τα υπόλοιπα θα εξαιρεθούν αυτής της ερευνητικής διαδικασίας, επειδή αναφέρονται σε Χριστιανικά Σχολεία, ή σε χρονική περίοδο πέραν αυτής που ερευνά η παρούσα εργασία.

Το μοναδικό έγγραφο που έχουμε στα χέρια μας σχετικά με τη λειτουργία της Μουσουλμανικής Σχολής του Ρεθύμνου, είναι ένα φύλλο της εφημερίδας της κυβέρνησης (83-11-11-1911) στο οποίο δημοσιεύεται το καταστατικό λειτουργίας της.

9.1.1. Το Τούρκικο Σχολείο της πόλης

Τα «Δελτία Ελέγχου της γενικής κατάστασης του Μουσουλμανικού Δημοτικού Σχολείου εν Ρεθύμνη», αναφέρονται στο σχολικό έτος 1911-1912. Από τους 223 εγγραφέντες μαθητές, φοίτησαν τελικά 200, αποφοίτησαν 22, ενώ ένας επτάχρονος μαθητής απεβίωσε πριν τη λήξη του διδακτικού έτους. Σημειώνεται επίσης πως προσήλθαν σε εξετάσεις 120 μαθητές, από τους οποίους οι 35 απορρίφθηκαν. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη της στήλης στην οποία καταγράφεται το επάγγελμα του πατέρα κάθε μαθητή, σαφής δείκτης της κοινωνικής διαστρωμάτωσης της περιόδου που ερευνάται. Ο συγκεντρωτικός πίνακας που ακολουθεί δίνει τις αντίστοιχες πληροφορίες:

Πίνακας 9.16. Επάγγελμα πατέρα των μαθητών του Τούρκικου Σχολείου Ρεθύμνης κατά το σχολικό έτος 1911-1912

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΣΥΝΟΛΟ	ΠΟΣΟΣΤΟ
Εφαπλωματής	4	1,8%
Έμπορος	20	9%
Ιμάμης	3	1,3%
Ναύτης	3	1,3%
Κρεοπώλης	7	3,1%
Κτηματίας	24	10,8%
Κλητήρ	1	0,4%
Υπάλληλος	18	8%
Μεταπράττης	8	3,6%
Διδάσκαλος	5	2,2%
Γεωργός	27	12,1%
Εργάτης	14	6,4%
Κουρέας	2	0,9%
Αρδακτάς	3	1,3%
Σαπυνοποιός	1	0,4%
Ξυλουργός	1	0,4%
Λεμβούχος	1	0,4%
Μαχαιροποιός	2	0,9%
Ζαχαροπλάστης	3	1,3%
Δήμαρχος	1	0,4%
Κτίστης	2	0,9%
Σχοινοπλάστης	2	0,9%
Μεσίτης	1	0,4%
Αλιεύς	4	1,8%
Λαδάς	1	0,4%
Καφεπώλης	6	2,7%
Βυρσοδέψης	2	0,9%
Αχθοφόρος	5	2,2%
Υποδηματοποιός	5	2,2%
Κρεοπώλης	4	1,8%
Κηπουρός	3	1,3%
Αμαξηλάτης	3	1,35%
Παντοπώλης	9	4%

Τέλος, 28 μαθητές (12,6%), δηλώνονται ως ορφανοί.

Η πλειοψηφία των μαθητών προέρχεται από γεωργικές οικογένειες (12,1%).

Ακολουθούν τα παιδιά των κτηματιών (10,8%) και των εμπόρων (9%). Οι Μουσουλμάνοι μαθητές προέρχονται στην πλειοψηφία τους από χαμηλά κοινωνικοοικονομικά στρώματα του πληθυσμού. Αυτό δικαιολογεί και τη μεγάλη

διαρροή που παρατηρήθηκε στη φοίτησή του κατά τα πρώτα κυρίως χρόνια του θεσμού (βλ. κεφ. 8.2.3., σ. 88-90).

Δυστυχώς, δεν στάθηκε δυνατό να βρούμε ένα αντίστοιχο Δελτίο της ίδιας σχολικής χρονιάς του Χριστιανικού Σχολείου που λειτουργούσε στο ίδιο κτίριο, ώστε να προβούμε στη συγκριτική τους παρουσίαση.

Η καταγραφή όμως του επαγγέλματος που ασκούσε ο πατέρας των μαθητών αυτών, πέρα από δείκτη της κοινωνικής τους προέλευσης, δίνει και μια συνολική εικόνα των ασχολιών των Μουσουλμάνων. Το συγκεκριμένο αρχαιακό υλικό «έρχεται» να επιβεβαιώσει όσα γράφει ο Δετοράκης για τις οικονομικές συνέπειες από τη μαζική μετακίνηση Μουσουλμάνων από τα χωριά προς τις πόλεις και τις πλησιόχωρες περιοχές κατά τα πρώτα χρόνια της Αυτονομίας, γεγονός που οδήγησε στην ενδυνάμωση του Χριστιανικού στοιχείου, στα χέρια του οποίου πέρασε η αστική οικονομία (βιοτεχνία, εμπόριο κ.λ.π.) (Δετοράκης, 1990, σ. 459). Αναγκαστικά, οι Μουσουλμάνοι που δεν αποτελούσαν πια την κυρίαρχη κοινωνική ομάδα ασχολήθηκαν στην πλειοψηφία τους, με πιο «ταπεινά» επαγγέλματα.

Οι πληροφορίες που αντλούμε από το αρχαιακό μας υλικό για τη λειτουργία του σχολείου αυτού είναι πολύ λίγες και δεν μας επιτρέπουν να συνθέσουμε μια λεπτομερή εικόνα για το συγκεκριμένο σχολείο. Το ενδιαφέρον που παρουσιάζει το Τούρκικο Σχολείο, εστιάζεται στην ιδιαίτερη μορφή του. Στο ίδιο σχολικό συγκρότημα, συστεγάζονταν Μουσουλμάνοι και Χριστιανοί μαθητές που πιθανόν κατά την εισαγωγή τους στο σχολείο να ήταν ήδη δίγλωσσοι («διγλωσσία» ως προϋπόθεση), ή μονόγλωσσοι (στην Ελληνική ή στην Τουρκική). Το Μουσουλμανικό τμήμα του σχολείου χαρακτηριζε «κοινωνική διγλωσσία» (βλ. κεφ. 7, σ. 72-75) («διγλωσσία» ως μέθοδος), ενώ παράλληλα, στο Χριστιανικό η «διγλωσσία» λειτουργούσε μόνο ως προϋπόθεση. Η κυρίαρχη εθνοτική ομάδα (Χριστιανοί μαθητές), δεν καλούνταν να μάθει Τουρκικά. Τελικός σκοπός του Μουσουλμανικού τμήματος φαίνεται πως ήταν η διατήρηση της «διγλωσσίας».

Μέσα σε αυτά τα συγκεκριμένα πλαίσια και μόνο, μπορούμε να αποφανθούμε πως η «ατομική διγλωσσία» Χριστιανών και Μουσουλμάνων μαθητών, εκφράστηκε στην πράξη -μέσω της παράλληλης λειτουργίας των δύο εκπαιδευτηρίων και της «διγλωσσίας» (ως προϋπόθεση και μέσο) του Μουσουλμανικού τμήματος- με τη μορφή «διγλωσσης εκπαίδευσης».

9.1.2. Η Μουσουλμανική Νυχτερινή Σχολή του Ρεθύμνου

Στα 21 άρθρα του καταστατικού ίδρυσής της ορίζεται:

♦ *Ο σκοπός της:* «Σκοπός της συστάσεως του σωματείου τούτου είναι η παιδαγωγική των εκ τριών διαφόρων επαγγέλμασι υπηρετούντων Μουσουλμανοπαίδων και η εις αυτά διδασκαλία των θρησκευτικών υποχρεώσεών των».

♦ *Ο τρόπος χρηματοδότησης της Σχολής:*

1. Από τα ίδια τα μέλη του σωματείου, με μηνιαία εισφορά ύψους μισής δραχμής (τακτικές εισφορές).
2. Από ευεργεσίες (έκτατες εισφορές).

♦ *Η διαδικασία απόκτησης της ιδιότητας του μέλους:* (έγγραφο αίτηση που εγκρίνεται ή απορρίπτεται σε μυστική ψηφοφορία).

♦ *Η τιμωρία που επισείει η καθυστέρηση τριών συνεχών μηνιαίων εισφορών:* (διαγραφή).

♦ *Τα κίνητρα για την εξασφάλιση έκτατων εισφορών:* (επίδοση τιμητικών τίτλων).

♦ *Η σύνθεση του διοικητικού συμβουλίου:* (πρόεδρος, αντιπρόεδρος, γραμματέας, ταμίας

και πέντε μέλη) καθώς και οι ακριβείς αρμοδιότητες του καθένα και ο τρόπος εκλογής του (με ψηφοφορία).

- ♦ *Η επίσημη σφραγίδα του σωματείου:* (οι λέξεις: Μουσουλμανική Νυκτερινή Σχολή Ρεθύμνης).
- ♦ *Η ετήσια χρονική διάρκεια των εργασιών του σωματείου:* (από 1/9 έως 31/8).
- ♦ *Ο τόπος παράδοσης των σκευών και των χρημάτων του σωματείου σε περίπτωση διάλυσής του:* (η Διεύθυνση των Μουσουλμανικών Ιδρυμάτων Ρεθύμνης).

Αναζητώντας το ιδεολογικό πλαίσιο ίδρυσής της «φτάσαμε» στο κεφ. Α΄ τμήμα Β΄ του Νόμου 391, του Οργανισμού Δημοσίας Εκπαιδύσεως (Επίσ. Εφημ. Β΄, αριθ.50, 1-8-1901, τεύχ. Α΄), στα πέντε άρθρα του οποίου (186-190), βρήκαμε τις σχετικές απαντήσεις:

Νυκτερινές Μουσουλμανικές Σχολές μπορούσαν να λειτουργήσουν στο Ρέθυμνο, στα Χανιά και στο Ηράκλειο με επιμίσθιο 20-30 δρχ. το μήνα ή υπό την αιγίδα ιδιωτικών σωματείων. Σ' αυτές διδάσκονταν όλα τα μαθήματα του Δημοτικού Σχολείου. Η φοίτηση ήταν υποχρεωτική για όσους δεν είχαν συμπληρώσει το 21^ο έτος της ηλικίας τους και δεν είχαν απολυτήριο δημοτικού. Η διαρροή είχε ως συνέπεια ποινές: *«Τα όργανα της δημοσίας δυνάμεως συναντώντα τους υποχρεωμένους εις την νυκτερινή φοίτηση κατά τας ώρας των παραδόσεων εκτός αυτής, οδηγούσιν υποχρεωτικώς εις την σχολήν»* (Νόμος 391, Επίσ. Εφημ. Β΄, αριθ. 50, 1-8-1901, τεύχ. Α΄, άρθρο 190).

Μετά τα παραπάνω, διαπιστώνουμε πως η βασική τουλάχιστον εκπαίδευση όλων των Μουσουλμανοπαίδων, αναδεικνύεται ως ένας από τους εκπαιδευτικούς στόχους της Κρητικής Πολιτείας.

10. Συμπεράσματα-Ερμηνεία των αποτελεσμάτων

Επί Κρητικής Πολιτείας παρατηρείται μια μελετημένη εκπαιδευτική οργάνωση και δομή, μ' ένα σύστημα στηριγμένο σε ευρωπαϊκά πρότυπα, ανώτερο σε σύγκριση και μ' αυτό της ελεύθερης Ελλάδας (Χουρδάκης, 2002, σ.73-260):

- Ιδρύονται πρότυπα σχολεία.
- Εισάγονται νέα γνωστικά αντικείμενα: Αγωγή Πολίτη, Τεχνικά, Γεωργικά, Βιοτεχνικά Μαθήματα.
- Ιδρύονται σύλλογοι γονέων, βιβλιοθήκες, σχολικές επιτροπές.

Επιχορηγούνται τα σχολεία και επιμορφώνονται οι εκπαιδευτικοί.

Επικρατεί το δόγμα: «Καλύτερος δάσκαλος - καλύτερο σχολείο».

Η διερεύνηση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας των Μουσουλμανικών Σχολείων αυτής της περιόδου, δεν εξαντλήθηκε στη μελέτη και ανάλυση των επίσημων νομικών κειμένων της εποχής. Μελετήσαμε και τα επίσημα εκπαιδευτικά κείμενα της εποχής, πρωτογενές δηλαδή αρχαικό υλικό, που συλλέξαμε τόσο από το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, που εδρεύει στα Χανιά, όσο και από το αρχείο του 1^{ου} Δημ. Σχολείου Ρεθύμνου, γνωστό και ως Τούρκικο αλλά και από τη Μουσουλμανική Σχολή της ίδιας πόλης.

Ο όγκος του αρχαικού υλικού που συγκεντρώσαμε, φανερώνει το ενδιαφέρον που έδειξε η Κρητική Πολιτεία για τα Μουσουλμανικά Σχολεία, έναν πρωτοπόρο και προοδευτικό για την εποχή εκείνη θεσμό, που «γεννήθηκε» απ' το δημοκρατικό πνεύμα του Συντάγματος, εκφράστηκε ως πρόθεση στους εκπαιδευτικούς νόμους που ακολούθησαν και μετουσιώθηκε σε εκπαιδευτική πράξη με την ίδρυση και λειτουργία των σχολείων αυτών.

Η ποιοτική ανάλυση των πηγών μας (πρωτογενών και δευτερογενών), ανέδειξε μια πλήρη αντιστοιχία των Μουσουλμανικών Σχολείων:

- α) με τους εκπαιδευτικούς σκοπούς και στόχους της Κρητικής Πολιτείας.
- β) με τα μέσα επίτευξης των παραπάνω στόχων.

Ως κυριότερα σημεία αυτής της επάλληλης διασύνδεσης των επιμέρους στοιχείων της εκπαιδευτικής πραγματικότητας των Μουσουλμανικών Σχολείων της Κρητικής Πολιτείας (1898-1913), μπορούν να θεωρηθούν τα ακόλουθα:

1. Οι συντάκτες των αντίστοιχων εκπαιδευτικών Νόμων και Διαταγμάτων, ευθυγραμμίστηκαν πλήρως με το δημοκρατικό πνεύμα των άρθρων του Συντάγματος.

2. Αναμφίβολα, οι υπεύθυνοι για την επιλογή των γνωστικών αντικειμένων που θα διδάσκονταν στους μαθητές των μειονοτικών αυτών σχολείων, ακολούθησαν πλήρως τις επιταγές του Κρητικού Συντάγματος.

3. Οι εκπαιδευτικοί που κλήθηκαν να υλοποιήσουν όσα είχαν καταγραφεί στα επίσημα νομικά και εκπαιδευτικά κείμενα της εποχής, κινήθηκαν στο ίδιο πνεύμα.

4. Τα συγκεκριμένα σχολεία, χαρακτήριζε μια ελαστικότητα και εναρμόνιση με την ίδια την κοινωνική πραγματικότητα της οποίας αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι.

Από αυτή την άποψη, μπορούμε να πούμε πως οι επίσημοι εκπαιδευτικοί σκοποί, όπως αυτοί διατυπώθηκαν στα επίσημα νομικά κείμενα, δεν είχαν διακοσμητικό και μόνο χαρακτήρα και το εκπαιδευτικό σκηνικό των Μουσουλμανικών Σχολείων σε καμιά περίπτωση δεν θύμιζε κακοπαιγμένο θεατρικό έργο, όπου «ο συγγραφέας γράφει ένα έργο, ο σκηνοθέτης ανεβάζει ένα άλλο και ο θεατής (ο Μουσουλμάνος μαθητής στην περίπτωση μας), βλέπει το δικό του» (Φλουρής, 1995, σ.355).

Αναλυτικότερα:

Η μακρόχρονη πολυπολιτισμικότητα της κρητικής κοινωνίας σε συνδυασμό με το δημοκρατικό πνεύμα των πολιτών της αλλά και την ανάγκη της νεοσύστατης Πολιτείας για ευημερία και πρόοδο, αποτελούσαν εγγύηση για την ποιότητα των επίσημων εκπαιδευτικών προθέσεων έτσι όπως αυτές εκφράστηκαν στα επίσημα νομικά κείμενα αυτής της περιόδου. Πράγματι, τα κεφ. Κ΄: «Περί Μουσουλμανικών Σχολείων» και ΙΘ΄: «Περί Ιδιωτικής διδασκαλίας» του Νόμου 82/2-10-1899, το Διάταγμα «Περί ειδικού νόμου της Μουσουλμανικής κοινότητας» του Νόμου 145/29-3-1990, το κεφ. Η΄: «Περί σχολείων ετεροθρήσκων» του Νόμου 391/1-8-1901 και το άρθρο 38: «Περί των μεταβαλλόντων θρήσκειοι από το 1856» του Νόμου 404/16-8-1901, αναγνώριζαν κατ' αρχήν το δικαίωμα στη διαφορά (βλ. κεφ. 6.2., 6.3., σ. 58-68). Η σύσταση και οργάνωση σχολείων για ετερόθρησκους «ήρθε» ως το επόμενο λογικό βήμα.

Τα επίσημα αυτά εκπαιδευτικά κείμενα, καθόριζαν με σαφήνεια τον τρόπο λειτουργίας του ιδιαίτερου αυτού τύπου σχολείων και διασφάλιζαν την ποιότητα της παρεχόμενης γνώσης ακόμη κι όταν αυτή προερχόταν από κατ' οίκον διδασκαλίες.

Το Διάταγμα «Περί παλιννοστούντων Μουσουλμάνων», αποκαθιστούσε εν μέρει τη ζωή στην ύπαιθρο, γεγονός που επέδρασε θετικά και στον τομέα της εκπαίδευσης: οι παλιννοστούντες Μουσουλμάνοι που επέστρεψαν, πέρα από την «οικονομική ανάσα» που έδωσαν στη γεωργική ζωή του νησιού, πείστηκαν αργά αλλά προοδευτικά για την αναγκαιότητα μόρφωσης των παιδιών τους. Η θέσπιση των Μουσουλμανικών Σχολείων, ήρθε να «καλύψει» αυτό το κενό. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τη συνεχή ενημέρωση (από τους αρμόδιους φορείς) σε ό,τι αφορά στη σημασία της εκπαίδευσής τους αλλά και τον ασφυκτικό έλεγχο που ασκούνταν (σύνταξη μαθητικών καταλόγων, αναζήτηση Μουσουλμάνων μαθητών από τη Δ/ση του σχολείου) από την Πολιτεία για την εφαρμογή του Νόμου (υποχρεωτική φοίτηση, άρθρο 211 του Νόμου 82/2-10-1899 κεφ. Κ΄: «Περί Μουσουλμανικών Σχολείων»), είχε ως αποτέλεσμα την προοδευτική αύξηση των Μουσουλμάνων μαθητών.

Το νομικό πλαίσιο ίδρυσης και λειτουργίας των σχολείων αυτών στα οποία γινόταν μαθήματα πρωί και απόγευμα, όλες τις ημέρες της εβδομάδας -εκτός Παρασκευής που είναι αργία για τους Μουσουλμάνους- καθορίστηκε με κάθε λεπτομέρεια: Ορίστηκαν κατ' αρχήν οι τύποι των Μουσουλμανικών Σχολείων (Δημοτικά, Ελληνικά Παρθεναγωγεία) και ο αριθμός των τάξεων (5), με τη δυνατότητα (στα Παρθεναγωγεία) να αυξηθούν σε οχτώ (8). Σε ό,τι αφορά στο φύλο των μαθητών στο άρθρο 13 του Νόμου. 391/1901 διευκρινίζεται ότι: *«Εις τα σχολεία των αρρένων φοιτώσι και τα θήλεα, όπου δε τούτο συμβαίνει, πρέπει να υπάρχει ιδία θύρα προς είσοδον και έξοδον των μαθητριών, ιδία αυλή δια τα διαλείμματα και ιδία αποδυτήρια. Όπου όμως ο αριθμός των μαθητών αμφοτέρων των φύλων υπερβαίνει κατά πολύ τους 80, τότε ιδρύεται ίδιον σχολείον θηλέων»*. Και ο Νόμος 485 του 1902 συμπληρώνει: *«Εις τα δε σχολεία των αρρένων επιτρέπεται να φοιτώσι και θήλεα και τανάπαλιν. Θήλεα ηλικίας άνω των 10 ετών δεν επιτρέπεται να συμφοιτώσιν μετ' αρρένων. Όπου δε ο αριθμός των αρρένων υπερβαίνει τους 40 ιδρύεται ίδιον σχολείον θηλέων»* (άρθρο 13).

Στα σχολεία αυτά διδάσκονταν όλα τα μαθήματα που όριζε το άρθρο 21 του Νόμου 82/2-10-1899, από Χριστιανούς δασκάλους αλλά οι μαθητές διδάσκονταν επιπλέον την Τουρκική Γλώσσα και το Κοράνι από αντίστοιχους (Μουσουλμάνους) δασκάλους που προσλαμβάνονταν μετά την πιστοποίηση των διδακτικών τους προσόντων σε εξετάσεις, στην επιτροπή των οποίων συμμετείχαν και μέλη της Μουσουλμανικής κοινότητας. Σε περίπτωση που οι κενές θέσεις δεν μπορούσαν να καλυφθούν, αρκούσε να προσκομίσουν οι υποψήφιοι, πιστοποιητικό που βεβαίωνε πως είχαν βασικές γνώσεις. Οι δάσκαλοι εκτός ελαχίστων περιπτώσεων, είχαν χαμηλή μόρφωση και αυτό εκτός από τα

πιστοποιητικά των σπουδών τους το αποδεικνύει και το κύριο κριτήριο που έθετε η Πολιτεία για την πρόσληψή τους: τη γνώση γραφής και ανάγνωσης, κριτήριο που δεν καλυπτόταν πάντα (βλ.κεφ.8.2.6.,σ.113). Τη μεγάλη έλλειψη δασκάλων προς κάλυψη των εκπαιδευτικών αναγκών δείχνει και το άρθρο 161 του Νόμου 82/2-10-1899 (Επίσ. Εφημ. Α΄, αριθ. 86) σύμφωνα με το οποίο απαλάσσονταν από τα δίδακτρα όσοι συνέχιζαν τις σπουδές τους στο Παιδαγωγικό Τμήμα (οικονομικά κίνητρα). Οι εκπαιδευτικοί ανήκαν και στα δύο φύλλα.

Τις αποδοχές των εκπαιδευτικών που δίδασκαν σ' αυτά καθόριζε η ποιότητα της μόρφωσής τους (απόφοιτοι Ανώτατων Σχολών ή Διδασκαλείων, απόφοιτοι Γυμνασίων ή φοιτήσαντες σε κάποιες τάξεις του Δημοτικού ή του Γυμνασίου) και ο διδασκαλικός τους βαθμός (Α΄, Β΄, Γ΄ ή προσωρινός), που ήταν απόρροια τόσο της ποιότητας της μόρφωσής τους όσο και του βαθμού επιτυχίας τους στις διδασκαλικές εξετάσεις που διεξάγονταν πάντα μετά από Ηγεμονικό Διάταγμα. Μεταξύ ισόβαθμων, επιλέγονταν αυτοί που έχουν διδασκαλική πείρα. Οι Μουσουλμάνοι δάσκαλοι, είχαν μηνιαίες αποδοχές από 80-120 δρχ. μηνιαίως, οι Χριστιανοί από 40-140 δρχ. ενώ διέφερε ο μισθός των Διευθυντών (ως προς το φύλο): 120 δρχ. για τον Μουσουλμάνο Διευθυντή ενώ για τη Μουσουλμάνα που κατείχε την ίδια θέση, το ποσό ήταν 100 δρχ. Στα Γυμνάσια, όπου ο αριθμός των Μουσουλμάνων μαθητών ενέπιπτε στα όρια του Νόμου (τουλάχιστον 30), προσλαμβάνονταν ένας επιπλέον Μουσουλμάνος εκπαιδευτικός (με υπόδειξη του Ιεροδίκη) για τη διδασκαλία της Τουρκικής Γλώσσας και θρησκείας (Νόμος 82/2-10-1899, Επίσ. Εφημ. Α΄, αριθ. 86, άρθρο 217) με μισθό 200 δρχ. ενώ για τις ίδιες υπηρεσίες στο Προγυμνάσιο οι μηνιαίες αποδοχές ήταν 100 δρχ.

Η επιλογή των διδακτικών βιβλίων γινόταν βάσει Ηγεμονικού Διατάγματος (Νόμος 82/2-10-1899, Επίσ. Εφημ. Α΄, αρ. 86, άρθρο 222) γεγονός που καλλιεργούσε έναν ανταγωνισμό μεταξύ των συγγραφέων με σκοπό την περιφρούρηση της δημοτικότητας των βιβλίων που είχαν συγγράψει. Μέσα σε αυτό το κλίμα ανταγωνισμού δικαιολογούνται και οι καταγγελίες για παράνομη κυκλοφορία διδακτικών βιβλίων.

Για τη διεύθυνση των σχολείων αυτών, επιλέγονταν Μουσουλμάνοι ή Μουσουλμάνες με αξιολογικά κριτήρια (βλ.κεφ.6.2.,6.3.σ.58-68).

Ο τρόπος λειτουργίας των σχολείων αυτών:

- Διασφάλιζε κατ' αρχήν την ποιότητα της προσφερόμενης γνώσης. Η θέση μας αυτή στηρίζεται από τον τρόπο επιλογής των δασκάλων και των διδακτικών βιβλίων, τον τρόπο διεξαγωγής των διδασκαλικών εξετάσεων, τα αυστηρά πλαίσια μέσα στα οποία μπορούσαν οι Μουσουλμάνοι εκπαιδευτικοί να παραδίδουν ιδιαίτερα μαθήματα. Κυρίως όμως, από τον αυστηρό έλεγχο λειτουργίας τους από τον Νομαρχιακό Επιθεωρητή (Νόμος 82/2-10-1899, Επίσ. Εφημ. Α΄, αριθ. 86, κεφ. Κ΄: «Περί Μουσουλμανικών Σχολείων»).
- Εξασφάλιζε εκπαιδευτική κινητικότητα που με τη σειρά της διασφάλιζε επαγγελματική και κοινωνική ανέλιξη αφού οι απόφοιτοι των 5/τάξεων Μουσουλμανικών Σχολείων μπορούσαν να εγγραφούν (μετά από την επιτυχή τους συμμετοχή στις αντίστοιχες εξετάσεις) στο Προγυμνάσιο ή το Γυμνάσιο. Επίσης, η φοίτηση στα Παρθεναγωγεία από 5/ετής μπορούσε να γίνει 8/ετής, αν εγγραφόταν στις ανώτερες τάξεις τουλάχιστον 15 μαθήτριες. Είναι φανερό πως η Κρητική Πολιτεία προσπαθούσε να «κρατήσει» τους Μουσουλμάνους στα σχολεία γεγονός που δείχνει πως θεωρούσε την μειονοτική αυτή ομάδα αναπόσπαστο κομμάτι της που όφειλε, μέσω της εκπαίδευσης, να συνδράμει όσο μπορούσε στον αγώνα για ευημερία και πρόοδο.
- Σεβόταν τις θρησκευτικές και γλωσσικές ιδιαιτερότητες των Μουσουλμάνων καθώς τους διασφάλιζε τη διδασκαλία της Τούρκικης Γλώσσας, του Κορανίου και τους εξασφάλιζε τις αργίες που η θρησκεία τους επέβαλε. Χρησιμοποιούσε δε

τις ιδιαιτερότητες αυτές ως κίνητρο για να τους πείσει να «μεταπηδήσουν» σε ανώτερες εκπαιδευτικές βαθμίδες. Την προσπάθεια αυτή ενίσχυε και η σαφής διαβεβαίωση του Συντάγματος (άρθρα 8,38) ότι η θρησκευτική ετερότητα δεν αποκλείει πολίτες της Κρητικής Πολιτείας από τα ανώτερα δημόσια αξιώματα.

Τα παραπάνω εναρμονίζονται πλήρως με τα άρθρα 7, 8, 38, 10, 51 και 21 του Συντάγματος της Κρητικής Πολιτείας που εξαγγέλλουν ισονομία, ισοπολιτεία και σεβασμό στην θρησκευτική ετερότητα (βλ.πίνακα 6.6.,σ.69-71).

Σε όσα αναφέρθηκαν ως τώρα, οφείλουμε να συνυπολογίσουμε τη δυνατότητα που έδινε η Πολιτεία στη Μουσουλμανική κοινότητα για αυτοοργάνωση (Νόμος 145/29-3-1900, Επίσ. Εφημ., 1900, αριθ. 15, 29-3-1900, τεύχ. Α΄) και για παρέμβαση στην εκπαίδευση των Μουσουλμανοπαίδων (Νόμος 82/2-10-1899, Επίσ. Εφημ. Α΄, αριθ. 86/-10-1899, κεφ. Κ΄: «Περί Μουσουλμανικών Σχολείων», άρθρα 217,218,229), για να κατανοήσουμε σε όλες του τις διαστάσεις το πνεύμα σεβασμού της διαφορετικότητας και της αμοιβαιότητας μέσα στο οποίο κινήθηκε η επίσημη Πολιτεία για την οργάνωση της εκπαίδευσης της εθνοτικής αυτής ομάδας. Η δυνατότητα δε της Μουσουλμανικής κοινότητας να παρεμβαίνει και να επηρεάζει την εξέλιξη των εκπαιδευτικών πραγμάτων, τόνωνε το ηθικό των Μουσουλμάνων, τους προσέδιδε ένα αίσθημα ασφάλειας αλλά και εμπιστοσύνη στο θεσμό των Μουσουλμανικών Σχολείων.

Σε επίπεδο εκπαιδευτικής πράξης, η μελέτη του αρχειακού μας υλικού, μας επιτρέπει να προβούμε στις παρακάτω επισημάνσεις (βλ.κεφ.8,σ.76-124):

- Τα περισσότερα εκπαιδευτικά έγγραφα συντάχθηκαν στην περιφέρεια Χανίων. Τα Χανιά, ως πρωτεύουσα της νεοσύστατης Πολιτείας, κινούσε τα «νήματα» σε όλους τους τομείς.
- Η υπεροχή των διοικητικών εγγράφων, αποτελεί και δείκτη της αξίας που η Πολιτεία απέδιδε στην εκπαίδευση των Μουσουλμάνων αλλά ίσως -εν όψει της ένωσης με την Ελλάδα- αποσκοπούσε μέσω αυτών και στον αποτελεσματικότερο έλεγχο των Μουσουλμάνων.
- Η υλικοτεχνική υποδομή των σχολείων αυτών ήταν υποτυπώδης και τα λειτουργικά προβλήματα που δυσχέραιναν το έργο των εκπαιδευτικών λειτουργών, πολλά.
- Η φοίτηση των μαθητών ήταν ελλιπής, κυρίως στα πρώτα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας, στάση που δικαιολογείται από την άγνοια των γονέων σχετικά με το νέο θεσμό αλλά και την επιφυλακτικότητα των Μουσουλμάνων που ήταν αποτέλεσμα της θέσης τους στην κοινωνική πυραμίδα: από κυρίαρχη κοινωνική ομάδα ζούσαν τώρα με το φόβο βιαιοτήτων εκ μέρους των Χριστιανών.
- Τα Ωρολόγια Προγράμματα διέφεραν κατά περιοχή αλλά σε όλα η διδασκαλία του Κορανίου και της Τουρκικής Γλώσσας κατείχε εξέχουσα θέση στον κατάλογο των διδακτέων μαθημάτων όλων των τάξεων (βλ.κεφ.8.2.5.,σ.93-102). Εξαίρεση αποτελούσε η Α΄ Τάξη στο πρόγραμμα της οποίας κυριαρχούσε η Τουρκική Γλώσσα ως αντικείμενο αλλά και μέσο διδασκαλίας.
- Σαφής ήταν και η διάρθρωση της εκπαιδευτικής πυραμίδας: μαθητές-βοηθητικό εκπαιδευτικό προσωπικό (επιστάτες και παιδονόμοι που καταλάμβαναν τις θέσεις ύστερα από έγγραφη πρόταση του Διευθυντή εκάστοτε σχολείου) -δάσκαλοι-Νομαρχιακός Επιθεωρητής - Γενικός Επιθεωρητής.
- Απαραίτητη προϋπόθεση για να διευθύνει κάποιος (κατά προτίμηση Μουσουλμάνος σύμφωνα με το Νόμο 82/2-10-1899, Επίσ. Εφημ. Α΄, αριθ.86/2-10-1899,κεφ. Κ΄: «Περί Μουσουλμανικών Σχολείων», άρθρο 214) τα Μουσουλμανικά Σχολεία, ήταν η κατοχή διπλώματος Ρουστιγιέ ή idajie.

- Συστηματική ήταν και η προσπάθεια καταγραφής του εκπαιδευτικού προσωπικού: συντάσσονταν κατάλογοι με τα προσόντα των δασκάλων που υπέβαλαν αίτηση για εξετάσεις, των υπηρετούντων εκπαιδευτικών αλλά και των απορριφθέντων στις εξετάσεις, καταγράφονταν τα αναλυτικά στοιχεία κάθε διορισμένου εκπαιδευτικού σε Δελτία και βάσει αυτών συμπληρώνονταν τα επίσημα Μητρώα για την τελική καταχώρησή τους.
- Οι Διευθυντές αποτελούσαν έναν από τους κρίκους της αλυσίδας του ασφυκτικού ελέγχου που ασκούσε η επίσημη Πολιτεία σ' αυτά τα σχολεία. Αυτό αποδεικνύεται από τη συνεχή ανταλλαγή εγγράφων μεταξύ αυτών και των ανωτέρων τους για την εύρυθμη λειτουργία των Μουσουλμανικών Σχολείων.
- Οι πόροι των σχολείων αυτών προέρχονταν κυρίως από την Πολιτεία (Νόμος 391/1-8-1901, άρθρο 101) την κοινότητα ή ιδιώτες. Το γεγονός όμως ότι τα σχολεία αυτά χρηματοδοτούνταν και από ιδιώτες εγείρει ερωτήματα για διάκριση (εις βάρος των Μουσουλμάνων) και μη εφαρμογή του πνεύματος του Συντάγματος που στο άρθρο 21 «μιλά» για δωρεάν και υποχρεωτική παιδεία. Η μελέτη όμως και ανάλυση των πρωτογενών και δευτερογενών πηγών δεν στοιχειοθετεί κάτι τέτοιο. Άλλωστε, ο Νόμος 391/1-8-1901 στο άρθρο 10 ορίζει ότι: *«κοινότητες έχουν μαθητές ολιγοτέρους των 20 δύναται να ιδρύσωσιν ίδια δαπάνη δημοτικόν σχολείον, εάν εξασφαλίσωσι την δαπάνη της συντηρήσεως αυτού επί εν τουλάχιστον σχολικόν έτος. Ο διορισμός όμως διδασκάλου, έχοντας τα απαιτούμενα προσόντα, γίνεται από της Ανωτέρας Διευθύνσεως της Εκπαιδεύσεως. Τούτο ρητέον και προσθήκης διδασκάλου, εν σχολείοις, εν οίς επιβάλλει τούτο ο αριθμός των μαθητών»*. Ακόμη, η κοινότητα επιφορτιζόταν με την ευθύνη για την παραχώρηση κατάλληλων αιθουσών και την κάλυψη των λειτουργικών αναγκών των σχολείων πάντα όμως *«κατά τας υποδείξεις της Α' Διευθύνσεως της Εκπαιδεύσεως ή του αρμόδιου Επιθεωρητού...»* (Νόμος 391/1-8-1901, άρθρο 11). Στο ίδιο άρθρο διευκρινίζεται ότι *«εν δε τοις χωρίοις, ένθα λειτουργούσιν αδιαίρετα δημοτικά σχολεία, παραχωρείται υπό της κοινότητος και κατοικία δωρεάν εις το διδάσκαλον»*. Αλλά και τα σχολικά κτίρια έπρεπε να πληρούν όλους τους όρους «υγιεινής και παιδαγωγικής» και να εγκρίνονται από την Ανωτέρα Διεύθυνση της Εκπαίδευσης (άρθρο 12, Νόμος 391/1-8-1901). Ενώ δηλαδή επιτρεπόταν η ίδρυση ιδιωτικών σχολείων -ελλείψει πόρων- αυτά υπόκεινταν γενικά στους νόμους για τη δημόσια εκπαίδευση.

Η εκπαιδευτική επαλληλία, όπως παρουσιάστηκε παραπάνω, εδράζεται στην αντιστοιχία ανάμεσα στους εξής λόγους που έδρασαν συμπληρωματικά (εντός του πλαισίου της εκπαίδευσης των Μουσουλμανοπαιδών) και οι οποίοι είναι: ο νομοθετικός, ο διοικητικός, ο παιδαγωγικός και ο εκπαιδευτικός (Φλουρής, 1995, σ.354-355).

Ο νομοθετικός λόγος αντιπροσωπεύει το κανονιστικό, το νομικό πλαίσιο του εκπαιδευτικού συστήματος, εκφράζεται απ' τον πολιτικό λόγο και συμπυκνώνεται στους γενικούς εκπαιδευτικούς σκοπούς και τις αρχές διάρθρωσης του εκπαιδευτικού συστήματος.

Ο διοικητικός λόγος, αντιπροσωπεύει τους μηχανισμούς εκτελεστικής εξουσίας της εκπαίδευσης και εκφράζει το πρόσωπο της εκάστοτε πολιτικής ηγεσίας.

Ο παιδαγωγικός, αντιπροσωπεύει το γνωσιολογικό και ψυχοπαιδαγωγικό περιεχόμενο της εκπαιδευτικής σχέσης.

Ο εκπαιδευτικός αντιπροσωπεύει το περιεχόμενο της εκπαιδευτικής πράξης.

Όσον αφορά στην ίδρυση και λειτουργία των Μουσουλμανικών Σχολείων κατά την Κρητική Πολιτεία φαίνεται να υπήρχε μια συμπληρωματική σχέση ανάμεσα στους τέσσερις αυτούς λόγους.

Αυτό όμως σε καμιά περίπτωση δε σημαίνει πως όλα κυλούσαν ομαλά. Η μελέτη του υλικού μας, αφήνει να φανούν κάποιες δυσλειτουργίες:

- Παρόλο που τα επίσημα νομικά και εκπαιδευτικά κείμενα αυτής της περιόδου επιτάσσουν τον σεβασμό στη θρησκευτική ετερότητα των Μουσουλμάνων, συναντήσαμε πολλά έγγραφα στα οποία οι διευθυντές των Μουσουλμανικών Σχολείων έστελναν έγγραφη παράκληση στους ανωτέρους τους για διακοπή των μαθημάτων κατά το Ραμαζάνι.
- Εκφράζονταν πολλά παράπονα οικονομικής φύσης, κυρίως από το βοηθητικό προσωπικό των σχολείων αυτών σχετικά με τους μισθούς τους, που ήταν πολύ χαμηλότεροι σε σχέση με εκείνους των αντίστοιχων Χριστιανών συναδέλφων τους.
- Έγγραφες διαμαρτυρίες είχαμε και από εκπαιδευτικούς που διατείνονταν πως τα εισοδήματά τους δεν ήταν ικανά να τους εξασφαλίσουν μια αξιοπρεπή διαβίωση. Η αύξηση που αιτούνταν επαφίονταν τελικά στην καλή θέληση των Νομαρχιακών Επιθεωρητών και δεν είναι λίγες οι φορές που οι εκπαιδευτικοί παραπονούνταν επειδή στο σχολείο τους γίνονταν αυξήσεις «κατ' επιλογήν».
- Μεγάλες ήταν και οι διαφορές στις δαπάνες ανάμεσα στα Χριστιανικά και τα Μουσουλμανικά Σχολεία. Αυτό όμως, μπορούμε να το δικαιολογήσουμε εν μέρει λόγω και της αντίστοιχης διαφοράς σε μαθητικό πληθυσμό.
- Ενώ η φοίτηση ήταν υποχρεωτική, πολλοί γονείς δεν έστελναν τα παιδιά τους να φοιτήσουν στο σχολείο. Η μεγάλη διαρροή οφείλονταν κυρίως στην άγνοια ή αμέλεια των γονιών ή σε ασθένεια των μαθητών.
- Παρατηρούνταν πολλές αυθαιρεσίες ανωτέρων αλλά και δασκάλων, που διατάρασσαν την εύρυθμη λειτουργία των σχολείων αυτών.
- Απορία προκαλεί η ανάρμοστη συμπεριφορά αλλά και η ελλιπής κατάρτιση ορισμένων εκπαιδευτικών. Αναρωτιόμαστε αν φταίει γι' αυτό ο τρόπος επιλογής τους, ή αν υπήρχε τόσο μεγάλη έλλειψη σε διδακτικό προσωπικό, που η Πολιτεία κατέφευγε σε λύσεις ανάγκης. Τείνουμε προς τη δεύτερη εκδοχή.

Η κοινωνία της νεοσύστατης Πολιτείας, ήταν αναμφισβήτητα δίγλωσση: ενώ υπήρχαν στους κόλπους της άτομα ή ομάδες που χρησιμοποιούσαν δύο γλώσσες, η κοινωνία στο σύνολό της και οι κοινωνικοί θεσμοί λειτουργούσαν μονόγλωσσα (βλ.2^η γλωσσική επικοινωνιακή κατάσταση κατά τον Fishman, κεφ.4.3., σ.30).

Επίσης, έναν απ' τους κοινωνικούς θεσμούς της υπό μελέτης περιόδου, τα Μουσουλμανικά Σχολεία, χαρακτήριζε μια ιδιότυπη «κοινωνική διγλωσσία» με την έννοια ότι θεσμικά αυτή κατοχυρώθηκε στο εκπαιδευτικό σύστημα (Μουσουλμανικά Σχολεία).

Οι πολίτες της Κρητικής Πολιτείας, χρησιμοποιούσαν στις διάφορες επικοινωνιακές καταστάσεις, δύο γλώσσες: την Ελληνική και την Τουρκική. Οι μαθητές που καλούνταν να φοιτήσουν στα Μουσουλμανικά Σχολεία, αποτελούσαν μέλη θρησκευτικής και γλωσσικής μειονότητας. Μπροστά σ' αυτήν την πολιτισμική ετερότητα η Κρητική Πολιτεία δεν έκλεισε τα μάτια.

Η πιθανή ατομική διγλωσσία των μαθητών αυτών (η ικανότητα τους να χειρίζονται και τις δύο (2) γλώσσες), ελήφθη σοβαρά υπόψη κατά το σχεδιασμό της εκπαιδευτικής πολιτικής. Λειτουργήσε ως προϋπόθεση, αλλά και ως μέσο (στα Μουσουλμανικά Σχολεία). Εκφράστηκε δε, στην εκπαιδευτική πράξη με τη μορφή δίγλωσσης εκπαίδευσης, όχι όπως αυτή ορίζεται στις μέρες μας αλλά όπως την ορίζουμε αμέσως παρακάτω:

Οι Μουσουλμάνοι μαθητές κατά την είσοδό τους στο σχολείο ήταν μονόγλωσσοι (στην Ελληνική ή Τουρκική) ή δίγλωσσοι. Η λειτουργία της Α΄ Τάξης ως προκαταρκτικής μάλλον αποσκοπούσε κυρίως στην καλύτερη εκμάθηση της Τουρκικής

(βλ.κεφ.8.2.5.,σ.93-102). Στις επόμενες τάξεις διδάσκονταν από Χριστιανούς δασκάλους στα Ελληνικά (η Ελληνική ως μέσο) και από Μουσουλμάνους την Τουρκική Γλώσσα και Θρησκεία, στα Τουρκικά (η Τουρκική ως αντικείμενο και μέσο).

Έτσι λοιπόν, ακόμα κι αν ξεκινούσαν το σχολείο μονόγλωσσοι, κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους διδάσκονταν και στις δύο γλώσσες, γεγονός που στοιχειοθετεί «κοινωνική διγλωσσία». Απώτερος στόχος της Πολιτείας όμως δεν ήταν η δημιουργία μέσω της διγλωσσίας που καλλιεργούσε το σχολείο μιας νέας μονόγλωσσίας, στην κυρίαρχη αυτή τη φορά γλώσσα (Ελληνική) αλλά η ενίσχυση της κυρίαρχης -μια που ήταν και η επίσημη γλώσσα της Πολιτείας- και η παράλληλη διατήρηση της Τουρκικής. Τη θέση αυτή ενισχύει και η δυνατότητα που δινόταν από την Πολιτεία να συνεχιστεί η διδασκαλία της Τουρκικής και στις επόμενες εκπαιδευτικές βαθμίδες (Προγυμνάσιο-Γυμνάσιο). Υπό αυτές και μόνο τις προϋποθέσεις, μορφή «δίγλωσσης εκπαίδευσης» διαπιστώσαμε και στο Τούρκικο σχολείο του Ρεθύμνου. Στο σχολείο αυτό, στον όρο «δίγλωσση εκπαίδευση» μπορεί να δοθεί και μια άλλη διάσταση: αυτή της παράλληλης λειτουργίας στο ίδιο συγκρότημα δύο διαφορετικών σχολείων, ένα για Χριστιανούς και ένα για Μουσουλμάνους, όπου κοινοί εκπαιδευτικοί στόχοι πραγματώνονταν με μέσο διαφορετικό γλωσσικό εργαλείο (βλ.κεφ.9,σ.125-129). Η μελέτη της Μουσουλμανικής σχολής της πόλης του Ρεθύμνου, ενισχύει την θέση πως στόχος της νεοσύστατης Πολιτείας ήταν η εκπαίδευση όλων των Μουσουλμάνων (βλ.κεφ.9.,σ.125-129).

Ερμηνεύοντας τα παραπάνω με βάση την τυπολογία του Baker (βλ.κεφ.4.3.,σ.31-32), μπορούμε να αποφανθούμε πως στα Μουσουλμανικά Σχολεία αυτής της περιόδου συναντούμε έναν ισχυρό τύπο «δίγλωσσου προγράμματος»: αυτόν της «Γλωσσικής διατήρησης-Κληρονομιάς» καθώς τα σχολεία αυτά απευθύνονταν στην μειονότητα και ως μέσο χρησιμοποιούνταν και οι δύο Γλώσσες (Ελληνική-Τουρκική) με έμφαση αρχικά στη πρώτη Γλώσσα των μαθητών (Τουρκική), με κοινωνικό και εκπαιδευτικό στόχο την διατήρηση και τον εμπλουτισμό του γλωσσικού κώδικα και απώτερο στόχο τη διγλωσσία. Η παραπάνω διαπίστωση δεν γίνεται με σκοπό να ερμηνεύσουμε επιλογές του παρελθόντος με βάση τη γνώση του παρόντος. Αναμφισβήτητα μια τέτοια πρακτική δεν ευσταθεί. Μοναδικός μας στόχος είναι να περιγράψουμε με σύγχρονους επιστημονικούς όρους το υπό μελέτη φαινόμενο για την καλύτερη κατανόησή του και μόνο.

Επιπλέον, το νέο πολιτικό status και η δυνατότητα που έδινε το Σύνταγμα (άρθρα 8, 32) για κοινωνική κινητικότητα, μέσω επαγγελματικής ανέλιξης (σε δημόσια αξιώματα αλλά και στον κρατικό μηχανισμό ως βουλευτές), ανεξαρτήτου θρησκευματος, προϋπέθετε «ατομική διγλωσσία» (γνώση και της κυρίαρχης Ελληνικής γλώσσας).

Συνοπτικά:

Στα Μουσουλμανικά Σχολεία, οι διαφορετικές μορφωτικές ανάγκες των μελών της Μουσουλμανικής κοινότητας, έτυχαν απόλυτου σεβασμού και τα σχολεία αυτά δεν λειτούργησαν σε καμιά περίπτωση απομονωτικά, αλλά ως γέφυρα συνάντησης μεταξύ Ελλήνων και Μουσουλμάνων. Αυτό γίνεται φανερό από τη δυνατότητα που είχαν οι μαθητές των σχολείων αυτών για εκπαιδευτική κινητικότητα καθώς και απ' τα κίνητρα που τους δίνονταν για να συνεχίσουν τις σπουδές τους σε ανώτερες βαθμίδες εκπαίδευσης. Έτσι το εκπαιδευτικό σύστημα διασφάλιζε για τη μειονοτική αυτή ομάδα, ίσες εκπαιδευτικές ευκαιρίες. Άλλωστε, η προσφερόμενη προς αυτούς γνώση δεν διέφερε από εκείνη που είχαν οι Χριστιανοί:

Διδάσκονταν τα ίδια γνωστικά αντικείμενα, δινόταν όμως ιδιαίτερη έμφαση στη δική τους γλώσσα και θρησκεία. Κι έτσι, ενώ πριν μπουν στο σχολείο Χριστιανοί και

Μουσουλμάνοι, ξεκινούσαν από διαφορετικές πολιτισμικές αφετηρίες, τα Μουσουλμανικά Σχολεία λειτούργησαν στο πνεύμα της ισονομίας, ισοπολιτείας και αμοιβαιότητας. Απ' αυτήν την άποψη μπορούμε να αποφανθούμε πως η εκπαίδευση των Μουσουλμάνων αυτής της περιόδου δεν χαρακτηρίζεται μόνο από «**διπολιτισμικότητα**» -μια που απευθύνονταν σε παιδιά μειονότητας (Μουσουλμάνους) που δέχονταν από την οικογένεια τους και από τα μέλη της εθνοτικής τους ομάδας πολιτισμικά ερεθίσματα σχετικά με τον πολιτισμό τους και από το ευρύτερο κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον ερεθίσματα σχετικά με τον πολιτισμό της Κρητικής Πολιτείας, με τελικό στόχο τη σύνθεση μιας διπολιτισμικής ταυτότητας- αλλά και από «**διαπολιτισμικότητα**», καθώς επιδίωκε να ευαισθητοποιήσει όλους τους μαθητές (Μουσουλμάνους-Χριστιανούς) ώστε να κυριαρχεί μεταξύ τους μια αμοιβαία ανοχή, κατανόηση, αναγνώριση και αποδοχή.

Μεταφέροντας αυτή τη γνώση στη σημερινή πολυπολιτισμική πραγματικότητα της Κρήτης, έχουμε πολλά να διδαχθούμε.

Η Διαπολιτισμική Παιδαγωγική θεωρία, έχοντας ως αφετηρία της την ισότιμη αντιμετώπιση των πολιτισμών, την αποδοχή του μορφωτικού κεφαλαίου των παιδιών διαφορετικής, πολιτισμικής προέλευσης και την παροχή ίσων εκπαιδευτικών ευκαιριών, μπορεί, αν μετουσιωθεί σε εκπαιδευτική πράξη, να οδηγήσει στον πολιτισμικό εμπλουτισμό της κοινωνίας μας και κατ' επέκταση στην ειρηνική και δημιουργική συνύπαρξη όλων μας.

Η κοινωνία του 1898 ήταν έτοιμη να δεχτεί ένα θρησκευτικό και δίγλωσσο σχολείο ως προϊόν ιστορικής εξέλιξης. Αντίθετα η κρητική κοινωνία του σήμερα δεν είναι έτοιμη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. ΠΗΓΕΣ

- ❖ Επίσημος εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Α΄, αριθ.58, 10-07-1899 (Νόμος 42).
- ❖ Επίσημος εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Α΄, αριθ.86, 02-10-1899 (Νόμος 82).
- ❖ Επίσημος εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Α΄, αριθ.15, 29-03-1900, τεύχ. Α΄ (Νόμος 145).
- ❖ Επίσημος εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Α΄, αριθ.50, 01-08-1901, τεύχ. Α΄ (Νόμος 391)
- ❖ Ι.Α.Κ. (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης) Κρητική Πολιτεία, Αρχείον της Ανωτέρας Διευθύνσεως Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Εγγράφων του έτους 1899 (Εγγραφα Διάφορα).
- ❖ Ι.Α.Κ. (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης) Κρητική Πολιτεία, Αρχείον της Ανωτέρας Διευθύνσεως Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Εγγράφων των ετών 1899-1900 (Εκθέσεις διδασκάλων Ηρακλείου, Εκθέσεις Επιθεωρητών, Προγράμματα Παρθεναγωγείων Χανίων, Βιβλία προς κρίσιν).
- ❖ Ι.Α.Κ. (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης) Κρητική Πολιτεία, Αρχείον της Ανωτέρας Διευθύνσεως Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Εγγράφων του έτους 1900 (Εγγραφα διάφορα).
- ❖ Ι.Α.Κ. (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης) Κρητική Πολιτεία, Αρχείον της Ανωτέρας Διευθύνσεως Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Εγγράφων των ετών 1903-1905, 1902-1905, 1901-1906 (Πρακτικά ορκωμοσίας, Εξετάσεις διδασκάλων).
- ❖ Ι.Α.Κ. (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης) Κρητική Πολιτεία, Αρχείον της Ανωτέρας Διευθύνσεως Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Εγγράφων των ετών 1901-1905 (Εγγραφα διάφορα).
- ❖ Ι.Α.Κ. (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης) Κρητική Πολιτεία, Αρχείον της Ανωτέρας Διευθύνσεως Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Εγγράφων των ετών 1906-1908 (Αιτήσεις διδασκάλων, Πιστοποιητικά σπουδών).
- ❖ Ι.Α.Κ. (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης) Κρητική Πολιτεία, Αρχείον της Ανωτέρας Διευθύνσεως Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Εγγράφων του έτους 1910 (Εκθέσεις Διευθυντών).
- ❖ Ι.Α.Κ. (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης) Κρητική Πολιτεία, Αρχείον της Ανωτέρας Διευθύνσεως Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Εγγράφων του έτους 1910 (Εγγραφα διάφορα).
- ❖ Ι.Α.Κ. (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης) Κρητική Πολιτεία, Αρχείον της Ανωτέρας Διευθύνσεως Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Εγγράφων του έτους 1914 (Δελτία διδασκάλων 5/ετούς υπηρεσίας, Διάφορα έγγραφα).

- ❖ Ι.Α.Κ. (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης) Κρητική Πολιτεία, Αρχείον της Ανωτέρας Διευθύνσεως Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Εγγράφων του έτους 1911 (Δελτία για Μητρώα Εκπαιδευτικών Λειτουργών).
- ❖ Ι.Α.Κ. (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης) Κρητική Πολιτεία, Αρχείον της Ανωτέρας Διευθύνσεως Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Εγγράφων του έτους 1911 (Διδασκαλικά εξετάσεις, Εκδοθέντα Διπλώματα).
- ❖ Ι.Α.Κ. (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης) Κρητική Πολιτεία, Αρχείον της Ανωτέρας Διευθύνσεως Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Εγγράφων του έτους 1911 (Γραπτά διδασκαλικών εξετάσεων του νομού Χανίων).
- ❖ Ι.Α.Κ. (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης) Κρητική Πολιτεία, Αρχείον της Ανωτέρας Διευθύνσεως Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Εγγράφων των ετών 1906-1908 (Έγγραφα διάφορα).
- ❖ Ι.Α.Κ. (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης) Κρητική Πολιτεία, Αρχείον της Ανωτέρας Διευθύνσεως Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Εγγράφων του έτους 1911 (Γραπτά διδασκαλικών εξετάσεων του νομού Ρεθύμνης).
- ❖ Ι.Α.Κ. (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης) Κρητική Πολιτεία, Αρχείον της Ανωτέρας Διευθύνσεως Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Εγγράφων του έτους 1911 (Γραπτά διδασκαλικών εξετάσεων του νομού Ηρακλείου).
- ❖ Ι.Α.Κ. (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης) Κρητική Πολιτεία, Αρχείον της Ανωτέρας Διευθύνσεως Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Εγγράφων του έτους 1911 (Σχολικά Περιφέρειαι).
- ❖ Ι.Α.Κ. (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης) Κρητική Πολιτεία, Αρχείον της Ανωτέρας Διευθύνσεως Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Εγγράφων του έτους 1911 (Περί προγράμματος Μέσης Εκπαιδεύσεως).
- ❖ Ι.Α.Κ. (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης) Κρητική Πολιτεία, Αρχείον της Ανωτέρας Διευθύνσεως Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Εγγράφων του έτους 1911 (Εκθέσεις περί των διαστάσεων των Δημοτικών Σχολείων).
- ❖ Ι.Α.Κ. (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης) Κρητική Πολιτεία, Αρχείον της Ανωτέρας Διευθύνσεως Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Εγγράφων (Πιστοποιητικά).
- ❖ Ι.Α.Κ. (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης) Κρητική Πολιτεία, Αρχείον της Ανωτέρας Διευθύνσεως Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Εγγράφων της περιόδου: Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1911 (Διάφορα έγγραφα).
- ❖ Ι.Α.Κ. (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης) Κρητική Πολιτεία, Αρχείον της Ανωτέρας Διευθύνσεως Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Εγγράφων του έτους 1911 (Διδασκαλικά εξετάσεις).
- ❖ Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας.

II. ΜΕΛΕΤΕΣ

Α' ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

- ❖ Baker C., «Εισαγωγή στη Διγλωσσία και τη Δίγλωσση Εκπαίδευση», επιμ. Δαμανάκης Μ., (μετ. Αλεξανδροπούλου Α.), Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 2001.
- ❖ Βάμβουκας Ι. Μ., «Εισαγωγή στην Ψυχοπαιδαγωγική Έρευνα και Μεθοδολογία», Αθήνα, εκδ. Γρηγόρης, 1998.
- ❖ Βέϊκος Θ., «Εθνικισμός και Εθνική ταυτότητα», Αθήνα, 1993.
- ❖ Γενεράλης Ε., «Η Παιδεία εν τω τμήματι Ρεθύμνης επί Τουρκοκρατίας», στην εφημ., «Βήμα», τεύχος 287, 1913.
- ❖ Γοντικάκης Σ., «Η παιδεία στην Κρήτη (1878-1889)», Ηράκλειο, Δήμος Ηρακλείου-Βικελαία Δημοτ. Βιβλιοθ., 1992.
- ❖ Cohen L. – Manion L., (μετ. Μητσοπούλου Χ.-Φιλοπούλου Μ.), «Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας», Αθήνα, εκδ. Μεταίχμιο, 1997.
- ❖ Γρυντάκης Ι., «Η Ζωή στην πόλη του Ρεθύμνου κατά την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αι.», στο περ. Κρητολογικά γράμματα, τεύχ. 14, σελ.313-470, 1998.
- ❖ Δαμανάκης Μ., «Μετανάστευση και εκπαίδευση», Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 1987.
- ❖ Δαμανάκης Μ., «Θέματα Διαπολιτισμικής Παιδαγωγικής», Πανεπιστημιακές σημειώσεις, Ρέθυμνο, 1996.
- ❖ Δαμανάκης Μ., πανεπιστημιακές σημειώσεις, χειμερινό εξάμηνο, 1996.
- ❖ Δαμανάκης Μ., «Η Εκπαίδευση των Παλλινοστούντων και Αλλοδαπών Μαθητών στην Ελλάδα, Διαπολιτισμική Προσέγγιση», Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 1997.
- ❖ Δαμανάκης Μ., (επιμ.), «Σχέδιο ίδρυσης Δίγλωσσων σχολείων στη Γερμανία», Ρέθυμνο, εκδ. Ε. ΔΙΑ. Μ. ΜΕ, 1999.
- ❖ Δετοράκης Θ., «Η Τουρκοκρατία στην Κρήτη (1669-1898)», στο Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός, τόμος 2^{ος}, επιμ. Παναγιωτάκης Ν., Κρήτη Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Κρήτη 1988.
- ❖ Δετοράκης Θ., «Ιστορία της Κρήτης», Αθήνα, 1989.
- ❖ Δετοράκης Θ., «Η Επανάσταση του 1897 στις Ανατολικές Επαρχίες της Κρήτης, Γενική Εικόνα», στο περ. Κρητολογικά Γράμματα, τεύχ. 14, σελ. 9-37, 1998.
- ❖ Δρανδάκης Ν., «Ειδήσεις περί των σχολείων Ρεθύμνης κατά το δεύτερο τέταρτο του 19^{ου} αιώνας», στο περ. Κρητικά χρονικά, Έτος Δ', τεύχ. 1^ο, σελ. 5-64, 1950.

- ❖ Έκο Ουμ., «Θεωρία Σημειωτικής», μετ. Καλλιφατίδη Έφη, Αθήνα, εκδ. Γνώση, 1994.
- ❖ Ευαγγελίδης Τρύφ., «Σχολεία Κρήτης», Μύσων, τομ. Α', τεύχ. 1^ο, 1932.
- ❖ Εταιρία Κρητικών Ιστορικών μελετών: «Η τελευταία Φάση του Κρητικού Ζητήματος», Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Πρόγραμμα, περιλήψεις των ανακοινώσεων, Ηράκλειο, 21-23 Αυγούστου 1998.
- ❖ Ζήκας Γ., «Ο Εθνικισμός στα Αναλυτικά Προγράμματα Κοινωνικών Σπουδών του Δημοτικού Σχολείου στην Ελλάδα και στην Κύπρο», μεταπτ. μελέτη, Ρέθυμνο, 1998.
- ❖ «Η καθημερινότητα της διαπολιτισμικής συνύπαρξης πριν 100 χρόνια και σήμερα». Επιχειρησιακό πρόγραμμα εκπαίδευσης και αρχικής επαγγελματικής κατάρτισης (ΕΠΕΑΚ). Πρόγραμμα κινητικότητας (Δράση III)-Πολυεταίρική σχολική σύμπραξη. Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Εθνικό Ίδρυμα Νεότητας, Χανιά, 2000.
- ❖ Καζαμιάς Α., «Η Κατάρα του Σίσυφου στην ελληνική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: μια κοινωνικοπολιτική και πολιτισμική ερμηνεία», στο Μπουζάκης Σ., «Συγκριτική Παιδαγωγική III, Αθήνα, εκδ., Gutenberg, 1993.
- ❖ Κανακίδου Ε., «Η εκπαίδευση στη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης», Αθήνα, εκδ. Ελληνικά γράμματα, 1994.
- ❖ Κασσιμάτης Π., «Ιστορική Επισκόπηση της εν Κρήτη Εκπαιδύσεως, Ιστορία των Σχολείων της Κρήτης», Αθήναι, 1953.
- ❖ Κασσωτάκης Χ. Ζαχαρίας, «Σύντομη Ιστορική επισκόπηση Δ. Εκπαίδευσης στο Ρέθυμνο επί Τουρκοκρατίας (1669-1913), στο περ. Διαδρομές 1992, σελ. 47-48.
- ❖ Κασσωτάκης Χ. Ζαχαρίας, «Σύντομη Ιστορική ανασκόπηση οργάνωσης της Δημ. Εκπαίδευσης και μόρφωσης των δασκάλων, από της απελευθέρωση της Ελλάδας μέχρι σήμερα», στο περ. Διαδρομές, σελ. 7-10, 1992.
- ❖ Cohen L.-Manion L. «Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας», μετ. Μητσοπούλου Χ.- Φιλοπούλου Μ., Αθήνα, εκδ. έκφραση, 1997.
- ❖ Κουτσοουρελάκης Ν. (επιμ.), «Κώδικες Κρητικής πολιτείας περιέχοντες τους εν Κρήτη ισχύοντες νόμους πλὴν του αστικού και εμπορικού - Διατάγματα, Διαταγὰς και Ερμηνευτικὰς εγκυκλίους των Ανωτέρων Διευθύνσεων και της Εισαγγελίας των Εφετών», τόμοι Α-Β, εν Χανίοις, εκδ. Φραντζεσκάκη, 1902.
- ❖ Grand-Carteret J., «Η Κρήτη του 1897 στη διεθνή γελοιογραφία, 150 γελοιογραφίες από το διεθνή τύπο», Ηράκλειο, εκδ. Μικρός Ναυτίλος, 1996.
- ❖ Κρητοβουλίδης Ζ., «Ιστορία Επαναστάσεων Κρήτης», επανέκδοσης Αφων Βαρδινογιάννη, Αθήναι, 1971.

- ❖ Κυριαζή Ν., «Η Κοινωνιολογική Έρευνα: Κριτική Επισκόπηση των Μεθόδων και των τεχνικών», Αθήνα, Ελληνικές Επιστημονικές εκδόσεις, 1998.
- ❖ Κυριακόπουλος Κ., «Σελίδες από την Νεωτέραν Ελληνικήν Ιστορίαν (1812-1912)», Αθήνα, εκδ. Βασιλικού Εθνικού Ιδρύματος, 1965.
- ❖ Μανουράς Μ. Σ., «Οι Ελληνοδιδάσκαλοι στην Κρήτη, (1878-1898)», Προμηθεύς ο Πυρφορός, τομ. 36, 1983.
- ❖ Μητάκης Α., «Ντοκουμέντο: Η Τουρκοκρατούμενη Κρήτη του 1862 μέσα από μια επιστολή του Αμερικανού πρόξενου», στην εφημ., «Πατρίδα», Ηράκλειο, 6/11/2001.
- ❖ Μπουζάκης Σ.-Τζήκας Χρ., «Η κατάρτιση των Δασκάλων-Διδασκαλισσών και Νηπιαγωγών στην Ελλάδα», Αθήνα, Gutenberg, 1996.
- ❖ Ξανθουδίδης Στέφ., «Επίτομος Ιστορία της Κρήτης», Αθήνα, 1909.
- ❖ Ξωχέλλης Π., «Παιδαγωγική του Σχολείου», Θεσσαλονίκη, εκδ. Κυριακίδη, 1994.
- ❖ Ξυριτάκης Δ., «Αντώνιος Μιχελιδάκης. Ο βίος, η πολιτεία και το έργο ενός λησμονημένου ευπατρίδη», Ηράκλειο, Δήμος Γαζίου, 2001.
- ❖ Παναγιωτάκης Ι. Γ., «Κρήτη-Ιστορία, Εικόνες», Τόμοι Α΄, Β΄, Γ΄, Ηράκλειο 1991.
- ❖ Παπαδογιαννάκης Ε. Ν., «...και ουχί κολλυβογράμματα. Η διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση επί Κρητικής Πολιτείας. Τεκμήρια-Μελέτες Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης», εκδ., Gutenberg, Αθήνα, 2002.
- ❖ Παπαμανουσάκης Σ. (επιμ.), «Κρητικός κώδιξ ΙΙ», Περίοδος Γ΄: Κρητική πολιτεία (1898-1912)», Μέρος Β΄, τόμοι ΣΤ₁, ΣΤ₂, ΣΤ₃, ΣΤ₄, Χανιά, 1994.
- ❖ Πετρινώτη Ξ., «Η Μετανάστευση προς την Ελλάδα. Μια πρώτη καταγραφή, ταξινόμηση και ανάλυση», Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας και βιβλιοθήκη Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων, 1993.
- ❖ Πρεβελάκης, «Γενικά γραμμαί από την ζωήν του Ρεθύμνου κατά την τελευταίαν 40/ετίαν», στην εφημ. «Κρητική Επιθεώρησις», αρ. φυλ. 1410-1413, Ρέθυμνο, 1934.
- ❖ Πυργιωτάκης Ι. Ε., «Η οδύσσεια του διδασκαλικού επαγγέλματος», Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη, 1992.
- ❖ Παπαδάκης Ν., «Η Παλλίμνηστη Εξουσία, Κράτος, Πανεπιστήμιο και Εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα: από τον Ν. 5343/32 στο Ν. 1268/82. Συμβολή στην Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης», Διδακτορική Διατριβή, Ρέθυμνο, 2001.

- ❖ Σβολόπουλος Κ., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την Αυτόνομον Κρήτην 1901-1906, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 1974.
- ❖ Σβολόπουλος Κ., «Η περίοδος της αυτονομίας», στο Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός, τόμος 2^{ος}, επίμ. Παναγιωτάκης Ν., Κρήτη, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, 1988.
- ❖ Σκούρτου Ε., (επιμ), «Θέματα Διγλωσσίας και Εκπαίδευσης, Αθήνα, εκδ. νήσος, 1997.
- ❖ Σοφιανού Ε., «Ο ιδεολογικός ιστός της Συνοχής των Παιδαγωγικών Ακαδημιών και τα όρια της Διαφορετικότητάς τους: Η περίπτωση της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Ρόδου», Πανεπιστημιακές σημειώσεις, Ρέθυμνο, Φεβρουάριος 2000.
- ❖ Taylor T., «Πολυπολιτισμικότητα. Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης», (μετ. Παιονίδης Φ.), Αθήνα, εκδ. Πόλις, 1997.
- ❖ Τριάρχη-Herrmann B., «Η Διγλωσσία στην Παιδική Ηλικία. Μια Ψυχογλωσσολογική Προσέγγιση», Διαπολιτισμική, Παιδαγωγική, εκδ., Gutenberg.
- ❖ Τσουδερός Ι., «Αφιέρωμα στην Ιστορία της Κρήτης και ιδιαίτερα του Ρεθύμνου: 1536-1942», Ρέθυμνο, 1995.
- ❖ Φιλίας Β., «Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών ερευνών», 2^η έκδ. Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 1997.
- ❖ Φλουρής Γ., «Αναντιστοιχία εκπαιδευτικών σκοπών, Αναλυτικού Προγράμματος και Εκπαιδευτικών Μέσων: Μερικές όψεις της εκπαιδευτικής αντιφατικότητας», στο Καζαμιάς Μ. Α.-Κασσωτάκης Μ., «Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές Ανασυγκρότησης και Εκσυγχρονισμού», Αθήνα, εκδ. Σείριος, 1995.
- ❖ Χάρης Κ. Π.-Πετρουλάκης Ν. Β.-Νικόδημος Σ. (επιμ.), «Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Έρευνα», πρακτικά του 1^{ου} Πανελλήνιου Συνεδρίου, Ναύπακτος, 1998 Χουρδάκης Α., «Ανάλυση περιεχομένου-Ανάλυση λόγου», πανεπιστημιακές σημειώσεις, Ρέθυμνο, 2001.
- ❖ Χουρδάκης, «Η Ανάλυση Περιεχομένου», πανεπιστημιακές σημειώσεις, Ρέθυμνο, 2000.
- ❖ Χουρδάκης Α.-Παπαδογιαννάκης Ε. Ν., «Ιστορική επισκόπηση της εκπαίδευσης στην Κρήτη το 19^ο και στις αρχές του 20^{ου} αι. Κεφαλαιώδης καταγραφή σχολικού αρχειακού υλικού» στο περ. Κρητολογικά Γράμματα, τεύχ. 14, σελ. 313-454, 1998.
- ❖ Χουρδάκης Α., «Η παιδεία στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913). Τεκμήρια-Μελέτες Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης», Αθήνα εκδ. Gutenberg, 2002.

- ❖ Ψιλάκης Β., «Ιστορία της Κρήτης. Από της απωτάτης αρχαιότητας μέχρι των καθ' ημάς χρόνων», τομ. Γ', εν Χανίοις, εκ του τυπογραφείου της «Νέας Ερεύνης», 1909.

Β' ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

- ❖ Berelson B., «Content Analysis in communication research», New York, 1952.
- ❖ Hamers-Blank, «Bilinguality and Bilingualism», New York, Cambridge University Press, 2000.
- ❖ Stathatou K., «The compulsory exchange of populations between Greece and Turkey after 1923: The case of the Muslims of Crete», pp.1066-1069: «Crossroads of History: Experience, Memory, Orality» XI, 11th International Oral History Conference, Boğazai, Department of History, Istanbul, Turkey, June, 5th-19th, 2000.